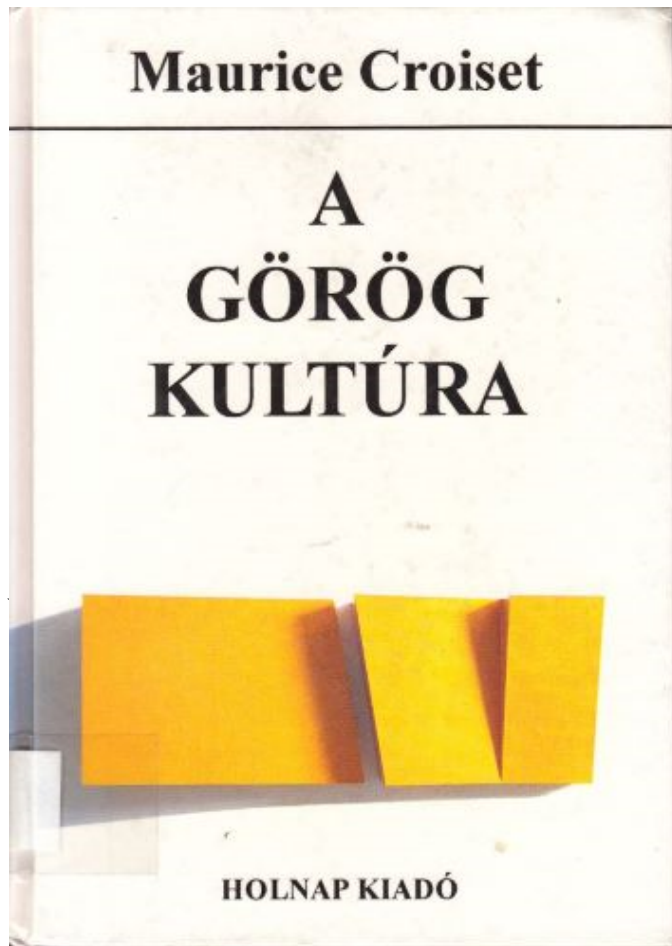

**AZ EURÓPAI
MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETE**

Maurice Croiset

**A
GÖRÖG
KULTÚRA**

HOLNAP KIADÓ

A mű eredeti címe:
La civilisation Hellénique

FORDÍTOTTA DR. RÉVAY JÓZSEF

ELSŐ RÉSZ

A GÖRÖG MŰVELŐDÉS KIALAKULÁSA

1. AZ AKHÁJ MŰVELTSÉG

Az akhájok bevándorlása Görögországba

Az első nép, amely görög nyelven beszélt Görögország földjén, az volt, amelyet ma a homéroszi költészetből kölcsönzött néven általában akháj népnek neveznek. Ha egy civilizáció szervesen összefügg valamely nyelvvel, akkor a görög civilizáció az akhájokkal kezdődik. Körülbelül a Kr. e. 2000. év körül volt az a kor, amelyben az akháj csoportok valószínűleg behatoltak Görögországba. Az indoeurópai törzsnek ez a kétségtelenül már régebben levált ága a félsziget északkeleti része felől jött be. A bronzfegyverek használatán kívül magukkal hozták azt a nyelvet, amelynek kiváló kifejezőképessége igen hamar megnyilvánult. Óvakodjunk azonban attól, hogy ezt a népet nomádnak képzeljük el; törzsekből állt ez a nép, amelyek közt már tájszólási különbségek voltak s valószínűleg egyéb többé-kevésbé jellegzetes különbségek is. Ezek a törzsek valószínűleg egymás után érkeztek, egyik vonzotta a másikat.

Az a terület, amelyre betódultak, más, bár meglehetősen szórványos és egymástól különböző néptörzsek lakóhelye volt, ezeket a régi történetírók közös névvel pelaszgoknak nevezik. Egyesek emlegetik a lelegeket és a károkat, ezek főképpen a partokon és a szigeten laktak. Ezek is, amazok is még a neolit korban voltak. Egy újabb kori szerző a következőképpen írja le őket: »Tetoválták magukat, csiszolt kőbalta és obszidián kés volt a fegyverük, vésetekkel díszített durva edényeket használtak, faágakból és agyagból készült kunyhókban laktak, s így ezek az első lakók, akikből később Görögország alakult, bizonyára nem sokban különböztek Polinézia vadembereitől.« Bár ez a leírás általában fején találja a szöveget, nem vet eléggé számot bizonyos különbségekkel, amelyeket egyébként lehetetlen pontosan meghatározni. Mindenesetre ezeknek a jövevényeknek nem került nagy fáradságukba fölébekerekedni a régi lakos-

ságnak, részben erőszakkal, hiszen jobban voltak felfegyverezve, részben pedig értelmi fölényükkel. Ezután a győztesek magukba olvasztották a legyőzötteket a hódítás során, de néha bizony némely tekintetben maguk is hatásuk alá kerültek. Az akháj műveltségben nem egy pelaszg csökevényt lehet észrevenni vagy sejteni, ha nem egyébben, hát bizonyos helyek, folyók, hegyek neveiben, s leginkább a vallásban. De őszintén szólván, mind a mai napig nem lehetett ezeket a nyomokat kíváncsú mértékben tisztázni.

Egyébként az akhájok, miközben az Égei-tenger világába behatoltak, nem csupán ezekkel az elmaradt népekkel kerültek érintkezésbe. Abban az időben Kréta szigetén ragyogó művelődés fejlődött ki és sugárzott messzire, amelyet a legendás Minósz nevéől minószinak szoktak nevezni. Ez a művelődés Kr. e. 1750 és 1450 közt érte el csúcspontját. Nem feladatunk részletesen beszélni róla, hiszen nincs benne semmi hellén, eredete inkább a keleti és bizonyos fokig egyiptomi. Azonban az akhájokra erős hatást gyakorolt. Miután Kréta a tenger ura lett, kiűzte a lelegeket és károkat, uralkodott az Égei-tengeren, szigetein, és a partok egy részén is. Minósz király tengeri uralma, amelyről Thuküdidész említést tesz, korszakalkotó ebben az őstörténelemben. De minket legjobban az érdekel, hogy a legújabb ásatások fellebbentették a fátylat a krétai fejedelmek életéről, pazar életmódjáról, palotáiról és arról a gyönyörű díszítésről, amellyel lakásaikat szépítették. Bizonyos, hogy ez a fényűzés, a pazar és könnyű életmód nagy hatással volt az akháj vezérekre. Elálmélkodtak rajta és igyekeztek maguknak is megszerezni gyönyörűségeit. Meghívták magukhoz a krétai művészeket és ellátták őket munkával. A krétai művelődés így elterjedt az egész félszigeten. Megvetette lábát görög földön s megteremtett egy helyi ipart. Végül az akhájok felülkerekedtek és elpusztították a hanyatló Kréta hatalmát. Ezután elfoglalták mestereik helyét és körülbelül 1450–1200 között kezükbe kerítették a vezető szerepet az égei világban.

A krétaiakon kívül más népek is hatottak a görögök fejlődésére, egyesek közvetlenül, mások pedig különféle közvetítők útján. Említsük meg mindenekelőtt a főníciaiakat, ezeket a bátor hajósokat és ügyes kereskedőket, akik fáradhatatlanul közvetítették a népek árucseréjét s akiknek kereskedelme révén került Görögország összeköttetésbe Kelettel. Említsük meg Egyiptomot is, amellyel egyes akháj fejedelmek közvetlen összeköttetésben voltak.

Az akháj királyságok

Hogyan osztották fel maguk közt az elfoglalt földet az akháj csapatok? Ezen a ponton a legfőbb bizonyítékot a homéroszi költemények adják kezünkbe, főképpen az Iliász második énekének seregszemléje. Igaz, hogy ez a seregszemle jónéhány századdal későbből való és szemlátomást átdolgozásokon ment keresztül, mindazonáltal szembetűnő pontossága bizonyítja, hogy híven megőrzött régi hagyományokat közvetít, s adatait annál inkább felhasználhatjuk, mert különben is megegyeznek egyéb, történeti adatokkal. Szóval néhány adat kivételével a görög világ olyan állapotát mutatja, amely különbözik a dór vándorlás után következő, tehát régebbi állapotoktól; az a leírás, amelyet ad, nyilván a fejedelmi család emlékein alapul, ezek az emlékek a családok származási helyére vonatkoznak. Egyébként itt nem mehetünk a részletekbe, minket csupán néhány általános tény érdekel. Különösen kettő meglepő: az akhájok nagy törzsekre oszlottak, valamennyinek megkülönböztető neve volt és valamennyi bizonyos számú nemzetséget foglalt magában, ezeket a nemzetségeket pedig városnevekkel jelölték. Nyilvánvaló, hogy az itt felsorolt nevek részben falvakat, vagy földművelő közösségeket jelölnek, részben pedig valódi királyi városokat; valószínűnek látszik, hogy béke idején úgyszólván valamennyien, még a kevésbé fontosak is, többé-kevésbé független életet éltek, míg bizonyos esetekben, például háború indítása idején, nagyobb csoportokba tömörültek.

Eszerint nem tévedünk, ha az akháj Görögországot, legalábbis eredete idején, úgy képzeljük, hogy számos fejedelmi család között oszlott meg, amelyek kisebb emberközösségekben uralkodtak. De természetes, hogy mikor a nagyravágyás és az uralomvágy érvényesülni kezdett, e kiskirályok közül némelyek, akikben több volt az erő, vagy akiket a körülmények hozzásegítettek, bizonyára kiterjesztették hatalmukat, leigázták szomszédjaikat és így valószínűleg néhány hatalmas királyság alakult; hosszabb-rövidebb ideig éltek ezek és emléküik fennmaradt a félig történelmi, félig legendás hagyományban. Egyébként ezt bizonyítják az e korból ránk maradt emlékek, amelyek ma is megdöbbenést és bámulatot keltenek.

Sok ilyen emlék maradt ránk; ilyeneket Görögországnak úgyszólván minden részében fedeztek fel, Argoliszban, Lakóniában, Meszszéniaiában, Attikában, Boiótiában, Thesszáliában, Aetoliában és a

szigeteken is. A legfontosabbak Argoliszban vannak. Mi csak ezekről fogunk beszélni, mert ezeket tanulmányozták legalaposabban és mert abból, amit ezekről tudunk, helyes fogalmat alkothatunk a többiekéről is.

Argosztól délre, mintegy 10 kilométernyire, sziklás dombon emelkednek Tirünsz ókori bástyái. Ez a félelmetes várfal részben durván faragott szabálytalan kőtömbökből épült, részben pedig többé-kevésbé kocka alakúra formált roppant kövek meglehetősen szabályos rétegeiből. E falak zárták körül az Akropoliszt. Ugyanitt találták meg egy palota romjait, ezt a palotát valószínűleg abban az időben építették, amikor az akháj műveltség a krétai művészet hatása alatt elérte teljes kifejlődését (1400–1300 közt). Az ásatások révén sikerült megállapítani alaprajzát, amelynek lényeges részei a következők: mindelelőtt hatalmas tér, aztán tágas udvar, amelyet a tértől oszlopcsarnok választ el; az udvar végében a főépület, benne a királyi terem, vagy megaron, előtte pedig előcsarnok és oszlopsor. Körülötte egész sor épület, bennük lakoszobák és a szolgaszemélyzet kamrái. Egyes díszítménytöredékekből, amelyek a megaronból származnak s amelyek ma az athéni múzeumban láthatók, megállapíthatjuk, hogy a terem falain kék zománccal berakott alabástromfríz és rohanó bikákat ábrázoló freskó húzódott párhuzamosan.

Argosztól északra és majdnem ugyanilyen távolságra a várostól, a Korinthosz felé vezető úton hasonló vár vonja magára az utas figyelmét; csak hogy ez sokkal lenyűgözőbb, mert sokkal hatalmasabb távlatokon uralkodik. Ez Mükéné, az a város, amelyhez a homéroszi eposzban Agamemnón neve fűződik. Mint Tirünszben, itt is tömör bástyafal védelmezi az Akropoliszt, amelyben a király lakott családjával, szolgálóival és testőrségével. A várnak csak egyetlen bejárata volt, s ez még ma is megvan. A kerete három monolit: a két függőleges a várfal erős kőrétegeihez támaszkodik és rajtuk keresztben hatalmas zárókő háromszögletű kőtömböt tart, amelybe két oroszlán van vésve; az oroszlánok szemben állnak, köztük a szent oszlop, a város védőistenségének szimbóluma. A falakon belül, mint Tirünszben is, palotaromok vannak, hasonlóak azokhoz, amelyeket az imént leírtunk.

És a hatalmasan megerősített paloták mellett itt vannak a sírboltok. A legrégebbiek, amelyeket Mükénében találtak az Akropolisz körzetében, sziklába vágott mély árkokból álltak. Ezekben 1876-ban

hat sírban 19 csontvázat találtak, rengeteg ékszert, arany- és rézedényt, serleget, diadémot, tört és kardot, csupa olyan temetkezési tárgyat, amelyek arra valók voltak, hogy az akkori idők hite szerint szolgálják a halottak szükségleteit. Három cizellált aranyálarc halványan megőrizte azoknak a személyeknek arcvonásait, akiknek arcát annak idején borították. Ezt a temetkezési módot később felváltották az úgynevezett kupolasírok. Mükéné mellett két ilyen kupolasír maradt ránk. Az egyiket általában »Atreusz kincstára« néven ismerik; ez a legnevezetesebb példája az effajta emlékeknek. Lényegileg nagy kör alakú terem, mintegy 15 méter magas, fokról fokra előbbre ugró téglákból épített boltozattal. Megállapították, hogy belső falait valamikor fémlapok fedték. Ezzel a teremmel összeköttetésben áll egy kisebb üreg, amelyet a sziklába vágtak; kétségtelenül ez volt a király temetkezőhelye, míg családjának tagjai nem messze tőle itt nyugodtak a nagy boltozat alatt. Ehhez a sírhoz kőkapun át lehetett eljutni, előtte szűk folyosó volt, két fal között, s valószínű, hogy ezt a folyosót minden temetés után befalazták. Látnivaló, hogy a halottak lakása épp olyan gondozott és épp olyan nagyarányú volt, egyúttal pedig éppen olyan jól védelmezett, mint az élőké.

Mindezek az épületek, paloták, várak, sírok a dolgok olyan állapotáról tanúskodnak, amelyről a tulajdonképpeni történelem nem árul el semmit. A paloták tanúskodnak egyes akháj királyok gazdagságáról, és a pompás díszítések iránt érzett hajlamukról; termeik festményei és a fegyvereiken cizellált jelenetek elárulják, hogy szerették a vadászatot és a tornásmutatványokat; váraik biztonyságot tesznek a háborúkról, amelyeket egymással viseltek s arról a törekvésükről, hogy még a saját népükben is félelmet gerjesszenek. Sírjaik – a vallásos hiten kívül, amelyre még visszatérünk – bizonyítják, hogy voltak királyi családok, amelyek közül legalább egy-kettő egészen bizonyosan nemzedékek hosszú során át uralkodott. De mindez nem árulná el nekünk, hogy mik voltak a vállalkozásaik és hogyan terjedt el hatalmuk, ha ezeket az adatokat nem egészítenék ki a legendákkal és az egyéb forrásokból ismert adatokkal.

A legendák rengeteg háborúról beszélnek és a háborúban kitűnt hősről: ilyen a kentaurok és lapithák harca, Pleuron és Kalüdon véres versengése, az argosziak kettős hadjárata Théba ellen, hogy csak a leghíresebbeket említsük. Bár ezeknek az elbeszéléseknek jó része a képzelet szülötte, annyit bizonyosra vehetünk, hogy gyakori volt a

háború ezek közt a kitűnően felfegyverzett fejedelmek közt, akiknek egyetlen gondjuk volt kincseik szaporítása. Bizonyos, hogy a féltékenykedés, a kapzsiság, a rablás, a bosszúállás, az örökösödési viták vad ellenségeskedést támasztottak közöttük. Hiszen tulajdonképpen minden határ ok a civakodásra. Már pedig ebben a korban Görögországban rengeteg volt a határ, s a szűk területen rengeteg volt az apró fejedelemség. Hosszú általános béke nemigen volt lehetséges. És talán éppen abból kell magyaráznunk azt, hogy az akháj törzsfők már igen régen külföldön próbáltak szerencsét, hogy nehéz volt jó egyetértésben élniük. Ma már bebizonyított tény, hogy az északon lakók, a második évezred közepe táján, szigetről-szigetre vándorolva, eljutottak Ázsia partjáig és megvetették lábukat Lesbosz szigetén, míg Peloponnészosz lakói eljutottak Krétába, elfoglalták az ország régi urainak helyét, sőt a lükiai parton is megtelepedtek. Ki tudná megmondani, vajon az argonauták mondája nem valami kalandos vállalkozás emlékét őrzi-e, amelynek az volt a célja, hogy átjussanak a tengerszoroson? Annyi bizonyos, hogy a trójai háború nem tekinthető egyszerűen költői kitalálásnak. A történetírónak ezen a ponton mindenesetre nagyon óvatosnak kell lennie. Sem az Iliász elbeszéléseiből, sem az epikus ciklusból nem tudjuk meg, mi történt tulajdonképpen Tróaszban, az időszámításunk előtti XII. században. Az itt végzett ásatások mindenesetre bizonyítják, hogy megerősített város állt ebben az időben azon a helyen, ahová a költemény Priamosz városát helyezi; bizonyos, hogy ezt a várost tűzvész pusztította el. Ez volt a homeroszi Trója? Ma sok érv amellett szól, hogy nem. De annyi bizonyos, hogy ezen a helyen csatátér volt. Másfelől nem sokkal azután, hogy a trójai királyság elbukott, az akhájokat ott találjuk Ázsia partjain. Ez a két tény nyilván összefüggésben van egymással. Hasonlóképpen úgyszólván teljesen bizonyos az a tény, hogy nagy nemzeti vállalkozást szerveztek, vagy hogy egyes főnökeik fegyvertényeit a legenda egyetlen nemzeti győzelemmé szépítette. Ez feltételezi olyan katonai hatalom létezését, amely akkor a tetőpontján volt. Fénykora körülbelül az időszámításunk előtti 1400–1200 évek közé esik. Ezt a korszakot műkénéinek szoktuk nevezni, mert úgy látszik, hogy ebben az időben a műkénéi királyság volt a leghatalmasabb. A trójai vállalkozás idején még egyáltalán sejtetni sem lehetett, hogy ezt a hatalmat új népek beözönlése meg fogja semmisíteni.

De az akháj műveltséget nem érthetjük meg pusztán abból, ha királyaikról, életmódjukról és kalandjaikról beszélünk. Éppen ez volt benne a legmúlandóbb. Kísérreljük meg ezek után felfejteni egyéb elemeit, amelyekből egészben vagy részben sok minden tovább élt a későbbi korokban is.

A társadalmi szervezet

Általánosan ismert tény a család fontossága Görögország társadalmi szervezetében. Egészen bizonyos, hogy már az akhájoknál egyike volt a lényeges elemeknek, attól az időtől fogva, amikor a hellén föld őslakosságát leigázták. Magukkal hozták a családi tűzhely kultuszát, amellyel szorosan összeforrt az ősök tisztelete. A családi kötelék, amelyet ez a kultusz megszentelt, vallásos jelleggel bírt, a család szerintük magában foglalta mindazokat, akik a ház ura körül csoportosultak és részt vettek ebben a kultuszban; s magában foglalta bizonyos tekintetben még a szolgálkat is. A család alkotta azt az egységet, amelyet *gens*nek neveztek; ez a szó a közös származás gondolatára utal. Az ilyen csoport mint társadalmi egység olyan erőt képviselt, amelyet függetlennek nevezhetünk. Mert midőn még nem volt államhatalom, a *gens* szabályszerű rendőri hatalmat gyakorolt az egyén védelmében, megvolt a maga igazságszolgáltatása és önmagának kellett magát védelmeznie. Tagjait az összetartozás elve kötötte össze. Ha egyet megbántottak, valamennyit érte a bántalom. Ha egyet meggyilkoltak közülük, valamennyi köteles volt bosszút állni érte, feltéve, hogy nem fogadtak el bizonyos kárpótlást, melyet az áldozat legközelebbi hozzátartozói elégségesnek ítélték.

Az ilyen csoportosulás természeténél fogva egyre terjeszkedik. Egy atya körül alakul ki, ez a főnöke, és ennek módjában van bizonyos esetekben házában tartania gyermekeit és unokáit. Ez azonban mindig kivételes eset és az első nemzedéken túl nem tartható fenn. A család terjeszkedése kizárja az együttlakást. Ennélfogva ha az eredeti családi köteléket nem is szakítják meg, újabb és egyre szélesebb csoportok alakulnak belőle, teljesen az eredeti mintájára. Így alakul ki a *phratría*, a családok csoportja, és a törzs, vagyis a *phratriák* csoportja. Ezek nagyobb egységek a *gens*nél, de megtartják lényeges jel-

legét. Mint a *gens*nek, ezeknek is megvan a saját kultuszuk és valóságos vagy képzeletbeli közös őst ismernek.

Ezek az intézmények alkalmasak volnának arra, hogy egy társadalomnak páratlan összetartó erőt adjanak, ha nem volnának alávetve olyan változásoknak, amelyek szüntelenül rontani és gyengíteni igyekeznek őket. Legnagyobb bajuk az, hogy természetük szerint zárkóztak. Ebből következik, hogy abban a társadalomban, amelynek ezek az alkotóelemei, nincs hely máshonnan jöttek számára és annak számára sincs, aki egyszer kilépett ezekből a túlságosan merev keretektől. Ennek következtében, ha a kereskedelmi forgalom, az új iparágak, vagy más egyéb okok következtében nagy számban vándorolnak be idegenek, azok úgyszólván társadalmon kívül maradnak. Másrészt, ha a törvénytelen gyerekek, akik ki voltak zárva az öröklésből, máshova mennek szerencsét próbálni és később visszatérnek szülőföldjükre, ugyanolyan helyzetben vannak, mint az idegenek. Tegyük hozzá, hogy az ilyen alkatú családoknak szükségük van bizonyos birtokra, bármily szerény is az. Ha már most ez a közös tűzhely megsemmisül, ha a nyomorúság miatt tagjai szétszóródnak, akkor a család felmorzsolódik és többé már nem is család. Megmaradt tagjai nem sok idő múlva már meg sem ismerik egymást és így nem tudnak egymáson segíteni. Így alakul ki az elszigetelt egyének egyre népesebb osztálya, társadalmi helyzeténél fogva alacsonyabb rendű osztály; ez az osztály nélkülözi a szilárdságnak azokat a feltételeit, amelyeket a szervezett családok csoportosulása meg tud adni. Bizonyosnak látszik, hogy az akháj korszak kezdete óta gyakori sok háború, valamint a kereskedelem és ipar fejlődése ilyen eredményekkel járt. És kétségtelen, hogy ezek előbb-utóbb forradalomra vezettek volna, ha e korszak tovább tart. Ezeket a politikai szervezet és különösen a királyi hatalom tartotta féken.

Az Iliászban és Odüsszeiában akháj hősök szerepelnek. Ha e költemények bizonyosságait hiteles történeti adatoknak tekintjük, akkor könnyű leírnunk e kor intézményeit. Látjuk a királyokat, amint ott ülnek a törzsfők tanácsában, akikkel meghányják-vetik a dolgokat és akiknek nézetét meghallgatják; a király távollétében ez a tanács helyettesíti, jól-rosszul. A nép együtt van a népgyűlésen, közlik vele, hogy mit határoztak a tanácsban, mire hangos kiáltozással jóváhagyja a határozatot; szerepe mindössze erre korlátozódik, mert ha véletlenül a népből valaki bátorságot venne magának, hogy megbírálja a királyt,

vagy tanácsosait, vakmerőségéért megvesszőzéssel büntették. Egészen bátran elhihetjük, hogy nagyjából ez az ősi erkölcsök teljes képe. Csakhogy ez a kép kétségtelenül elnagyolt. Érezzük, hogy az efféle szokások nem érhetnek fel a tulajdonképpeni alkotmánnyal és hogy bizonyára változtak a helyek és körülmények szerint. Lehetséges, hogy megtartották ezeket ott, ahol valami kis akháj fejedelem uralkodott nem nagy kiterjedésű országán, ősi családok körében, akikről köteles volt gondoskodni s akiknek a segítségére rászorult. De alig hihető, hogy ugyanilyen erővel éltek volna e szokások a hatalmas monarchiákban. Azok a roppant munkák, amelyekre szükség volt Mükéné, Tirünsz, Orkhomenosz bátyáinak felépítéséhez, arról tanúskodnak, hogy volt egy hatalmas akarátú úr, aki parancsolt és volt a tömeg, amely szolgai módon engedelmeskedett. El sem lehet képzelni másképpen felépítésüket, mint úgy, hogy a rabszolgákat a legszörnyűbb munkára kényszerítették. Azok a küklópszok, akiknek a hiszékeny ókor ezeket az épületeket tulajdonította, a valóságban tulajdonképpen embercsordák voltak, amelyek keservesen szenvedtek a botütések alatt; Mükéné királyait inkább olyanoknak képzeljük, mint a piramisépítő fáraókat, nem pedig olyanoknak, mint az Iliász Agamemnonja, amint döntés előtt tanácsot tart, vagy mint az az Odüsszeusz, akinek népe iránti szinte atyai jóságát az Odüsszeia magasztalja. Egyébként meg kell vallanunk, hogy olyan felaprózott országban, mint amilyen akkoriban Görögország volt, valósággal csodának számított, hogy ugyanaz a kormányforma sok századon át fennmaradt. Valószínű, hogy az akháj államokat állandóan királyok kormányozták, hatalmuk néha zsarnoki volt és kemény, másutt enyhébb, ingtag és bizonytalan, az emberek és a környezet szerint, ahol uralkodtak. Ahol nincsenek bizonyítékaink, ott feltevésekhez kell folyamodnunk, s csak az a fontos, hogy ezek a feltevések az ismert tényekre támaszkodjanak és megegyezzenek a valószínűséggel.

A vallás

Milyen volt a vallásuk ezeknek a királyoknak és népeiknek? A pontos adatok ezekben a kérdésekben is hiányoznak. Azonban legalábbis megközelítőleg fogalmat alkothatunk róla. Az akhájok igen régi vallási hiedelmeket hoztak Görögországba; egyes hiedelmeket itt ta-

láltak azoknál a népeknél, amelyeket leigáztak, s ezekből néhányat kisajátítottak; végül pedig bizonyos hiedelmeket átvettek azoktól a népektől, amelyekkel érintkeztek és mindezt összekeverték a maguk eredeti hiedelmeivel. Ma már úgyszólván lehetetlen határozottan megkülönböztetni egymástól ezeket az elemeket. Ez egyike a modern tudomány legnehezebb kérdéseinek, megoldásuktól azonban még távol van. Kertülni akarjuk itt a vitát, csak a legfontosabb tények felsorolására szorítkozunk.

E tekintetben leghomályosabbak azok a pelaszg csökevények, amelyek esetleg belevegyültek a tulajdonképpeni akháj vallásba. Mert tulajdonképpen úgyszólván semmit sem tudunk ezekről a görögországi őslakókról. Mindenesetre természetes, ha nekik tulajdonítjuk azokat a hiedelmeket, amelyek a legszorosabb összefüggésben vannak a földdel s amelyeket ennél fogva a bevándorlók nem hozhattak magukkal. Ilyenek azok a kultuszok, amelyekben az alvilági hatalmakat imádták kígyók, pl. Püthón alakjában. És mivel ezek a kultuszok szorosan összefüggnek magának a Földnek kultuszával, elismerhetjük, hogy a pelaszgok számos olyan földistenséget átadtak az akhájoknak, amelyek talán azok előtt sem voltak egészen ismeretlenek. Kétségtelen, hogy ezen az alapon az újabb kutatások nagyobb bizonyosságot hozhatnak. Egyelőre azonban helytelen volna szaporítani a feltevéseket.

Ami az akhájok saját vallását illeti, ez fejlődött ki Görögországban a legkésőbbben; alapjában véve azonos a görög vallással, csak alacsonyabb fejlődési fokot mutat. Lényegileg természetimádó politeizmus. A megszemélyesített istenek sorában, akiket nevekkal különböztettek meg egymástól, mindmegannyi természeti tüneményt kell felismernünk, azonban ezeket pontosan alig határozhatjuk meg. Ezek a nevek, amelyeknek származása többnyire homályos, éppen ezzel árulják el, hogy igen régiek. Egyik-másik még az indoeurópai közösségből származik. Ilyen például az, amely a főistent jelöli, Zeust, akitől függnek az égi tünemények, a fény, az eső, a jégeső, a vihar és a villám. És a legtöbb nagy isten is, akik később vele együtt a hellén pantheont alkotják, ha nem is ilyen régi eredetű, bizonyára korábbi az akháj vándorlás korszakánál; az akhájok hozták őket magukkal, mikor bejöttek görög földre. Nem kétséges, hogy köztük volt már Héra is, Zeusz uralkodótársa, Athéné, aki tulajdonságainál fogva igen közel áll hozzá és valószínűleg Arész is. Azonban mivel ez a

politeizmus természeténél fogva igen alkalmas volt arra, hogy új isteneket vegyen fel, természetes, hogy miközben kedvező körülmények között ilyen dúsan kibontakozott és különféle s bizonyos tekintetben hasonló vallásokkal érintkezett, a sokszoros kölcsönzés révén rohamosan meggyarapodott. Ebben a gyarapodásban bizonyos esetekben felismerhető, számos más esetben pedig gyanítható a minőszi Kréta, Kisázsia, sőt talán Egyiptom hatása is. Például nyilvánvaló, hogy Zeusz legendájának tekintélyes része, úgy amint a homéroszi költeményekben és a Theogoniában előttünk áll, az akháj és a krétai vallási hiedelmek egybeolvadásából származik. Apollón kultusza ugyancsak összefüggésben van Krétával, de összefüggésben van Ázsiával és a szigetekkel is; Aphrodité a keleti Astarta rokona. Ha elemezzük azt, amit egy-egy görög isten történetéről tudunk, úgyszólván valamennyien felfedezünk bizonyos idegen elemeket. És ezek az elemek majdnem mindig olyan mélységesen gyökereznek személyiségében, hogy ma már rendkívül nehéz pontosan szétválasztani őket; még nehezebb az egyes kölcsönzések időpontját megállapítani.

Azonban az istenek nevei egyáltalán nem világosítanak fel a vallásos hiedelmekről. Vajon ezek már akkor is oly határozottan antropomorfak voltak, mint amilyenekké később lettek? Az a tény, hogy nevet adnak egy istennek – mint ahogy az emberek is neveket különböztetik meg egymást –, legalábbis elárulja azt a hajlamot, hogy az isteneket személyeknek tekintették. Csakhogy ez a hajlam lehet többé-kevésbé tudatos, többé-kevésbé határozatlan. Hogy ezen a ponton tisztán lássunk, azokhoz az adatokhoz kell fordulnunk, amelyeket a kultusz maga szolgáltat. Nos, irodalmi adatokból és szobrászati ábrázolásokból tudjuk, hogy a hívők hódolata az akháj korszak végéig gyakran fordult anyagi tárgyakhoz, felállított kövekhez, oszlopokhoz, szent fákhoz. A kettős oszlop, amely a műkénéi kapun a két oroszlán között áll, ebben a tekintetben igen jellegzetes. Vajon ezek a tények nem arra a gondolatra vezetnek-e, hogy ebben az időben az emberek istenismerete nem volt egyéb, mint egy láthatatlan hatalom tisztelete, amelynek nincs határozott alakja, amely bizonyos meghatározott tárgyakban székelhet, azonban nem olvad össze velük? Egyébként ez nem volt akadály annak, hogy ki ne jelöljenek minden istennek egy területet, ahol különleges hatalmát gyakorolja, és ahol élvezheti, hogy imádják, vagy tanácsot kérnek tőle. Így történt,

hogy az ég istene magaslatokon fogadta a neki járó hódolatot és Dó dónában, a Tomarosz magas tetőit borító százados tölgyekben adta jóslatait. Így történt az is, hogy Poszeidónnak a tengerparton mutatták be az áldozatokat.

E kor istenei nem hasonultak az emberekhez s kétségtelen, hogy éppen így egymással sem közösködtek úgy, mint később. A következő korszakban látni fogjuk: mint támad fel a szükségérzet, hogy osztályozzák őket, felállítsák családfájukat, amelyben mindegyikük elfoglalja majd a maga helyét, és végül besorozzák valamennyit ugyanabba a családba. Ebben a korszakban, amelyet most tárgyalunk, nyilván látjuk, hogy néhány istenpáron, néhány természetes le származtatáson kívül ezek a mesterséges családi kötelékek még nem voltak meg. Minden istennek megvolt a maga külön élete és az istenvilág nyitva volt az újdönjtöttek számára, akiket a körülmények oda sodortak.

Kétségtelen tehát, hogy ebben a vallásban volt bizonyos félbarbár durvaság, amelyet a görög szellem küszöbölt ki belőle lépésről lépésre azzal, hogy megtisztogatta és kifinomította. Már a hésziodoszi Theogoniában is észrevehető, de még kissé a háttérbe szorítva, hogy ez már olyan idő munkája, amikor a művelődés jelentékenyen előrehaladt. A szörnyek, mint a Gorgók, Briareusz, a Hekatonkheirek, Tüphón és a többiek, nyilván olyan századokba tartoznak, amelyekben a szépség iránti érzék még alig ébredezett. Látszik, hogy olyan idők rémképei, amikor még a rettegetől fűtött babona nehezedett súlyosan az egyszerű lelkekre. Ennek az elosztatására meg kellett várni, hogy az értelem világossága rávesse sugarait a kezdetleges tudatlanság sötétségére. Egyes műtárgyak szemlátomást mutatják ezt a lelkiállapotot. »Egy műkénéi festmény számárfejú emberek menetét ábrázolja: ezek nem szörnyetegek, melyeket a művész fantáziája alkotott meg, hanem szent álarcba öltözött emberek, hogy bizonyos rituális szertartást végezzenek.« Miféle szertartást? Nyilván engesztelő áldozatot, amelynek az volt a célja, hogy megengeszteljenek bizonyos gonosz szellemeket; ezért öltöztek úgy, amilyenek azokat képzeltek. Különösen a Földistennek mindenütt elterjedt tisztelete adott alkalmat az ilyen vallásos megnyilatkozásokra. Vajon nem kellett-e évről évre megújítani a Föld termékenységét, amelynek kimerülését a tél közeledése jelezte? És hogyan lehetett volna ezt megtenni másképpen, mint mágikus szertartásokkal, gyakran véres áldozatokkal,

állat- és gyakran emberáldozatokkal? A babona nem riad vissza a kegyetlenségtől. És az, amit mi embertelennek tartunk, amit a későbbi Görögország írtózzattal utasított el magától, ennek a kezdetleges emberiségnek szemében szükséges, sőt szent dolog volt.

Nem részletezhetjük itt tovább ezt a kérdést. Később is megtaláljuk ugyanezt a vallást, de akkor már átalakult a folyton tevékeny görög gondolat befolyása alatt. Az a vázlat, amelyet most adtunk, elegendő arra, hogy megítélhessük és értékelhessük a későbbi haladást.

Mégis fontos megvizsgálni már most, hogy vajon ez a vallás, bármily durva volt is bizonyos tekintetben, nem tartalmazta-e már az erkölcs bizonyos elemeit. Itt elegendő lesz néhány megjegyzés. Mindekelőtt nyilvánvaló, hogy a családi kultusz egyike volt ezeknek az elemeknek. Ez a kultusz biztosította az atyai tekintélyt, a család tagjainak egymás iránti kötelezéseit, a hagyomány tiszteletét; ez szoktatta hozzá az embert gyermekkorától fogva, hogy lelkiismeretesen végezze kötelezéseit s belássa, hogy nem csupán a maga kedvéért van a világon, és érezze az istenek jelenlétét. Ezzel a kultusszal összefüggött a lélek túlvilági életének tudata. Egyelőre meglehetősen homályos tudat volt ez, de igen határozottan tanúskodik mellette az a kegyeletes gondosság, amelyet a temetésnek szenteltek. Bizonyos, hogy még nem szerepelt benne az eljövendő életben ránk váró büntetés vagy elégtétel gondolata. De megerősítette azt az érzést, hogy a hagyományt fenn kell tartani, hogy dicső nevet kell magunk után hagynunk, hogy segítséget remélhetünk, vagy hogy bosszútól kell rettegnünk; mert végül is nem voltak bizonyosak benne, vajon nincs-e a halottnak valami titokzatos hatalma még a sírban is. A vallás másik erkölcsi eleme volt az az erő, amelyet az eskünek adott. Abban a társadalomban, amelyben még úgyszólván nem voltak törvények, főképpen az eskü pótolta a törvények hallgatását; az eskü, amely biztosítéka volt a kölcsönös kötelezettségeknek. Az eskü révén a kölcsönös ígéretek afféle magánjoggá váltak. Mivel ez a jog nem támaszkodhatott állami jótállásra, igen jó volt, hogy isteni jótállás lett az alapja. Éppen ezért mindig a legnagyobb vagy a legfélelmetesebb istenségek védelme alá helyezték az esküt. Leginkább Zeuszra esküdtek, vagy a Földre, mindnyájunk anyjára, vagy alvilági istenekre. Az eskühöz csatolni kellett az átkot; azoknak a fegyver volt ez, akiknek nem volt erejük, de félelmetes fegyver, mert a bosszút az Erinnüsre bízta, erre a titokzatos, de annál rettenetesebb

lényre; erre a könyörtelen hatalmasságra, amely kész meghallgatni mindenkit, aki segítségül hívja és azonnal utánaveți magát a bűnösnek, aki prédája lett. Végül függetlenül ezektől a részleges hiedelmektől, nem valószínű-e, úgyszólván nem kényszerítő erejű-e az a gondolat, hogy ebben az időben a gyengék, az elnyomottak, az erőszak áldozatai nem hihettek másban, csak abban az isteni igazságban, amit Hésziodosz néhány századdal később határozottan Zeusznak tulajdonít? Ez oly természetes emberi érzés, hogy szinte alig tudunk elképzelni olyan kort, amelyben egyáltalán hiányzott.

Egyébként az akhájok ma is élnek a homéroszi költeményekben s az a kép, amelyet Homérosz fest szenvedélyeikről, az az őszinteség, amellyel megrajzolja erkölcsaik durvaságát, feljogosít arra, hogy elfogadjuk a nekik tulajdonított főbb jellemvonásokat. Igaz, hogy eleven bemutatja büszkeségüket, kapzsiságukat, hangos civakodásait, féktelen haragjukat, háborús szenvedélyüket s vad kegyetlenségüket a legyőzöttek iránt, azonban megmutatja vitézi derékségüket, becsületérzésüket, hűségüket a barátságban, önfeláldozásukat, sokuknak nyugodt bölcsességét és azt a hirtelen nagylelkűséget, amely néha-néha feltámadt ezekben a durva lelkekben. Mindezek a képek azt a benyomást keltik bennünk, hogy ez még fiatal fajta, nagyon is rabja még ösztönéletének, de igen tehetséges és természetesen vonzódik mindahhoz, ami megnemesíti az embert; ennél fogva később majd alkalmas lesz arra, hogy a magasrendű és finom műveltségnek szentelje magát és befogadja a kívülről jövő ilyen hatásokat.

A mükénéi művészet

Szólnunk kell még az akhájok művészi érzékéről és arról, amit a művészet terén alkottak. A művészeteket tulajdonképpen csak a dörvándorlás előtti utolsó századokban kezdték művelni, Beavattatásukat a krétai művészeknek köszönhetik. Ezekről tanultak s így sikerült olyan műveket alkotniok, amelyek utánzatai voltak mestereik műveinek; talán eljutottak volna az eredetiségig is, ha Görögország átalakulása a XII. század vége felé nem akadályozta volna meg. Tulajdonképpen hiányzott az idejük ahhoz, hogy szellemük teljesen kibontakozzék. Mégis nagyon is méltó érdeklődésünkre az, amit ebben az általában mükénéinek nevezett rövid korszakban alkottak.

Fentebb láttuk, hogy az akháj fejedelmek mily nagy építetők voltak. Erődítményeik romjai alapján többféle építkezési rendszert különböztethetünk meg, amelyek a falazás módja tekintetében eltérnek egymástól. Némely fal roppant nagy és szabálytalan alakú kőtömbökből épült, amelyeket vakolat nélkül tornyoztak egymásra s ezeket a saját súlyuk tartotta helyükön. A közöket kisebb kövekkel töltötték ki, ez az úgynevezett küklópszi falazás, ilyenek Tirünsz külső galériái. A másik, más kevésbé durva mód, amelyet pelasznak neveznek, ugyancsak roppant nagy tömböket alkalmaz, azonban ezeket már szabályosabban alakítják ki; ezek is sokszögűek, de felületük sima és ennél fogva úgy lehet őket összeilleszteni, hogy nem marad üresség köztük. Erre példa Mükéné bástyáinak egyik része. Végül ez a sokszögű rendszer még szabályosabb alakban is jelentkezik, s ezt kockarendszernek nevezhetjük. Ebben az esetben a tömbök derékszögűre vannak kifaragva, csak éppen még nem egyformák, ennek következtében a rétegek nem vízszintesek és a közők nem úgy váltakoznak, mint majd később, hanem összevissza találkoznak. Ezt látjuk pl. Mükénében az oroslánkapu szomszédságában lévő falrészleten. Általában azt tartják, hogy ez a három építkezési mód három különböző korszakba tartozik. Mégis, vajon teljesen lehetetlen, hogy egyszerre alkalmazták őket, az építkezések célja és az építetők rendelkezésére álló eszközök szerint? Bármiként van is, ezek a falak, még a legdurvábbak is elárulják, hogy megvoltak az eszközök hatalmas művek alkotására s ezeket már higgadt tapasztalás szabályozta, amellyel egész sor technikai problémát meg tudtak oldani. Bizonyos, hogy a tömegek egyensúlyát, különösen a kapuknál, nem érhették volna el pontos számítás nélkül.

Természetes, hogy a paloták építéséhez a mükénéi építőmesterek más anyagot használtak, főképp téglát és fát. A romok mai állapota nem ad módot rá, hogy felfedjük művészetük minden részletét. Any nyit mindenestre láthatunk, hogy a bejáratoknál, a kapuk két oldalán s ugyancsak mennyezettartókul is oszlopokat alkalmaztak. Nyeregteret nem építhettek volna, ha nem tudtak volna tetőszéket ácsolni. Ezeket a palotákat elsősorban alaprajzuk jellemzi. Középpütt van a nagy négyszögletes terem, a megaron, s ebben a tűzhely, ez a szoba egyúttal konyha is, ebédlő és díszterem, itt fogadták a vendégeket. A megaron körül csoportosulnak a palotának azok a részei, amelyek a család és a cselédség lakásául szolgáltak. Némelyik épületnek

emelete is van (hüperoón). Az egészet fal fogja körül és ennek körén belül mindig van egy vagy több udvar is. Ez az egyszerű alaprajz, amelyben már a rendnek, sőt talán a szimmetriának szelleme uralkodik, megkülönbözteti ezeket az akháj királyi lakásokat a minószi Kréta palotáitól, amelyeknek terve és csoportosítása sokkal bonyolultabb.

Viszont a belső díszítést illetően ez az építészet úgyszólván mindent Krétának köszönhet. Mükéné és Tirüsz freskóit Kr. e. 1600 körül festették, mégpedig egészen bizonyosan krétai művészek. De a krétai hatalom bukása után utódaik, akik maguk is krétaiak voltak, vagy mükénéiek ugyan, de a krétaiak tanítványai, többé-kevésbé felszabadították magukat a krétai hagyományok alól, hogy alkalmazkodjanak új megbízóik ízléséhez. Ezek palotáik termeinek a falán körmeneteket és felvonulásokat festettek, mert szerették az ilyen látványosságokat, továbbá vadászjeleneteket, mert szívesen foglalkoztak vadászattal. Ezt Thébában éppen úgy megtaláljuk, mint Tirüszben. Ebből arra következtethetünk, hogy ezek a fejedelmek sokat adtak arra, hogy jó munkásokat alkalmazzanak és meg is tudták becsülni szép munkáikat.

A tulajdonképpeni szobrászat ebben az időben még nem volt meg. Fentebb láttuk, hogy az isteneket olyan tárgyakkal szimbolizálták, amelyek semmi vonatkozásban sincsenek az emberi alakkal. Úgy látszik, még állatokat sem igen ábrázoltak kőben, legfeljebb néhány reliefen; ilyenek a mükénéi kapu oroszlánjai. Amit a krétai művészet a plasztika terén alkotott, az mindössze néhány apró szobor volt, néhány szteatit vagy elefántcsont faragvány, terrakotta vagy bronz alak. Ugyanez az ízlés jellemzi az akhájokat is, ők azonban már az ötvösséget is művelték. Fentebb szóltunk a mükénéi sírokról és a bennük talált értékes fém műtárgyakról. Ezek a tárgyak, az athéni múzeumban, bámulatra indítják a látogatót. Különösen csodálatos köztük a híres ezüst bikafej és egy arany oroszlánszáj. Nem kevésbé érdekesek az ezüst ivócsészék töredékei, amelyeken domborművű harci jelenetek vannak: apró alakok csoportja, parittyások, íjászok, lándzsás harcosok és a háttérben bástya, amelynek tetejéről asszonyok kézmozdulatokkal bátorítják a harcosokat. Kétségtelen, hogy rajzuk még meglehetősen gyakorlatlan, de ezekből a kis műalkotásokból mozgás és élet árad. Egyéb sírokból arany poharak kerültek elő, ezeket fríz díszíti, amely vad bikák összefogdosását vagy bikák

szelídítését ábrázolja. Ugyancsak Mükénéből származik egy csomó berakott és vésett tör, továbbá cizellált markolatú kard, amelyeken oroszlánvadászatot látunk. A vadak felugranak a pajzsokkal takart és hosszú lándzsákkal felfegyverzett vadászok előtt, némelyek rávetik magukat a férfiakra, mások visszariadnak, sőt menekülnek.

A mükénéi agyagművesség még az ötvösségnél is jellemzőbb erre a virágzó iparművészetre. Tulajdonképpen folytatása a krétai agyagművességnek, de nemsokára messze földre eljuttatta termékeit. Találkozunk velük elszórtan oly nagy területen, amely magában foglalja egész Görögországot, a szigeteket, magát Tróaszt és a jón szigetvilágot. Ezek a termékek különféle alakú és sokféle stílusú vázák, amelyek részben házi használatra voltak szánva, részben pedig csak díszül szolgáltak. Lehetetlenség volna itt felsorolni vagy leírni őket. »A mükénéi művész műsora igen változatos – mondja az egyik kutató. – Nem mond le a naturalizmusról: a növényi dísz szívesen alkalmazza, a madarak, különösen a vízimadarak, a halak, a puhányok és a kagylók mindig bőséges díszítőelemeket szolgáltatnak neki. Argoliszban és Ciprusban hozzájárulnak mindezekhez a nagy négylábú állatok és az emberi alakok. Sőt a falfestés befolyása alatt a vázafestők egész jeleneteket is ábrázolnak, vadászkatákat, harcosok felvonulását, kocsikázó férfiakat. Végül elérkezik ez a művészet a régi belföldi festészet mértani rajzához, tompa színeire. « A termékeny és változatos alkotás korszaka után némi hanyatlás következett. De ez minden művészet közös törvénye. Általában azonban a mükénéi művészet mégis ragyogó teljesítmény.

Vajon a költészetnek semmi része sem volt a szellemnek ebben a figyelemreméltó fellendülésében? Hogyan gondolhatnók, hogy a költészetet teljesen elhanyagolhatták volna olyan társadalomban, ahol a művészetet így megbecsülték, ahol szerették az ünnepeket és játékokat, s ahol oly bőséges volt a fejedelmek vendégszeretete? Ne feledjük, hogy ez az a korszak, amely a hősköltemény számára a mondákat szállította. Nos, ezek a mondák nem pusztán a képzelet alkotásai. Kétségtelen, hogy bizonyos emlékekből alakultak, amelyek nyilván megváltoztak, megszépültek, kibővültek számos hozzákötés folytán, azonban a történelmi valóság magvát rejtik magukban. Hogyan maradtak meg és származtak át ezek az emlékek századokon keresztül a valóságos társadalmi forradalmak közepette? Vajon a homéroszi hősköltemény nem ad feleletet erre a kérdésre? Ez a köl-

tészet leírja az akháj királyok lakomáit és ünnepeit, szerepelteti a zenét, a táncot és a hosszú hősi énekeket, amik rendszerint együtt járnak ezekkel az összejövetelekkel. Bemutatja az énekmondókat, akik a királyok udvarában éltek, élvezték barátságukat és szépséges énekeikkel gyönyörködtették őket. Vajon mindez nem későbbi kor szokásainak a múltba vetítése? Ez feltételezhető volt akkor, mikor az Iliászt és az Odüsszeiát a múzsa első ihletéseinek tekintették, egy keletkező költészet első kísérleteinek. Ma általános az a felfogás, hogy éppen ellenkezőleg, e költemények hosszú költői fejlődés eredményei. E költemények verselése, szókészlete, sajátos nyelvezete, szereplőinek jelleme, célzásai sok-sok régi és ismertnek feltételezett énekre, szóval minden arra mutat, hogy lassú és folytonos költői alkotás eredményei. Ebből pedig az következik, hogy a jón énekmondóknak számos elődjük volt s ezen az alapon nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy már az orkhomenoszi és thébai, a mükénéi és tirünszi palotákban is voltak olyan emberek, akik élethivatásuknak vallották a hősök kalandjainak megéneklését.

Természetesen hiábavaló igyekezet volna, ha pontos képet akarunk alkotni magunknak arról, hogy mi volt ez a költészet, amikor kezdődött. Elegendő, ha úgy képzeljük el, hogy a himnuszok révén szorosan összefüggött az istenek tiszteletével, a hősi énekek révén pedig a fejedelmek életével. Talán az írást is használta már imitt-amott, feltéve, hogy szüksége volt rá. Ma már tudjuk, hogy a minószi Kréta többféle írásjelt ismert. De vajon szükségük volt ezekre az énekmondóknak? Minden okunk megvan rá, hogy ebben kételkedjünk. Elegendő volt ez egyszerű költői alkotások megőrzésére a gyakorlati emlékezőtehetség, amelyet még a hagyományos formulák alkalmazása is segített. Egyébként ez nem nagyon fontos. Bármilyen volt is a költészet formája, nagyrészt ennek révén teremtmények meg a kapcsolat a görög műveltség ez első korszaka és ama következő korszak közt, amelyről most fogunk beszélni.

Ha visszapillantunk az akháj műveltségre, fel kell tennünk a kérdést: mi lett volna ennek az akháj műveltségnek a sorsa, ha nem következett volna be az a nagy esemény, amelyet dór vándorlásnak nevezünk? Erre a kérdésre csak feltevésekkel felelhetünk, és e feltevéseknek nincs semmi értékük, ha nem hívják fel figyelmünket már előre is a dór vándorlásnak talán legsúlyosabb következményére: a történelem melyik pillanatában vált lehetetlenné Görögország egysé-

ge? Amennyire megítélhetjük, semmi elháríthatatlan akadálya nem volt az akháj királyságok szövetkezésének, semmi sem állt útjában annak, hogy az akhajok lassanként egyetlen nemzetté olvadjanak össze. Egyiküknek sem volt végleges székhelye, egyiküket sem jellemezték olyan jellegzetes vonások, amelyek külön népi egyéniséget jelentettek volna. A dolgoknak ezt az állapotát a dór vándorlás változtatta meg véglegesen. Rá fogunk mutatni, hogyan folyt le ez a súlyos esemény, amely oly döntő következményekkel járt, de mindenestre már most rá kell mutatnunk fontosságára. Csak akkor tudjuk helyesen értékelni, ha nem feledkezünk meg arról, ami már megvolt, mikor ez az esemény bekövetkezett.

2. A DÓR VÁNDORLÁS. GÖRÖG KIVÁNDORLÁS ÁZSIÁBA

A dór vándorlás

Az akháj civilizáció, úgy látszik, a legszebb jövőnek nézett elébe, amikor a Kr. e. XII. század vége felé újabb népcsoport vándorolt be s ez a bevándorlás végzetes csapást mért az akháj műveltségre. Az ókori történetírók ezt a népvándorlást Héraklész fiainak mondájával kapcsolták össze és a héraleidák visszatérésének nevezték. Korunkban e mondai elnevezés helyett a »dór vándorlás« elnevezést használjuk, mert ez legalább részben kifejezi a történelmi valóságot. Ezen azt értjük, hogy északról bizonyos törzsek érkeztek, amelyek éppúgy görögül beszéltek, mint az akhájok, tehát bizonyos, hogy eredetileg ugyanonnan eredtek, ahonnan amazok, mivel azonban tovább ott maradtak eredeti hazájukban, nem volt részük az akhájok haladottabb művelődésében. Ebben az időben ott tanyáztak Epirusz északi részén, Dódóna táján (Janina). Ezek az elkésett görögök az akhájokhoz képest műveletlenek és durvák voltak, de különbek voltak náluk őserő tekintetében; ezt az őserőt semmiféle fényűzés, semmiféle elpuhultság, semmiféle érintkezés más haladottabb népekkel még nem gyengítette meg. Azért is erősebbek voltak, mert vasból készült fegyvert, sisakot, páncélt, lándzsát és hajítódárdát használtak. Valamint az akhájok, úgy látszik ők sem egy tömegben árasztották el egész Görögországot. A régi hagyomány meglehetősen homályos ugyan, de úgy tartja, hogy egymásután több rajban érkeztek. Ezeknek az elbeszéléseknek nem sok hitelt adhatunk. De az ismert történeti tények megengedik, hogy legalább nagy vonásokban le tudjuk írni bevonulásukat és megtelepedésüket.

A benyomulók első csoportja – talán más népcsoportok nyomása következtében, vagy pusztán hódításvágyból –, behatolt Thesszáliá-

ba s egyik részük itt meg is állapodott. Kikergették onnan a még ott maradt boiótiaiakat, mire ezek tovább vándoroltak a Kópaisz és a Helikón vidékére, a többi boiótiai törzshöz, amelyek ott már megtelepedtek Kadmosz utódainak uralkodása alatt. Ez a betörés igen sok akháj családnak, főképpen fejedelmi családnak száműzetését vonta maga után; ezek híveikkel együtt Ázsia partjaira menekültek, ahol hamarosan találkozunk majd velük. Akik ott maradtak, azokat a dórok leigázták. Kétségtelen, hogy ezek alacsonyabb rendű emberek voltak; alsóbb osztályt alkottak, a peneszták (jobbágyok) osztályát. Újabb bevándorlók, akik talán egyenesebb úton jöttek, az ország közepén a hegyekben állapodtak meg, a Parnasszustól északra, és Közép-Görögország e kis zugának, az Erineosz körül, a Dórisz nevet adták. Később ezt a Dóriszt tartották a dórok főfészkekének.

Azonban az újdönjött dór tömegek legfőbb települőhelye a Peloponnészosz volt. Itt meghódították Argoliszt, Lakóniát és Messzénia-t és segítették szövetségeseiket, az aitolok törzsét, elfoglalni azt a tartományt, amelynek innen kezdve Élisz volt a neve. Árkádiát, amelyet hegyei védelmeztek, csak nagynehezen hódították meg. Ennek a betörésnek az akháj királyságok megsemmisülése, a régi lakosság kiűzése vagy leigázása volt a következménye. A legyőzöttek egy része a korinthoszi öböl partjaira tódult, a régi Aigialeába, amely innen kezdve felvette és megtartotta az Akhaia nevet. Mások elhagyták a szárazföldet s elmentek szerencsét próbálni a szigetekre vagy Kisázsia partjaira.

Ez események következtében új államok alakultak, Peloponnészoszban is, Közép-Görögországban is. Erre később visszatérünk. Egyelőre a görög félsziget csupa rom és felfordulás volt. Több század kellett hozzá, hogy új művelődés keletkezzék ezen a földön. Az, ami a régiből megmaradt, átkerült Ázsiába. Nyomon kell követnünk, mert a görög szellem egyelőre ott borul új virágzásba.

A kisázsiai görög telepek megalapítása és fejlődése

Ezeknek az ázsiai görög településeknek legrégibb történetét csak hiányosan ismerjük. Úgy látszik, hogy legelőször, mint fentebb utaltunk rá, a thesszáliai akhájok vándoroltak ki. Amint láttuk, az Ázsiába vezető út már kétségtelenül ismerős volt előttük szerencsés vállal-

kozásaik révén. Lesboszt, sőt meglehet, hogy Tróasz néhány pontját is már régebben elfoglalták fajrokonai. Nem volt egyéb dolguk, mint megvetni lábukat az ázsiai part mentén, a legkedvezőbb vidékeken, különösen az adramütoni öböl körzetében és tovább délre, a Hermosz torkolatánál. Itt 12 eol város csoportja alakul, és ezek közt volt eleinte Szmirma is, amelyet később a kolophóni jónok elfoglaltak. De ennek a csoportnak igazi középpontja a hatalmas Lesbosz sziget volt, városaival, Mütilénével, Ereszosszal, Methümnával. Főképpen a lesboszi tájszólás révén ismerjük az eol nyelvet, amelyet általában ennek a vidéknek minden görögje beszélt és amely közeli rokona volt a thesszáliainak; és ugyancsak Lesbosznak köszönhető elsősorban, hogy Aiolisz bizonyos tekintélyre emelkedett. Egyebek közt nekik köszönhető egész sor nevezetes monda. A thesszáliai eolok bizonyára magukkal hozták nemzeti hőseik emlékét: ilyenek voltak Akhilleusz, Peleusz, Philoktétész, Proteszilaosz; ugyancsak az iolkoszi Minüosz-utódokra vonatkozó hagyományokat, Peliasz, Iaszón, a lapithák és a kentaurok mondáját; csupa eposz-anyag, amit valószínűleg legelőször az ő énekesei öntöttek formába.

Valamivel később, mikor a dórok hatalmukba kerítették Peloponnészt, bekövetkezett a jón kivándorlás. A jónok eredete tulajdonképpen homályos. Bizonyos vonások, mint pl. a négy-törzs-szerkezet, Apollón Patroosz tisztelete, az Apaturiák ünnepe, végül nyelvük gyökeres azonossága, ami a tájszólási különbségeken túl is megállapítható, valószínűvé teszi, hogy kezdetleges közösségben éltek, ez azonban nem tűnik ki világosan a történelemből. Valószínű, hogy ez a közösség Attikában és Euboiában alakult ki az akháj korszakban, és Peloponnészosz egyes részeiben fejlődhetett ki, bár nem tudjuk megmondani pontosan, hol és mikor. A dór vándorlás előtt azok a jónok, akik nem voltak hajlandók fejüket a győző igájába hajtani, egymás után kivándoroltak Ázsiába s magukkal vontak más törzsbeli görögöket is, akik csekély számuk miatt lassanként összeolvadtak velük, vagy utódaikkal, szóval az uralkodó etnikai elemmel. Hérodotosz név szerint felsorolja, hogy a jón kivándorláshoz csatlakoztak az orkhomenoszi minüoszok, Kadmosz utódai, a driüopszok, a phókiaiak, Árkádia és Epidauros lakói. Bármiként van is, az ázsiai jón városok a Pülosz akháj királyaitól származó vezéreket tartják alapítóiknak s ez legalábbis mutatja, hogy mihez kapcsolódtak a legelőkelőbb családok emlékei is. Ezek a kivándorlók egymásután 12 várost

alapítottak, részben az ázsiai parton, a Hermosz torkolatától egészen a Meander torkolatáig, sőt azon túl, részben pedig a szomszédos szigeteken. Ezek voltak Milétosz, Müonnészosz, Priene, Epheszosz, Kolophón, Lebedosz, Teosz, Klazoménai, Erüthrai, Phókea és két szigeti város: Khiosz és Szamosz. Később csatlakozott ehhez a csoporthoz Szmürna, amelyet az eolok elvesztettek és Halikarnasszosz, amely dór alapítás. Ezeket a kivándorlókat közös érdekek kötötták össze, tehát eredeti egységük természetesen még szorosabbra zártult. Amint idegen népekkel érintkeztek, egyre öntudatosabban vigyáztak arra, ami egymáshoz fűzi őket. Ennek az érzésnek hatása alatt bizonyos vallásos szövetség alakult ki közöttük, amelyet megszentelt Poszeidón Helikóniosz kultusza; ennek a szentélye Panionion volt, a Mükálé hegy oldalában. Ebben az amphiktüon-féle szervezetben különös tekintélye volt Milétosznak, a didümoszi Apollónak szentelt s a Branchidák papi nemzetségétől gondozott híres temploma révén. Egyébként egyik város sem mondott le autonómiájáról. Elmaradhatatlan volt, hogy Iónia – amelynek kiváltságos helyzetet biztosított éghajlata, földjének termékenysége, sok kikötője, és sokirányú összeköttetése az ázsiai kontinens belsejével –, ne jusson vezető szerepre az ázsiai görög művelődésben. Látni fogjuk, hogy ezt a vezető szerepet csakugyan biztosította is magának.

Későbbi időben következett be az utolsó kivándorlás; ez dórok vándorlása volt és befejezte az anatóliai partvidék görög megszállását. Kétségtelenül annak a következménye volt, hogy a dórok, miután meghódították Peloponnészt, harcba keveredtek egymással. Ezek az utolsó kivándorlók elfoglalták Krétát, Rhodoszt és a szárazföld déli csücskét. Itt megalapították Knidoszt, Koszt, Halikarnasszoszt és Rhodosz szigetén Lindoszt, Íalüszoszt és Kamirosz városokat. Összetartó vallási kapcsuk Apollón Triopiosz tisztelete volt, ezt közösen ünnepelték játékokkal a Triopion hegyfokon. Féltékenyen őrizték nemzeti jellegüket és szigorúan kizártak ebből a kultuszból mindenkit, aki nem volt tagja szövetségüknek.

Az ázsiai görög kivándorlás e rövid vázlata alapján természetesen látszik, hogy az akháj területen bekövetkezett változások a dórok betörése révén a tengeren túl is megfelelő változást idéztek elő. A dórok erőszakos görögországi betörésének legalább részben legfontosabb következménye volt Iónia megalapítása és hirtelen fennállása, a visszahatás révén ugyancsak nagyban hozzájárult ahhoz,

hogyan kialakuljon a műveltség olyan formája, amely homlokegyenest ellenkezik azzal, amelyet a dórok terjesztettek. Ennek az egyenetlenségnek a következményei igen súlyosan fognak megmutatkozni Görögország történetében.

A műveltség fejlődése ázsiai Görögországban

Ezek a kivándorlók, mikor átkeltek a tengeren, a mükénéi kor műveltségét vitték magukkal. Ők voltak a műveltség természetes folytói. De ez a műveltség, mikor új földbe ültették, mikor külső hatások termékenyítették, mikor a körülmények az alkotás szakadatlan erőfeszítésére kényszerítették, hirtelen fejlődésnek indult és hamarosan egészen más jelleget öltött. Az, ami legjobban jellemzi, talán éppen az újítás szelleme, az a tevékenység, amely a folytonos nyugtalan-ságban hajlamos az elfajulásra. Ez élénken megnyilvánul azokban a forradalmakban, amelyek felkavarták a városokat.

Ázsia partjain az első telephelyeket erőszakkal kellett elfoglalni, vagy legalábbis olyan mesterkedésekkel, amelyeket az erő segített érvényesüléshez. Tulajdonképpen katonai vállalkozások sora volt ez. Ezeket a vállalkozásokat többnyire a levitézlett fejedelmek irányították, mint vezérek; megbuktatta őket a dór betörés és ők régi alattvalóikkal menekültek. Úgy menekültek, mint királyok és királyok maradtak akkor is, mikor megérkeztek. Így az új városok nagyobb részében, ha nem is mindegyikben, a királyság volt az első kormányforma. Csak hogy a királyságnak szüksége van arra, hogy erős hagyományokra támaszkodjék, Ázsiában pedig ez a hagyomány hiányzott, vagy meggyengült. A törzsek összekeveredtek, a kapcsolatok a múlttal meglazultak. A királyi családok körül más ősnemes családok mozgolódtak. Hamarosan ezekhez csatlakoztak azok a családok is, amelyek az ipar és a kereskedelem fejlődése következtében gazdagodtak meg. Miután hatalmasakká váltak, nem szívesen viselték az alattvalói sorsot. A királyság kénytelen volt meghajolni nagyravágyásuk előtt, átadta helyét az oligarchiának. És ekkor ugyanazok az okok, amelyek megteremtették és szüntelenül megújították a pénzarisztokráciát, alatta lassanként kialakították az iparosok, a tengerészek, a kereskedők, az üzletemberek népes középosztályát, ezek is nehezen fértek meg uraikkal, és nem szívesen tűrték te-

kintélyüket. A társadalmi ranglétra még alacsonyabb fokán kialakult a tengerparti városokban még egy osztály, a valószínűleg plebejusok osztálya, amelynek semmi joga sem volt; kikötői munkások, mindenféle napszámosok, külföldiek voltak ezek, különösképpen hajlamok minden izgatásra. Ebben a környezetben természetesen kirobban-tak a pártviszályok. Megkezdődik az osztályok küzdelme ezekben az ázsiai városokban már a VII. század kezdete óta, sőt talán még korábban, hiszen nem nagyon ismerjük belső történetüket. Az eredmény majdnem mindenütt az volt, hogy zsarnokok jutottak hatalomra, akik száműzések és kivégzések révén helyreállították a békét. A leghíresebbek voltak Pittakosz Mütiléneben a VII. század vége felé, Thraszübulosz Milétoszban, az előbbinek majdnem kortársa, valamivel később, a VI. században Polükratész, Szamosz dúsgazdag ura. Voltak köztük kegyetlenek, akik a megfélemlítés eszközeivel uralkodtak, voltak mérsékeltek és jóságosak is. Néhány városban elkerülték a türanniszt, úgy, hogy döntőbírákhoz folyamodtak, ezeknek az *aiszümnétesz*-eknek általánosan elismert tekintélyük révén sikerült kibékíteniük a pártokat. Kétségtelen azonban, hogy ez a ritkább eset volt. Inkább úgy látszik, hogy a VI. században, mikor az ázsiai Görögország perzsa uralom alá került, minden városnak vagy legalábbis majdnem minden városnak kormányformája a türannisz volt.

E forradalmak egyik fő oka, amint megfigyelhetjük, a vagyonok hirtelen megnövekedése volt, s ennek következménye az egyenlőtlen vagyoneloszlás. Ez a gazdagság részben a földből, részben az iparból és kereskedelemről származott. Miután a letelepülés első nehézségein túl voltak, az újonjok első dolguk volt kiaknázni a gazdag parti síkságokat. Az Akhilleusz pajzsán szereplő jelenetek leírása az Iliászban fogalmat adhat róla, hogy mi lehetett akkor a nagybirtok. A költő bemutatja a munkát egy nagy uradalomban. Számos eke hosszú barázdákat szánt az ugaron, az emberek keservesen kínlódnak, hogy mélyen belenyomják az ekét a földbe. Néha-néha a gazda egyik szolgája kancsó bort visz nekik, hogy felfrissítse őket. Épp ilyen jellemző az aratási jelenet is. A napszámosok hosszú sorban vágják a gabonát sarlójukkal, fiúk szedik és gyűjtik a csomókat és átadják a kévekötnőknek. A gazda, akit a költő királynak nevez, ott áll és elégedett tekintettel figyel mindent, miközben szolgálai ökröt áldoznak, az asszonyok pedig az ebédet készítik. A költeménynek ebben a részletében a gazdálkodásnak azt a módját figyelhetjük meg, ame-

lyet a költő idejében az eol és jón nagybirtokosok gyakoroltak a városok környékén, amelyekben székeltek.

Azonban az ázsiai görögök elsősorban nem a földművelésnek köszönhették jólétüket. Mivel a parton telepedtek meg, elsősorban a tenger révén kellett meggazdagodniuk. Attól fogva, hogy megtelepedtek a partokon, hajósokká és kereskedőkké váltak. Kereskedelmük eleinte bizonyára csak közvetítő-kereskedelem volt. A szárazföldi utakon, amelyek tartományról tartományra elvezettek egészen Ázsia szívébe, megkapták az élelmiszereket, a nyersanyagokat, amelyeket mindenhol szállítottak, ahol csak el tudták helyezni. De ezek az utak nem voltak elegendők számukra. A közlekedés ezeken az utakon nagyon bizonytalan és nagyon is szórványos volt. Legfőbb gondjuk volt, hogy új utakat teremtsenek maguknak. Bizonyos, hogy ez volt egyik legfőbb oka gyarmati terjeszkedésüknek. Különösen meglepő Milétosz messzeágazó terjeszkedése. A VIII. századtól kezdve Milétosz hajósai behatolnak a Fekete-tengerbe. Megvetik lábukat Küzikoszban, a Propontisz partján, az akkoriban félelmetes tenger bejáratánál, kereskedelmi ügynökségeket alapítanak Szinopében, azután Trapezuntban, a Kolkhiszba vezető úton, később pedig lassan-lassan telehintik gyarmataikkal Szküthia egész partját és Thrákia keleti partvidékét. Más jón városok ugyancsak kifelé terjeszkedtek, gyarmatosok kiküldése révén. A következő században összeköttetésbe lép Iónia Psammetich egyiptomi királlyal, aki megnyitja országát a görög kereskedők előtt. Utódai folytatják politikáját. A milétosziak piacot állítanak fel a Nílus egyik torkolatánál. Ezen keresztül Afrika terményei éppen úgy hozzájuk özönlenek, mint a szíriai partvidék áruai, és itt találkoznak a fentebb említett egyéb vidékek árucikkeivel.

Ebből az egyre növekvő kereskedelemről már korán igen mozgó ipar keletkezett. Keletről kapták a szőnyeget, a hímzett szöveteket, a műtárgyakat, amelyeket megtanultak utánózni. Ez az ipar, amely kívülről nyerte az első ösztönzést, napról napra találmányabbá és eredetibbé vált. Milétosz különösen kitűnt a gyapjúfeldolgozásban, ezt a gyapjút saját nyájaiból nyerte, az asszonyok ügyes kezei fonták és szőtték, szöveteket készítettek belőle, a szöveteket pedig százféle mintával hímezték, és meglepő színekre festették. Az Iliász céloz bizonyos elefántcsonttárgyakra, amelyeket maeóniai és káriai munkások vörösré tudtak festeni, hogy feldíszítsék velük a kocsikat

és a lovak szerszámain. Valószínű, hogy az ipar volt a művészet iskolája. A művészet Ióniában a VII. századtól kezdve ragyogó lendületnek indult. Bronzművesek, márványszobrászok, ötvösök, agyagművészek, a különféle művészeti ágakban mindenütt újjátóknak bizonyultak. Azonban azt, amit erről mondhatnánk, alkalmasabban elmondhatjuk majd akkor, amidőn általános áttekintést adunk a görög művészet fejlődéséről. Egyelőre különösképpen az érdekel bennünket, hogy ezek az új dolgok milyen hatással voltak az erkölcsökre.

Kétségtelen, hogy ezek az ázsiai görögök keserves napokat láttak. Nem szólván a belső forradalmakról, amelyeket az imént tárgyaltunk, a VIII. században vissza kellett verniök a kimmerek támadását, azután védekezniök kellett lüdiai szomszédaik ellen, akik a Mermnadák uralkodása alatt szüntelenül az ő rovásukra gyarapították területüket, mindaddig, míg Kroiszosz, Lüdia utolsó királya, végképpen le nem verte őket. Azután következett a perzsa hódítás, amely a VI. században a nagy király jobbágyaivá tette őket. Azonban állandóan arra törekedtek, hogy kivonják magukat a külső gondok alól és élvezzék az élet kellemességeit. Az ázsiai görögök tanulták meg legelőször élvezni a társasélet örömeit. A költőt, aki az Odüsszeiában leírta Odüsszeusz látogatását a phaiákoknál, Alkinoosz király palotáját és kertjét, lakomáikat, amelyeken híres énekes dalát hallgatták, játékaikat és táncaikat – bizonyára a környező valóság ihlette meg –, amelyet aztán idealizált. A költészet minden műfaja itt született e néhány század folyamán: az eposz, az elégia, a jambus, a lesboszi óda, a szerelmi dal, s mindez az igen eleven társasélet terméke, amelyben az eszmecsere és az érzelmek játéka mindenkinek szükséglete és öröme. Ez a hajlam, amely különösen kedvezett a gondolkodás fejlődésének, csodálatra méltó költőket támasztott, bölcs moralistákat és nagy gondolkodókat, akikről majd szólni fogunk, viszont más tekintetben némi veszedelmet rejtett magában. Ebben a kellemes és könnyű életben az első kivándorlók energiája okvetlenül gyengült, nemzedékről nemzedékre. Fiaik és unokáik egyre gyengébben védekeztek bizonyos veszedelmes példák ellen, amelyeket a szomszéd népek adtak nekik. Phülarkhosz történetíró elmondja, hogy a kolophóniak, akik eredetileg egyszerűek és józanok voltak, barátságot és szövetséget kötöttek a lüdiaiakkal és fokról fokra utánózni kezdték azoknak elpuhultságát. Bizonyoságul idézi honfitársa, Xenophanész, VII. századbéli költő és filozófus szatirikus elé-

giájának egyik töredékét: »A lüdiaiak megtanulták a férfiatlan fényűzést, mikor még nem is sínylődtek a zsarnok gyűlöletes igájában. Ezrével jöttek az agórára, bíborruhában, kényeskedve, büszkélkedve, gondosan befont hajjal és behintve a legfinomabb illatszerekkel.«

Az, amit Xenophón Kolophónról mond, bizonyára ráillett ebben az időben a legtöbb ázsiai görög városra. Egyébként ennek bizonyítékait megtaláljuk néhány irodalmi műben is, amelyeknek alapján majd új vonásokkal egészítjük ki ezt a képet.

A jón hősi eposz szerepe a görög művelődésben

Ázsiai Görögország a görög irodalom bölcsője. Itt keletkezett számos költői műfaj, amelyekben a legnagyobb hírnévre is jutott; ilyen különösen a hősi eposz; itt született meg a filozófia is. Ha a gondolatalkotásai egy nép műveltségének legfontosabb elemei közé tartoznak, akkor a görög művelődés történetében a gondolat igen nagy szerepet követelhet magának. Erre a történetre úgy deríthetnénk fényt, ha kutatjuk, milyen eszmék és milyen főbb érzelmek nyilvánulnak meg ezekben a művekben, már akár ezekből az eszmékből születtek, akár pedig csak ezek az eszmék gyűjtötték össze őket abban a körben, ahonnan maguk is eredtek és aztán új hatóerőt kölcsönöztek nekik.

Az epepeia az eol és jón mondák összeolvadásából keletkezett. Tegyük hozzá még azokat a többé-kevésbé mesés elbeszéléseket, amelyek a tengeri kalandok, különösen pedig a fekete-tengeri első vállalkozások révén egyre szaporodtak, aszerint, amint a hajózás egyre vakmerőbbé vált; tegyük hozzá még néhány, igaz, meglehetősen jelentéktelen járulékot, ami a Kelettel való érintkezésből származott. Az epikus költők nyelve ennél fogva természetszerűleg az eol és jón tájszólások keveréke volt; mindenesetre a jón észrevehetően felülkerekedik ebben a nyelvben. Kétségtelen, hogy Aioliszé volt a kezdeményezés, de Iónia hamarosan magához ragadta és végképpen a maga számára biztosította a főszerepet. Iónia emelte tökéletességre a szerkesztés művészetét és ezekben a nagy művekben mintát is adott rá. A többé-kevésbé történelmi emlékek párosultak a képzelet szabad alkotásaival és e kor szemtanúja volt, amint csoportosultak,

egymás mellé sorakoztak, kialakultak az énekciklusok, amelyek aztán összekapcsolódtak. A versengés arra ösztönözte az énekmondókat, hogy szüntelenül új epizódokkal gazdagítsák tárgyukat, amelynek célja volt az ősök dicsőítése. Így alakult ki a Minyas-utódok hősi éneke, amely Iaszon kalandját magasztalta, az Argo hajót és a hősöknek azt a csoportját, amely Iolkószból indult és eljutott a Fekete-tengerhez, Heliosz fiának, Aietésznek országába, hogy elragadja a sárkánytól az aranygyapjút. Az Odüsszea a bizonyosságunk rá, hogy ez az elbeszélés valósággal »elbűvölte az embereket«. Ugyanígy mondtak éneket a két thébai háborúról, amelyekre az Iliász számos alkalommal céloz; ugyancsak éneket mondtak a kalüdoni vadkan vadászatról, Meleagrosz hőstetteiről és haláláról; végül pedig az egész trójai háborúról, amellyel az Iliázon és Odüsszeián kívül a költői alkotások hosszú sora foglalkozik. Ebből a sok-sok költeményből csupán kettő maradt ránk, az a kettő, amelyet utoljára említettünk, mind a kettőt Homérosznak tulajdonítják. Nem tartozik ránk megvitatni azokat a kérdéseket, amelyek e két mestermű eredeti alakjára, vagy pedig Homérosz-szerzőségére vonatkoznak. Számunkra elegendő, hogy mind a kettő tükre annak a szellemi mozgalomnak, amely Aioliszban és Ióniában lezajlott a Kr. e. X–VIII. századok között. Homérosz dicső nevét akadálytalanul használhatjuk anélkül, hogy teljesen egyéni elnevezésnek értékelnénk. Csak egy a fontos: kiemelni, hogy ezek a költemények új elemekkel gazdagították koruk szellemi és erkölcsi életét.

E költemények eredeti szépsége abban van, hogy mozgalmas képeket állítottak a közönség szeme elé. Ezeknek az egyszerű lelkeknek, amelyek szomjaztak a szép elbeszélésekre, sokkal többet adtak lenyűgöző kalandoknál; megtanították őket jobban megismerni az emberi természetet a maga sokféleségében. Megmutatták nekik mintegy eleven képben az érzelmek titkos játékát, a szenvedélyek viaskodását. A hosszú ideje híres és eszményített hősök itt felsőbbrendű embereknek tűntek fel, s lényegükben mégis hasonlítottak a többi emberekhez. A költő úgyszólván leleplezte hallgatóinak szeme előtt e lelkek titkát, izgalmaikat, cselekvéseik indító okát, megsejtette velük gyakran azt, amit leleplezgettek s gyakran azt is, amit önmaguk előtt is rejtegettek. Ezek a nagy emberek életre keltek, mindegyik a maga jellemével, megkülönböztető sajátjaival és gyengeségeivel. Akhilleusz állt közöttük legelől, fölényesen, támadón, felháboro-

dottan; a költő élénk színekkel rajzolta, ifjúságának ösztönösségében, egyszer mint fékezhetetlen embert, máskor, amint sír mint valami nagy gyerek anyja előtt; előbb hajthatatlan haragjában, később földig sújtja barátjának halála; a legyőzött Hectorral kegyetlen, a könnyörgő Priamosz iránt nemeslelkű. Ezt az ellentétet élénk realizmussal domborítja ki a költemény, lenyűgöző módon idézi fel azokat a hatásokat, amelyek elhatározásainkat irányítják. És Akhilleusz körül ott vannak társai, ellenfelei, ellenségei, csupa határozott vonásokkal jellemzett személyiség, mind más és más fajta emberi természet: Aiasz a kemény harcos, aki erejében bizakodik, a kissé nyers erő típusa; a lángoló és heves Diomédész, a fölényes harcos, aki még az istenektől sem hátrál meg; Odüsszeusz, valamennyi közt a legravasabb, egyetlen célja a közjó, kész minden nehéz vállalkozásra, bámulatosan tűri a megpróbáltatásokat, csupa dús szellem és jó tanács; a másik oldalon a nemes Hektór, aki szívből szereti övéit, vakmerő a harcmezőn s megrendítő végső küzdelmében és halálában. E hősi dráma szereplői bizonyára számos gondolatot s számos mély és új benyomást keltettek azokban a lelkekben, amelyek még nemigen voltak hozzászokva, hogy az embert a megfigyelés tárgyának tekintsék.

Egyébként e költemények cselekménye is gondolatokat ébreszt. Az Iliász az akhájok és a trójaiak háborúját mutatja be. Ez nem hódító háború, oka a jog megsértése. Párisz trójai herceg elrabolt egy akháj nőt, Helénát, Menelaosz spártai király feleségét. Az akháj fejedelmek szövetkeztek Menelaosz fivére, Agamemnón vezetése alatt, mert ő volt a leghatalmasabb köztük és fegyveresen ostrom alá vették Tróját. Követelték Heléna és kincsei kiadatását. Priamosz trójai király, fia, Parisz befolyására, visszautasítja a követeléseket. Ezek az előzmények. Párisz cselekedete adalék az akkori erkölcsökhöz. Mutatja, hogy a rablást és fosztogatást nem hivatásos rablók, hanem kalandor fejedelmek űzték, azonban ez egyáltalán nem hozott becstelenséget sem családjukra, sem népükre. Azt is mutatja, mily törvényes bosszú zúdul annak fejére, aki ilyesmit cselekszik. Egyébként itt a rablás a vendégjog megsértésével párosul, mert Párisz vendéglátó házigazdájának feleségét csábítja és rabolja el. Tulajdonképpen még tulajdon hozzátartozói is elfélik. Ő felelős országa szerencsétlenségéért és bátorságával sem teheti jóvá azt a bajt, amit okozott. A költő úgy jellemzi, hogy ezzel tulajdonképpen közvetve lesújtó

ítéletet mond róla hallgatói előtt. E tekintetben különben számba kell venni azokat a költeményeket is, amelyek a háború folytatását beszélnek el. Páriszt megölték, Priamoszt és házanépét felkoncolták, Tróját porig égették. Így bűnhődött a hitszegés.

Ebből a költeményből más és még szembetűnőbb erkölcsi tanulság is árad. A költemény bőven festi a szenvedélyeket és hatásosan mutatja meg gyászos következményeiket. Agamemnón, akit felingerelt Akhilleusz jogos követelése, felháborodik és súlyosan megsérti a hőst. Kevéssel utóbb látjuk, amint megalázkodik és engeszteli azt, akit így megbántott, elvégre csak Akhilleusz tudja megmenteni hadseregét. Azonban Akhilleusz haragjában visszautasítja a méltányos jóvátételt. Megmakacsolja magát ebben a dühös pózban, amely pedig most már nem jogos. Ez a visszautasítás lesz az oka legjobban barátja, Patroklosz halálának. Ő maga is áldozata lesz szenvedélyes természetének.

Ezenfelül rengeteg az olyan jelenet, amelyből mély részvét árad a gyengék iránt, éppen azok iránt, akikkel a végzet kegyetlenül bánt. Hektór elhagyja néhány pillanatra a csatateret és visszatér Trójába. Ott találkozik feleségével, Andromakhéval; vele jön a dajka, aki karjaiban tartja egyetlen gyermeküket, Asztüanaxot. Hektór elbúcsúzik tőlük, hogy visszamenjen a harcba. Lelkét a halál előérzete gyötri, de nincs joga kivonnia magát a veszedelemből. Andromakhé hiába könnyörög, hiába sír, Hektór szíve mélyéig megrendülten kitépi magát felesége karjaiból, de előbb gyengéden megcsókolja fiát, akit soha többé nem fog látni s imádkozik az istenekhez, hogy a gyermek egyszer majd legyen épp oly dicső, mint apja volt. Amott távolabb Priamosz és Hekuba és megint csak Andromakhé a vár magas faláról szemléli a harcot, amelyben Hektór elesik Akhilleusz csapásai alatt és szemléli a legyőzött hős holttestének meggyalázását; szorongásuk és szenvedésük rajza páratlanul megrendítő. A cselekmény végét Hektór temetése jelzi: anyja Hekuba, özvegye Andromakhé és sógornője Heléna, sorra elsíratják máglyája mellett. Így e harci éretnyeket magasztaló költeménynek egyik része – és elmondhatjuk, hogy egyik igen fontos és igen szép része – csupa érzelmesség. Ezen a réven a görög lélek egyik igen nemes vonása tűnik fel ebben a műben; kétségtelen, hogy ez is hozzájárult a görög lélek egyik legszebb természetes hajlamának kifejlődéséhez.

Az Odüsszeia korántsem oly drámai, mint az Iliász s mégis bámulatra méltó költemény. Az előtérben egyetlen ember áll, Odüsszeusz, és benne úgyszólván egyetlen érzelm, a szenvedélyes ragaszkodás a házi tűzhelyhez; gondolata a tíz évi kényszerű távollét alatt szüntelenül visszaszáll oda, mikor pedig visszatért ehhez a tűzhelyhez, ravaszsággal és erővel újra meg kell hódítania. Akaratlan vándorlásai alkalmat adnak hosszú kalandos elbeszélésekre, csodálatos történetekre, amelyekben már nem lehet megkülönböztetni, hogy mi a képzelet szabad és szeszélyes csapongásának műve és miben rejlik esetleg valami eltorzított valóság. Úgy látszik, hogy a hős útirányát az elbeszélő a maga kénye-kedve szerint választotta meg. Különböző eredetű legendákat fűz egybe, amelyeknek egyik része nem jellegzetesen görög. Azokon a földeken, amelyeket a költő leír, szerinte Odüsszeusz előtt még soha nem jártak emberek. Lakóik óriások vagy vadak vagy kiváltságos népek vagy istenek; valóságos tündérvilág, amely alkalmas volt arra, hogy elbűvölje ezt a közönséget, hiszen még rengeteg volt benne a gyermekes hiszékenység. Az ismeretlen csodálatos varázssal hatott erre a közönségre. Ez még nem törődött a kritikával, elegendő volt, hogy a költő valószínűsíteni tudja a valószínűtlent; márpedig ebben éppen kiváló volt, annyira, hogy még ma is rabul ejt bennünket meséinek csillogó bája.

Egyébként, ha Odüsszeusz kalandjai csodálatosak, jelleme, amelylyel a költő felruházta, különösképpen igaz és vonzó. A költő mintegy típusát alkotta meg benne a milétoszi vagy phókiszi görög tengerésznek; valószínűleg ilyen volt ez a tengerész az első távoli felfedező utak idején. Látjuk társaival együtt a meglehetősen gyenge hajókon, amelyek bizony alig-alig bírják ki a tenger viharait. Odüsszeusz a part mellett hajózik és a hegyfokok mögött keres védelmet. Ha kedvező a szél, kifeszíti egyetlen vitorláját, ellenkező esetben nagy ügyel-bajjal halad előre evezői segítségével. Csak nappal hajózik, mert fél, hogy a sötétben eltéveszti az utat, ha leszáll az éjszaka, partra húzza hajóját. Mivel tudja és előre látja a rá váró veszedelmeket, mindent megtesz, hogy elkerülje őket, de ha előrelátása csődöt mond, akkor bátorsága és lélekjelenléte segíti ki. Mikor ismeretlen partra vetődik, valamiképpen elrejti hajóját, óvatosan halad előre és közben kémleli a vidéket; bizalmatlankodik, figyel, kész harcolni vagy menekülni. Mindenütt felismerjük benne a vezért, akiben megvan a parancsnok minden jó tulajdonsága, felismerjük a férfit, aki

felelős a közösség jólétéért, aki mindenre gondol, akinek bátorsága sohasem lankad, és akinek ravasz esze sohasem mond csődöt.

Egészen más a költemény második fele, bár Odüsszeusz ebben is ugyanaz marad. Távollétében felesége, Pénélopé és fia, Télemakhosz, keservesen szenvednek a hosszú várakozásban. Ithaka népe már nem is hisz visszatérésében. Az ország és a szomszéd országok fiatal urai megkörmökezik az elragadó és páratlanul eszes asszonyt, akit már özvegynek tartanak; mivel pedig az asszony hű a távollévőhöz és visszautasítja ajánlataikat, a kérők erőszakkal befészkelik magukat Odüsszeusz házába, szemtelenül viselkednek, mintha ők volnának az urak, tékozzák vagyonát, a fiatal Télemakhosz pedig pedig, akit megfélemlítenek, érzi gyengeségét, és sem elkergetni, sem megfékezni nem meri őket. Odüsszeusz mégis visszatér, de egyedül, minden embere elpusztult. Hogyan szálljon szembe ennyi ellenséggel? Koldusnak öltözik, megfigyeli ellenségeit, megnyer magának titokban két hű szolgát, felfedi magát fia előtt és előkészíti a meglepetést, amely alkalmat ad neki a bosszúra. Ennek az előkészületnek elbeszélése mindenekelőtt elvezet bennünket Odüsszeusz tanyájára és bájos jelenetek során megismertet öreg és hűséges szolgájával, Eu maiossal a disznópásztorral, egyúttal pedig mintaszertű gazdálkodásával. Aztán elvezet a költő a városi palotába, ahol epizódok során keresztül leperog előttünk a házi élet sok-sok jelene s mindenekfelett tanúi vagyunk a kérők pimaszkodásának. Ezeket a békés jeleneteket hirtelen nyomon követi a bosszú rettenetes drámája s utána Odüsszeusz és Pénélopé megrendítő találkozása.

Mint az Iliász, az Odüsszeia is bizonyára kezdettől fogva bámulatot és sikert vívott ki, nem csupán költői szépségével és az elbeszélt események érdekességével, hanem erkölcsi értékeivel is. Példázta a szemtelenség és az erőszakosság igazságos büntetését; bemutatta egy ház drámáját, ahol a családi erények virulnak, megérezte, hogy a jog szolgálata fölött áll az isteni és emberi törvények ellen lázadó vakmerőségnek. Odüsszeuszban mindenekfelett a bölcs és erélyes férfi típusát magasztalja, aki minden körülmények között latba veti a szellem minden erejét; elhatározásaiban szilárd, csodálatos bátorság a fegyvere minden veszedelemben és úgyszólván kierőszakolja a sikert, az istenek késedelmes pártfogását, akiket ritka tulajdonságai kényszerítenek arra, hogy segítsenek rajta.

Nem ismerjük eléggé e kor többi epikus költeményét s így nem

ítélhetjük meg, mennyiben voltak fontosak és hatásosak a műveltség haladása szempontjából. De nem kétséges, hogy ugyancsak részük volt a hősök e világának kialakításában, amelyben Görögország hosszú ideig igen szívesen ismerte fel a maga eszményített képét. De az Iliász és Odüsszeia a maga értékeinél fogva bizonyára már korán kivált ebből a vegyes együttesből, és páratlan jelentőségre tett szert. Ez a két hősköltemény Ióniában keletkezett, azonban az énekmondók városról városra vitték és így valósággal az egész görög nép nevelőivé váltak. Eleven forrásaivá lettek minden műfajnak, tisztelt és úgyszólván szent gyűjteménnyé – amelyben példákat és elveket kerestek –, a moralisták gondolatainak kincsesbányájává és gyakran tekintélyé a politikai küzdelmekben.

Más költői műfajok

Az epikus költészet meghatározása szerint személytelen költészet. Az elbeszélő eltűnik személyei mögött, úgy ír, hogy csak személyei beszélnek és cselekednek; ő maga csak kivételesen lép fel, hogy segítségül hívja a múzsát, aki ihleti. Ennek az az oka, hogy ez a költészet egyedül a múlttal foglalkozik, ebbe semmit sem szabad belekeverni a jelenből. Éppen ezért nem elégíthette ki azt a társadalmat, amelyben a napi kérdések egyre jobban fölébük kerekedtek a múlt eseményeinek. Már pedig az a társadalom, amely a VII. század táján ázsiai Görögország városaiban kialakult, pontosan ilyen volt. Ezekben a városokban már nem azok a nemes családok uralkodtak, amelyek a hagyományok szerint éltek és azokban örömet találtak. A pártvezéreknél, a meggazdagodott kereskedőknél, a kalandor hajósoknál, azoknál, akik az élvezeteket szerették, a költészet olyan műfajára volt szükségük, amelyek jobban illettek sajátos gondolataikhoz, ízlésükhöz és szenvedélyeikhez.

Egyik ilyen műfaj volt az elégia. Szerkezetét tekintve még meglehetősen közel áll a hőskölteményhez, de szelleme határozottan megkülönbözteti tőle. Ez afféle verses szónoklat volt, amellyel a költő barátai körében szabadon és bizalmasan foglalkozik mindenféle időszerű kérdéssel. Háború idején az elégia a háborúról beszél. Egy epheszoszi költőnek, Kallinosznak néhány töredéke bevezet bennünket a görög Ázsia nyugtalanságaiba akkor, amikor ezt a görögséget a

VII. század elején a barbár treres vagy kimmerek hirtelen betörése fenyegette. Toborzó ez, lángoló buzdítás a fenyegetett haza védelmére. Még benne liheg az epopeia harci szelleme, de már nem az ősök vállalkozásairól van szó; a költő a jelen veszedelmét idézi és könyörög honfitársainak, hogy szálljanak szembe vele. Félsszázaddal később Lüdia felől közeleg a veszedelem. A kolophóni Mimnermosz ugyanebben a műfajban tesz bizonyosságot arról az ellenállásról, amelynek során szembeszálltak Gügész király nagyravágyó kísérleteivel. De jellemzi az időt és a környezetet, hogy az a költő, aki magasztalja a haza egyik legjobb védelmezőjének kiválóságát, egyike az elsőknél, akik az elégiát a szerelem szolgálatába állították és csengett és bánatos versekben panaszkodtak az ifjúság gyors tűnése miatt. Ez a költészet jelzi az elmélkedő hajlam ébredését; a költő töpreng és szívesen moralizál még akkor is, ha örömről beszél. Megtaláljuk ezt később Athénben, ahová éppen Ióniából jutott el.

Ennek a néha lángoló, néha érzélgős költészetnek, amely mégis megtartott valamit az epopeia emelkedett hangjából, szöges ellentéte a szatirikus műfaj, amely körülbelül éppen ebben az időben hirtelen tűnik fel egy páratlanul tehetséges költő, a pároszi Arkhilokhosz révén. Ez a költészet ennek a könyörtelen és szenvedélyes gúnyolódónak a kezében mindjárt irtózatossá és gyilkossá válik. Nem törődött a következményekkel, eleven verseiben, amelyek szúrtak mint a nyíl, mindent meg mert mondani: elmondta a bántalmakat, elmondta dühös haragját, és csodálatosan mondta el. Ösztönös költő volt, de tökéletes művész, aki az erőt hajlékonysággal, az érzékenységet haraggal párosította, visszhangos mesterműveket alkotott, megtöltötte hatalmas egyéniségével és ezekben az alkalmi gúnyiratokban mégis maradandót tudott alkotni. Valóban, nem csupán csodálatos nyelven fejezte ki az emberiség bizonyos örök szenvedélyeit, hanem élénk szelleme könnyedén keverte a gúny csípős élénkségebe a finom megfigyeléseket és a megragadó gondolatokat. Mesterré módon használta a közmondást, a példázatot, a mesét. Lendülete kifogyhatatlan volt és ebben az áradó teremtető erőben életfilozófia lüktetett.

Ez a példa és ez a siker ösztönzést adott. A szatirikus szellem polgárjogot nyert a görög társadalomban. Nem kell bővebben szólunk Arkhilokhosz követőiről, amorgoszi Szémonidészről és epheszoszi Hippónaxról. De hangsúlyoznunk kell, hogy ezzel a költői műfajjal

a közszellem új vonása jelentkezik. Kétségtelen, hogy a szarkazmus, a kihívó fölényeskedés, a költő egyéni cselekedete; azonban a közönység, amely mulat rajta, éppen ezzel felbátorítja, egyáltalán nem utasítja vissza energikusan ezeket a túlzó támadásokat, amelyek nem kí-mélik sem a férfiak becsületét, sem a nők méltóságát. A rosszmájúság fölébe kerekedik az illendőség érzésének. A közvélemény annyira kedvez ennek a rossznyelvűségnek, hogy még a rágalmat is elnézi. Így szinte szemünk láttára keletkezik az a hajlam, amely még az V. századi Athénben is jelentkezik és amely nélkül Kratinosz és Arisztophanész komédiája nem lett volna lehetséges.

Ezekre a jón műalkotásokra az eol görögség a VII. század vége felé épp ilyen ragyogó költői felfedezésekkel felelt. Ez volt az az idő, amikor Lesbosz szigetén megszületett a dalköltészet bensőséges és bájos műfaja, az óda, amelynek szerkezete egyszerű és szellemes és finoman alkalmazkodik az egyéni érzelmek kifejezéséhez. Ez a műfaj tette híressé a műtilénéi Alkaioszt és a lesboszi Szapphó nevét. Mind a kettő hazájának tájszólását használta, mind a kettő hasonló, majdnem azonos versformát talált fel, amelyet igen bájosan tudtak fonni-keverni; rövid versszakokat alkottak, amelyek egy költemény keretében mind hasonlítottak egymáshoz. Igen egyszerű volt a dallamuk is, amelyet a *barbitosz* nevű lanttal kísértek és ez néha finom bájt, néha pedig kellemes elevenséget kölcsönzött ezeknek a versszakoknak. Költeményeikből csak csekély számú töredékek maradtak ránk, de ezek a morzsák annál becsesebbek, mert segítségükkel el tudjuk képzelni ezt a ragyogó és néha zűrzavaros életet, amely az élvezet, a művészetek és az utazás közt oszlott meg s amelyet csak a pártvillongások zavartak meg. Kétségtelen, hogy Alkaioszt egy baráti kör számára írta szerelmi dalait és háborús énekeit; ez a kör, mint ő maga is, a műtilénéi oligarcha-párthoz tartozott, ezek előtt adta elő műveit. Néhanapján bájosan és tüzesen megénekelte szerelmeseinek szépségét; néha arisztokrata szenvedélyének tüzeiben gyűlöletével és megvetésével borított el egy Melankhroszt vagy Mürsziloszt, a néppárt vezéreit, vagy a város türannoszait és bosszúálló lázadásra tüzelte barátait. Kortársa, Szapphó, fiatal leányok és fiatal asszonyok társaságába vezet bennünket; ezek, mint ő maga is, a költészet és a zene művelésének szentelték életüket. Ezek között, mint szenvedélyes barátnő, változatos dalaiban, különösen nászénekeiben árasztotta ki lángoló és féltékeny szerelmét, égő lelkének

minden rezzenését – szelleme örök szépséggel ruházta fel e verseket. Elmondhatjuk, hogy az emberi lélek néhány legerősebb érzelme sohasem zendült meg dallamosabban, mint ennek a két vetélytárs lírikusainak a verseiben. Az, ami költészetükből megmaradt, mutatja, mennyivel finomabb s hogy úgy mondjuk, mennyivel remegőbb lett az érzékenység ebben a korban, ebben a felsőbbrendű társadalomban és mily nagy szellemi finomsággal párosult.

A filozófia és a tudomány

Azonban az ióniai műveltség általános haladását még világosabban tanúsítja a filozófia és természettudományok megindulása. Homérosz kortársai a világegyetemet valóságos gyermekek módjára fogták fel. Élénken hatottak rájuk a természet nagy tüneményei és felsőbb lényeknek tulajdonították azoknak az erőknek egyensúlyát vagy összeütközését, amelyek félelmet vagy megdöbbenést keltettek bennük. A világegyetemet istenekkel népesítették be, akiket úgy képzeltek el, hogy szenvedélyeiknél fogva emberek, de hatalmuknál fogva emberfelettek. Hozzászórtak a csodához s eszükbe sem jutott, hogy megvizsgálják és vitatkozzanak rajta. Mégis lassanként némely úttörő elme kezdett gondolkodni a dolgokon, és ez a szellemi mozgalom először éppen Ióniában jelentkezett. Milétosz, a nagy kereskedőváros, összeköttetésben volt Khaldaiával és Egyiptommal, fővárosa volt számos gyarmatnak s egyike azoknak a városoknak, ahol a legtöbb újfajta ismeret felhalmozódott. Milétosznak lett a hivatása, hogy kezébe vegye a kezdeményezést.

A VII. század vége felé Thalész személyében a természetvizsgálat új módszere jelentkezett. Ez a mérnök, csillagász, matematikus és államférfi azzal szerezte legnagyobb dicsőségét, hogy egyengette az utat a dolgok keletkezésének és a természet életének ésszerű magyarázatához. Ő volt az első, aki világosan meglátta, hogy a világ keletkezése egészen más valami, nem theogónia és ezt ki is merte mondani. Azonban nem tudjuk, hogy pontosan milyen formában. Annyi bizonyos, hogy a jellegzetesen hellén egyszerűsítési ösztön hatása alatt feltételezett egy anyagot, amelynek változásai teremtettk meg és teremtik újjá még most is a dolgok sokféleségét. Némely, igaz, hogy meglehetősen tökéletlen megfigyelés azt a gondolatot keltette

benne, hogy ez az anyag a víz. Meg kell vallanunk, magában véve meglehetősen durva elképzelés, azonban rendkívül érdekes kísérlet és kíváltképpen alkalmas, hogy fölébressze a kutatás szellemét.

Ez a mozgalom, miután gyökeret vert, természetesen átöröklődött az utódokra. Két másik milétoszi filozófus, előbb Anaximandrosz, utána Anaximenész folytatta Thalész kutatásait; egymásután más magyarázatokkal próbálkoztak, amelyeket valószínűbbeknek tartottak, jellemző példája ez a görög szellem elevenségének, amely egyre többet foglalkozott az eszmék bírálatával és a megismerés keresésével. Anaximandroszt nem elégítette ki az a szerep, amelyet Thalész a víznek tulajdonított s minden létező végső okának inkább valami végtelen és határtalan s ennél fogva alaktalan anyagot képzelt, amely éppen ezért sokkal alkalmasabb arra, hogy pusztán a mozgás hatására felvegye mindazokat az alakokat, amelyeket a természet elének tár. Ebben a szándékosan bizonytalan elképzelésben megfigyelhetjük azt a gondolatot, hogy a szervetlen örökösen átalakul szervessé. Egyáltalán nem meglepő, hogy ugyanez a gondolkodó olyan természeti megfigyeléseket végzett, amelyek a transzformizmushoz hasonló nézetekre vezették. Anaximenész talán nem annyira megfigyelő volt, mint inkább ösztönös fizikus, és ennél fogva jobban ragaszkodik egy őanyag ismeretéhez, amely érzékeinkkel észrevehető; az volt a véleménye, hogy ez az anyag a levegő, amely, mivel tetszés szerint formálható, nézete szerint mindenre alkalmas. Szerinte a világegyetem egész élete átalakulásokból áll: a levegő szüntelenül átalakul, mégpedig úgy, hogy összesűrűsödik vagy megritkul. Mindenesetre megvolt az az érdeme, hogy ráirányította a figyelmet a sűrűsödés és a tágulás jelenségeinek fontosságára.

Bármennyire eltérő nézetet vallott egyenként a három milétoszi filozófus, mégis elmondhatjuk, hogy alapjában véve mind a hárman ugyanabban a körben forogtak. Mind a hárman azt gondolták, hogy az anyag bizonyos változások során át végül is határozott alakokban állapodik meg. Ennek az állításnak a VI. század vége felé merészen ellentmondott az epheszoszi Hérakleitosz, ennek az időnek leghatalmasabb szelleme. Szakított az általánosan elfogadott véleménnyel és azt állította, hogy a létezés nem egyéb, mint szüntelen alakulás. A valóságot tehát úgy fogta fel, mint a múltó állapotok egymásutánját, amelyekben az értelem szakadatlan hullámozást fedez fel. A dolgoknak ebben az örökös rohanásában mégis különös szerepet tulajdoní-

tott a tűznek. Kétségtelenül a tüzet tartotta annak az erőnek, amely kezdetét és végét jelenti azoknak az időszakoknak, amelyeket ő ebben a végtelen folytonosságban megkülönböztetett. Vajon nem valami homályos megsejtése-e ez a modern tudománynak, amely a hőben az energia egyik formáját ismerte meg? Ezeket a mélyen szántó nézeteket dogmatikus véleményekben fejezte ki, amelyek tömörök és homályosak, mint a jóslatok, pontosságukkal gyakran zavarba ejtenek és félig költői stílusuk fölényességével mindig megragadók. Az, ami megmaradt belőlük napjainkig, az antik gondolat legszebb emlékei közé tartozik.

Mi maradt meg ezekből a spekulációkból? Határozottan kevés bizonyosság. De csodálni kell bennük ezeknek az embereknek vakmerő kíváncsiságát, akik elsőként merték felszabadítani magukat a mítoszok alól és megértették, hogy a tudomány jövője a természet tanulmányozásában van és a szellem szabad erőfeszítésében, hogy megmagyarázza a jelenségeket. »Nekik köszönhetjük – mondja igen helyesen egy kutató – a természettudomány fogalmát, amely végül is az egész világot a maga kutatásai körébe vona.«

Meg kell még említenünk itt milétoszi Hekataiosz nevét és művét; Ióniában a VI. század második felében a földrajzi tudományokat művelte. *Periodoszgész* (Hajózás) című munkájában utazásai alapján összeállította, kiegészítette és megvizsgálta az elszórt földrajzi adatokat, különösen a Földközi-tenger medencéjének nyugati felére vonatkozólag. *Genealógia* című történeti munkája ezzel az érdekes nyilatkozáttal kezdődik: »Azt írom ebben a könyvben, amit igaznak tartok, mert a görögöknek számos történeti elbeszélésük van, azonban ezek nézetem szerint nevetségesek.« Hogy genealógiája mennyiben igazolta ezt a bevezető vallomását a történeti igazságról, ma már nagyon nehéz megítélni, mert munkáját csak néhány töredékből vagy mások bizonyosságából ismerjük. Mindenesetre ez a nyilatkozat legalábbis bizonyos kritikai szellem mellett tanúskodik s egyúttal dicséretes szándékot árul el. Hekataiosz, az érdemes író, egyébként Anaximenésszel együtt irodalmi magaslatra emelte a jón prózát.

Mindez eléggé mutatja, hogy Iónia költői és gondolkodói révén milyen nagy szerephez jutott a görög művelődés fejlődésében. Később majd látni fogjuk, hány különféle formában gyakorolt hatást a tulajdonképpeni Görögországra. De nyilvánvaló, hogy ez a művelődés nem Ázsiában érte el fejlődésének csúcspontját. A kivándoroltak Görögországa csak szegélye volt a hellén világnak. Idegen fajok szomszédságában élt, sok hasznót húzott a velük való érintkezésből, de nem tudott mindig kellőképpen védekezni a rá nézve káros befolyásoktól. A lüdiaiakkal folytatott kereskedelme megtörte erejét, később pedig megsemmisítette függetlenségét. Mikor Perzsia leigázta Lüdiát, könnyű volt hatalma alá hajtania a parti görög városokat is. A méd háborúkban aratott győzelmek is csak rövid időre szabadíthaták fel őket és akkor sem teljesen. Ha a görög faj csak arra a keskeny földsávra szorítkozott volna, amelyet az anatóliai fennsík tövében elfoglalt, majdnem bizonyos, hogy lassanként elnyelték volna a többi népek és eltűnt volna. A görög faj ereje a kontinensen volt, a tulajdonképpeni Görögországban. Igaz, hogy a dór vándorlás nagy zűrzavart támasztott, erről fentebb már szoltunk. Ez bizonyos elmaradottságot jelentett az új államokra nézve, amelyek belőle keletkeztek. Mindazonáltal ezekből lett az életerős törzse annak a hatalmas fának, amelynek Iónia csak egyik ága volt. Most tehát ezekhez kell visszatérnünk, hogy beszámoljunk arról a haladásról, amely területükön végbement.

3. A DÓR VÁNDORLÁS KÖVETKEZMÉNYEI AZ ANYAORSZÁGBAN

Szicília és Itália gyarmatosítása

A dór vándorlás a tulajdonképpeni Görögországban hosszantartó megrendülést okozott. A XI. század elejétől a IX. század végéig, mintegy 300 éven át, az egész országban olyan zűrzavar uralkodott, amelyet még a történelem is csak hiányosan tud megvilágítani. Háború a betörők és a föld régi urai közt, háború az új államok közt, amelyek igyekeztek megalakulni és folyton sűrűldtak egymással. Az ilyen korszak nemigen volt alkalmas a civilizáció fejlődésére, inkább azzal fenyegette, hogy teljesen megsemmisíti; mindenesetre hátráltatta. Azt, ami a legjobb volt ebben a fenekestül felforgatott akháj világban, átmentették Ázsiába, és amint láttuk, a görög nemzet bizonyos fokig ott állt újra talpra, ott őrizte meg, sőt fejlesztette ki ragyogó tulajdonságait. Európában hosszú időre volt szüksége, hogy élete ismét a régi mederbe térjen vissza. A VIII. század közepe táján mutatkoznak az újjászületés jelei, csak ebben az időben tűnik fel termékenyítő, alkotó, a haladást szolgáló tevékenysége.

Ennek a megújuló életnek első és legfontosabb jelentkezése a gyarmati termeszkedés volt, amely meglehetősen rövid idő alatt nagy mértékben kiterjesztette a görög világ határait. Igaz, hogy – legalább részben – azoknak a forradalmaknak eredménye volt ez, amelyek igen gyakran dúlták a városokat és a lakosság bizonyos részeinek kivándorlását okozták; ez azonban csak az egyik, mégpedig alkalmi ok volt. A legfontosabb oka kétségtelenül a népesség meggyarapodása és ezzel együtt az a kalandos szellem volt, amely a nemzet egy részét eltöltötte. Az a mozgalom, amely az előző korszak vándorlásait előidézte, most új alakban folytatódott. A teljes törzsek többé-kevésbé rendszertelen helyváltoztatása helyébe most szervezett vál-

lalkozások léptek. Csoportok tömörültek egy-egy főnök körül, akiben bizalmuk volt. Megkérdezték a jóshelyet, többnyire Delphoit, az helyeselte a vállalkozást, gyakran még a legkedvezőbb helyet is kijelölte a település számára és ha életrevalónak találta, biztatta is őket. Az efféle biztató ígéretekre újabb és újabb kalandorok csatlakoztak; valóságos kis hadsereg keletkezett, asszonyokkal és gyermekekkel. Felszerelték magukat, ahogy csak lehetett s elindultak nyugatra vagy keletre, hogy barbár földön új várost alapítsanak. Így alapította a VIII. századtól fogva Korinthosz az Adriai-tenger partjain, Leukasban, Anaktorionban, Ambrakiában azokat a telepeket, amelyek hamarosan eszközök lettek számára, hogy kereskedelmét kiterjeszthesse. Elfoglalja Kerküra szigetét és várost alapít rajta, amely egyre nő és lassanként vetélytársává és ellenségévé válik; egyelőre biztosítja hajóinak útját Itália felé. Szicíliában megveti lábát Szürakuszaiban; nem telik bele száz év és a hatalmas sziget és Itália déli partvidéke megtelik görög telepekkel. Khalkisz, Akhaia, Lokrisz, elküldik ide gyarmatosait, és egymás után keletkeznek a jövő városai, amelyek maguk is újabb gyarmatokat alapítanak; Szicíliában Naxosz, Agrigentum, Gela, Katania, Megara Hüblaea; Itáliában Tarentum, Metapontusz, Szübarisz, Rhégion és távolabb Kumae, Elea, Neapolis, nem is szólván a phókisziak gyarmatáról Massziliáról (Marseille), amelyet Galliában alapítottak a Rhône torkolatánál; maga Masszilia is számos újabb városnak anyja lett. Ugyanebben az időben hasonló mozgalom folyik le keleti irányban. Khalkisz elfoglalja a thrákiai félszigetet és egész sor gyarmatot alapít ottan, amelyekről ez a vidék a Khalkidiké nevet kapta. A Boszporusz partjain Megara megalapítja Khalkedont, Perinthoszt, Bizáncot, amely ezentúl a tengerszoros ura lesz. Végre Athén a VI. században megveti lábát a thrákiai Kherszonészosban. Így a keleti partvidékeken a tulajdonképpen Görögország gyarmatosítása találkozott az ázsiai görög városok gyarmatosításával, amelyről fentebb beszéltünk. Semmiből sem nyerünk világosabb képet Görögország hatalmas élni akarásáról a VIII. és a VI. század között, mint ebből a csodálatos fellendülésből, amely egyszerre kifejlesztette kereskedelmét és művelődését. Amint így mindenfelől behatolt az elmaradottabb népekhez, átítatta őket szellemével, egyúttal pedig hasznos hajtó összeköttetésbe lépett velük. Görögország számára ezek a távoli telepek a művelődés újabb központjaivá lettek, fontosságukat még lesz alkalmunk hangsúlyozni.

Később majd részletesebben ki kell fejtenünk, hogy a görög filozófia mit köszönhet ennek a keleti Görögországnak, de már most hangsúlyoznunk kell, hogy a költészetnek is új műfaját teremtette meg. Valóban, a szicíliai Himerában a VI. század elején a dór Sztészikhorosz lángelméje olyan műfajt teremtett, amely úgyszólván átmenet a lírizmus és az epepeia között. A hőskölteményből, különösen pedig a Hésziodosznak tulajdonított elbeszélésekből átvette a hősök legendáit és ezekből merítette korkölteményeinek tárgyát. Nagyon kevés maradt ezekből ránk, de a régiek bizonyossága alapján kétségtelen, hogy ez a szicíliai görög valóban nagy költő volt. És sikere világosan bizonyítja, hogy a gondolat és a képzelet szép alkotásait éppen úgy élvezték a gyarmatokon, mint magában Görögországban.

Szicíliában éppúgy, mint Itáliában, a Görögországból jött gyarmatosok nem csupán elfoglalták a part bizonyos pontjait, hanem az új városok körüli területeket is meghódították és legtöbbnyire az ország régi lakosaival műveltették, akik így alantasabb helyzetbe kerültek. Eleinte a nagybirtokosok arisztokráciája tartotta kezében a hatalmat az új földön. Ha bizonyos ideig egyes államokban királyok is voltak, hatalmukat csakhamar megnyirbálták vagy egészen elvették ezek az oligarcha hatalmasságok. Azonban a tengeri kereskedelem rendkívül gyors fejlődése hamarosan új életformákat teremtett. Látjuk, amint az előkelő családok körül kialakulnak a kereskedők, a tengerészek, a halászok, a művészek, a munkások egyre szaporodó rétegei, amelyek nem szívesen viselték a nagybirtokosok igáját. Ezt a fejlődést az arisztokrácia néhány nagyravágyó tagja arra használta fel, hogy fellázza az elégedetleneket, élükre álljon és erővel elfoglalja a hatalmat. Így keletkezett az a kormányforma, amelyet a görögök türannisznak neveztek, s amely szerintük nem volt egyéb, mint az abszolút hatalom összpontosítása egy ember kezében, bármilyen volt is egyébként ennek a jelleme. A VI. században majdnem minden nyugati görög gyarmat átszenvedte az efféle forradalmat, majdnem mindegyiknek türannusz volt a feje; a legtöbb hamarosan letűnt, némelyik viszont eléggé ügyes, vagy eléggé szerencsés volt ahhoz, hogy hatalmát és címét örökségül hagyhatta gyermekeire. Némelyikről, talán kissé túlzottan, az a hagyomány maradt, hogy nagyon kegyetlen volt, mint a hírhedt Phalarisz, Agrigentum türannusza. Mások mint hadvezérek értékes szolgálatokat teljesítettek azokban a harcokban, amelyeket honfitársaik folytattak a karthagóiakkal

Szicíliaiban, és az itáliai törzsekkel Nagy-Görögországban (Magna Graecia). Egyébként maguk a görög városok is meghasonlottak egymással, érdekeik és szenvedéseik miatt, amelyek gyakran testvérharcokba sodorták őket. Ezek az összeütközések fűtötték a tábornokok nagyravágyását: nem egy türannosz a győztes hadsereg vezéreiből került ki. Mindenesetre voltak városok, amelyek meg tudtak menekülni a türannosztól, vagy megbuktatták és bölcs alkotmányos uralmat teremtettek. Az itáliai lokrisziak törvényhozója Zaleukosz volt, a VI. században, Katania népét pedig ugyanabban az időben a híres Kharondasz kormányozta. Törvényeiket már nem ismerjük, de semmi okunk sincs kétségbe vonni azokat a magasztalásokat, amelyekkel az ókoriak ezeket a törvényeket emlegetik. Ez a nyugati Görögország törvényeivel éppúgy, minnt költészetével, filozófiájával és művészetével, nagyban hozzájárult a hellén művelődés közös munkájához.

Változások az anyaországra

Térjünk most vissza az anyaországra, és lássuk az ott bekövetkezett változásokat, legalábbis azokat, amelyek később komoly következményekkel jártak.

Mindenekelőtt észrevesszük, hogy a számos laza akháj fejedelemség helyébe, ha nem is a szó modern értelmében vett államok, de legalábbis törzsek csoportjai vagy városállamok léptek, amelyek aztán ezentúl nem módosultak jelentékenyen. Jellemzi őket, hogy mindegyik kollektív nevet visel, amely csak őt illeti meg, és amely tanúsítja, hogy a csoport minden tagja vallja a közös eredetet. Egyébként e csoportosulások közül kevésnek sikerült igazi politikai egységre vergődnie; az V. században s még a IV. században sem igen volt több mint Attika és Lakónia, később Boiótia és átmenetileg Thesszália, amelyek valóban egységes állam benyomását keltik. Görögország többi részeiben ezek a kollektív nevek a valóságban tulajdonképpen csak városi egységeket jeleznek, amelyek mind külön kis közösségeket alkotnak, mindegyik szűk területen telepedett meg és görcsösen ragaszkodik autonómiájához. Csak ritkán van közöttük szövetségi kötelék s ennek hiányában csak a rokonság érzése kapcsolja össze őket. Ezt a rokonságot bizonyítja a tájszólás és a történeti vagy mon-

dai emléktárgy, néha helyi kultusz is van, amelyen valamennyien részt vesznek, néha megvan a közös érdekek tudata is, de csak átmenetileg. A valóságban mindez nem akadályozza meg az egyes államokat abban, hogy harcoljanak egymás ellen, igyekezzenek leigázni egymást és ebből a célból idegen államokkal is szövetségre lépni. Ilyen körülmények közt ezeknek a nagyobb részt látszat-államoknak egysége is csak látszólagos volt és a körülmények szerint távolhatott vagy szűkülhetett. Valamennyien zsákmányai annak, aki pillanatnyilag hatalmasabb. Ezekhez az ősi különbségekhez járul a politikai széthúzás, ami még jobban hangsúlyozza az egyes államok különállását. Ebből aztán oly sokféleség származik, amely sokáig útjában áll a görög civilizáció egységének és ezt a művelődést majd csak akkor gazdagítja, amikor fokról fokra beleolvad az uralomra jutott államformába.

A városi élet fejlődése a másik jellemző tényező ugyanennek az időszaknak. Az ősi akháj város erődtényező volt, a királyi család lakása, amely körül tömörültek azok, akik a királyi családtól függtek vagy védelme alatt éltek; az a falusi népség, amely majdnem kivétel nélkül földműveléssel foglalkozott. Mikor a vándorlások korszaka után Görögországban helyreállt a rend, a tevékenység új formái jelentkeztek. Az ipar fejlődése, a külföldi termékek hiánya, a gyarmati terjeszkedés az árucserére egészen új formáját tette szükségessé. Végül megalkultak a fontos városi tömörülések, amelyek azon igyekeztek, hogy minél közelebb legyenek a tengerhez, mint már Thuküdidész megjegyezte. Régi városokat utakkal kötötték össze a legközelebbi kikötőkkel, más városokat már a tengerparton alapítottak vagy közel a parthoz, főképpen a szicíliai és itáliai görög városok javarészt. Az ország belsejében fekvő városok is szükségszerűen növekedésnek indultak. Ezekben jellegzetesen városi lakosság alakult ki, amely szelleménél és erkölcsénél fogva élesen különbözött a parasztoktól. Az emberek így közelebb jutottak egymáshoz, és sokkal élénkebben észrevették és érzékenyebben érezték a társadalmi különbségeket. Akiknek az élete keserves volt, azoknak könnyebb volt közösen hangoztatni követeléseiket s így látták, hogy könnyebben érvényesíthetik azokat. Ennélfogva a városi élet kibontakozása, amely más tekintetben kedvezett a művelődés fejlődésének, mint alább látni fogjuk, egyúttal veszedelmévé is vált ennek a művelődésnek. A város volt az a gócpont, ahol fellángoltak a polgárháborúk.

Valóban, a forradalmak gyakorisága másik jellemző vonása ennek a korszaknak. A bevándorlóktól elpusztított akháj királyságok helyébe majdnem mindenütt a hódító vezérek új királysága lépett. Ez az új uralom általában rövid ideig tartott. Az, ami az ázsiai Görögországban, Szicíliában és Itáliában történt, megismétlődött az európai Görögországban. Ezek a királyságok megbuktak, vagy lassan-lassan elvesztették minden valóságos hatalmukat; pusztán tiszteletbeli címmé változtatták a nemes családok fejei, akikhez gyakran a pénzarisztokrácia, a meggazdagodott üzletemberek is csatlakoztak. Így sok állam kormányza monarchiából oligarchiává változott. Azután ezekből az oligarchiákból majdnem mindenütt kivált néhány nagyravágyó ember, akik – hogy uralomra jussanak – csatlakoztak a nép követeléseihöz, maguk is izgatták az alsóbb osztályokat és így meglepetés révén vagy erőszakkal sikerült a hatalmat kezükbe kaparintaniuk és megnyerniük a tömeg hozzájárulását, ezt a hatalmat aztán önkényesen gyakorolták. Így a türannisz gyökeret vert az anyaország több államában, mint ahogy berendezkedett a keleti és nyugati gyarmatokon is. Mindent összevéve, volt ezekben a forradalmakban valami logikus láncolat, úgyszólván a folytonosság törvénye, amelyet később Platón és Arisztotelész is felismert, kissé túlzott szigorúsággal, amelyet azonban nem szabad félremagyaráznunk. Ezek a polgári villongások, sajnos, nem értek véget a művelődés haladásával. Ahol már látszólag lecsillapodtak, még ott is olyan kelletlen érzést vagy reménykedést hagytak maguk után, amelyből a pártoskodó szellem táplálkozott, és amely a görög városokban, történelmük legszebb idejében is, oka lett a fájdalmas és gyászos forrongásoknak.

De túl ezeken a forradalmakon és a fentebbiekben vázolt különbségeken, tagadhatatlan, hogy a VIII. század és a VI. század vége között alakult ki az V. és IV. századok ragyogó művelődése. Feladatunk most megmutatni, hogy Görögországnak mely népei járultak hozzá különösképpen ehhez a művelődéshez és hogy ebben a közös munkában milyen értékes szerepe volt mindegyiknek.

Ha figyelmen kívül hagyjuk Akarnania, Aetólia és a Pindosz-hegy lakóit, akik sokáig jobbára műveletlenek és durvák maradtak, Közép-Görögországnak azok az államai, amelyek akkor a történelemben szerepet játszottak, Thesszália, a két Lokrisz, Phókisz, Boiótia és Euboi szigete voltak. Attikát később egészen külön tárgyaljuk.

Thesszália szerepe e kor művelődése szempontjából majdnem jelentéktelen. Néhány hatalmas fejedelmi családot látunk – az Aleudai, a Szkopadai –, akik erősen megfészkelték magukat némely városban, Larisszában, Krannonban, Pharszaloszban, és ezek alatt a nagybirtokosok arisztokráciáját, amelynek uradalmait a többé-kevésbé szolgáskorban tengődő *peneszták* művelték. Ezek a gazdag thesszáliaiak szerették a fényűzést és nem voltak közömbösek semmi iránt sem, mivel élvezeteiket fokozhatták. Szívesen fogadták a művészeket, a jó nevű költőket, mindent befogadtak kívülről, ami feltűnést keltett, de ők maguk semmit sem alkottak.

Phókisz, amelynek területén a delphoi szentély állt, éppen ezért sokkal nagyobb fontosságú. A földisten régi jósdája helyén a Parnasz-szomsz heggyen Apollón kultusza vert gyökeret és ehhez csatlakozott Dionüszosz kultusza. Az Iliász egyik verse céloz arra a rengeteg kincsre, amelyet felhalmoztak a kőküszöbön belül; ez a kőküszöb kétségtelenül az istennek szentelt kerület bejáratát jelentette akkoriban. A VII. században a hely tekintélye már túlterjedt a görög világ határain és egyre nagyobbodott. Delphoi pazar ajándékokat kapott Lüdia királyaitól, Gügésztől, Kroiszosztól; csak úgy özönlöttek a görög népek ajándékai is. Az első templom tűzvész áldozata lett a VI. században, mire óriási költséggel újat építettek. Minden négy évben játékokat tartottak itt, amelyek a leghíresebb görög nemzeti játékok közé tartoztak. Később még beszélni fogunk ezekről, éppen úgy, mint az amphiktüóniakról, amelyek biztosították a szentély fennmaradását és őrizték a templomot. Ebben a pillanatban elsősorban a delphoi Apollónnak a civilizációban betöltött szerepe érdekel bennünket. Bár nem szabad eltúloznunk ezt a szerepet, mint ahogy némelyek megtették, mégsem lehet félreismerni értékét. A Püthia jóslatainak magyarázóit a papok voltak, akik természetesen rányomták ezekre szellemük bélyegét. Fentebb láttuk, mily hasznos szerepük volt ezeknek a gyarmati terjeszkedésben. Minden állami ügyben

megkérdezték a jóshelyet, amely ennél fogva kénytelen volt állandóan tájékozódni az államügyekről, és így kezében volt az eszköz, hogy mérséklő befolyást gyakoroljon a görög népekre összeütközések esetén; valóban, néha sikerült megakadályozniuk káros vállalkozásokat, amennyiben személyes érdekük nem forgott kockán; sőt tekintélyüknél fogva hasznos rendszabályokat is foganatosíthattak, alkalmuk volt jó törvényeket szentesíteni és polgárháborúk után hozzájárulni a nyugalom helyreállításához. De ahhoz, hogy részrehajlatlan bírák lehessenek, szükséges lett volna, hogy teljesen függetlenek legyenek. Csakhogy nem voltak függetlenek. Mivel kénytelenek voltak mindig az erősebbekre támaszkodni és minden esetben kiszolgálni őket, sok esetben nem tudtak védekezni érdek sugallta terveik ellen. Viszont, ha magánfelek kértek jóslatot – és elvégre mégis ezek voltak többen –, a jósdák, mint az isteni gondolat képviselői, kénytelenek voltak azoknak is hirdetni a mérséklő, az eskü szentségét, a törvény megtartását. A delphoi formula: »Ismerd meg magadat«, vagyis: »Ne akarj felülemelkedni az emberi állapoton«, kétségtelenül jó fejezi ki a jósda feleleteinek általános szellemét. Bizonyos, hogy ezek a feleletek nem a szó szoros értelmében vett erkölcsi vagy vallási oktatások, azonban mégis olyan alkalmi leckék, amelyek megfelelő haszonnal járhattak.

Boiótia a VIII. század vége felé ugyancsak olyan tartománya volt Görögországnak, amelyben a jövő komoly ígéretei bontakozak. Ezen a ponton különösen Hésziodosz és a hozzá csatlakozó költők művei szolgáltatják adatainkat. Ezekből látjuk, hogy ez az ország, amelyből háromszáz évvel azelőtt hatalmas eol tömegek vándoroltak ki Ázsiába, nem szakította meg az összeköttetést a régi kivándorlókkal és most ajándékkal kapta tőlük műveltségüket, amely jóval felülmúlta Közép-Görögország műveltségét. Hésziodosz valóban elmondja, hogy apja, aki ázsiai eol volt, elhagyta szülővárosát, Kümét, hogy visszatérjen ősei földjére, Boiótiába. Letelepedett Aszkrában, a Helikon tövében s mikor meghalt, két fiára, Hésziodoszra és Perszészre közepes földbirtokot hagyott, amelyen a fiúk megosztoztak. Azonban az osztozkodással Perszész elégedetlen volt. Panaszával döntőbíráshoz fordult, amelyben kétségtelenül helyet foglalt néhány ember azok közül is, akiket Hésziodosz a verseiben királyoknak nevez. Költeménye, amelynek címe *Munkák és napok*, cselekvés közben mutatja be ezeket a boiótiai kiskirályokat, akik abban az

időben Theszpia környékén, valamint az ország többi részében a hatalmat bírták. A költő nyersen szemükre veti megvesztegethetőségüket, megbélyegzi testvérének lustaságát, civakodó természetét és megpróbálja visszatéríteni a munkás életre, megmutatja ennek szükségességét és magasztatja előnyeit. Az egész költemény szatíra, megrovás és lecke is egyszerre; mert fő része tulajdonképpen szabályok gyűjteménye a kisgazdák használatára, akik akkoriban nyilván javarészt tették a boiótiai lakosságnak. Ezeknek bizony keserves volt az életük; Hésziodosz sötétben látja ezt az életet. A boldog korok megszűntek már a múltban; ez a század a vaskor: »Megszámálhatatlan nyavalya jár-kelel az emberek között – írja a költő –, a föld teli van bajjal s teli van bajjal a tenger.« De a pesszimizmus nem lohasztja le a költő bátorságát, sőt éppen ellenkezőleg, felszítja; és éppen ez az egyik legfőbb értéke művének, amely különben is gazdag gyakorlati tanácsokban. Az ő földművesének, aki nyilván nem más, mint ő maga, csak egyetlen egyszerű ekéje van, ezt is maga eszkábálta össze; és ehhez csak egyetlen igavonó barma; egy szolga, az egyetlen szolga, segít neki és fáradozik vele együtt. Mellette a felesége, aki a háznál dolgozik; ő fonja a kendert és a gyapjút, ő szövö a vásznat, ő készíti el az edelmet. Az évnél egyetlen szakát, egyetlen pillanatát sem veszítetik el. A mezei munka minden apró részletét összeállítja és felsorolja, a szántás és vetés idejétől fogva egészen az aratásig. Ropant nagy a takarékoság, szegényes és kínosan kimért a táplálék, még a kenyérszeleteket is megszámlálják. Így érthető, hogy bizony megszámlálják azt is, hány szájat tömhetnek: Hésziodosz nézete szerint a földművesnek nem lehet több gyermeke egynél. Nos hát, ebben a szűkös életben vajon egyáltalán nincs semmi öröm? Nem, ez a komor költemény mégsem ezt a benyomást hagyja az emberben. Ebben a fáradságos esztendőben vannak bizony enyhébb pillanatok is. Az aratás és a szüret valóságos ünnepnapok. Ha jól üt be egyik is, másik is, az egész háznép jókedvre derül. Pihennek az árnyékban, boldogan isszák a forrás friss vizét, vígan beszélgetnek. A költő bájos képet fest a falusi boldogságnak ezekről a pillanatairól. Egyébként észrevehetjük, hogy ismer ennél tartósabb és magasabb rendű boldogságot is: ez annak az embernek a boldogsága, aki érti és szereti a mesterségét, aki tudja, hogy jól cselekszik és megelégedett ebben a hivatásában. Élesen figyel a természetet s úgyszólván állandóan kémleli; biztosan magyarázza mindazokat a jeleket, amelyeket a

természet szolgált, hasznát húz belőlük és megtanítja a többieket is, hogy ezeket hasznukra fordítsák. Költeménye úgyszólván az agrártudomány vázlata és mint ilyen, valóban értékes. Tegyük még hozzá, hogy vallásos érzés és az igazság helyes fogalma hatja át és ez valóságos erkölcsi szépséggel sugározza be. Erre a pontra később még visszatérünk.

Íme, itt a bizonyíték, hogy Boiótia ebben az időben magába fogadta az Ióniából átszármazott költészet hatását és egyáltalán nem zárkózott el az általános eszmeáramlatoktól. Egyébként a *Munkák és napok* nem áll egymagában, Hésziodosznak egyéb művei is vannak, amelyekről majd a maguk helyén szólunk. Több műve is van. A múzsák, akiket Hésziodosz segítségül hív, Pieria, vagyis Thrákia múzsái, de költeményében látjuk, hogy Helikon hegyén laknak, Aszkra és Theszipia mellett, s Sztrabóntól tudjuk, hogy csakugyan volt ott szentélyük. A Helikon és szomszédságában a Hippokréne forrás volt tehát akkor a költészet gócpontja. Ezt egyébként az is bizonyítja, hogy ez a boiótiai költő majdnem Homérosz jón nyelvén ír, ámbar hazájának lakosaihoz, vagyis boiótokhoz szól. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a jón hőskölteményt Boiótiában is szavalták és jól ismerték. Vajon meddig terjedt az epopeia hatása? Egyfelől Hésziodosz mondája kapcsolatba hozza az ozoliszi Lokriszsal, és ama költemények közt, amelyeket az ókor abba az irodalmi hagyományba sorolt, amelynek ő a legfőbb képviselője, Nauparte énekeit emlegettek. Így tehát ez a vidék már nem idegenkedett az édes régi emlékektől sem, amelyeket a költészet idézett fel. Másfelől a *Munkák és napok* szerzője egy költői versenyről beszél, amely Khalkiszban, Eubóiai szigetén folyt le, Amphidamasz temetésén, ezen a versenyen ő nyerte a díjat, a tripuszt, amelyet a helikoni múzsáknak ajánlott fel. (Lehetséges, de egyáltalán nem bizonyos, hogy a költőnek ez az adata későbbi toldás. De ebben az esetben is majdnem olyan régi, mint maga a költemény s ennél fogva mint történelmi bizonyíték, semmit sem veszít értékéből.) Ez annyit jelent, hogy Eubóia fejedelmei maguk is hívtak költőket magukhoz, és tisztességnak tartották, hogy megjutalmazzák őket. Valóban látjuk, hogy a jón költészetnek, amely átszármazott Közép-Görögországba, egyik tűzhelye Boiótiában volt és innen sugárzott szét a szomszéd országokra.

Mindez a VIII. és a VII. századokra vonatkozik. A VI. században, amikor az epikus költészet mindenütt átadja az első helyet a lírizmus-

nak, Boiótia egyike ama tartományoknak, ahol a lírai költészet feltűnően fellendül. E század vége felé a tanagrai Korinna és az anthedoni Mürtisz ebben a műfajban olyan alkotásokkal tűnnek ki, amelyekben helyi tájszólásukat használják, és ebben az időben születik Théában Pindaros, akinek költészete a következő korszak egyik leg szebb irodalmi értéke lesz.

Spárta és a Peloponnészosz

Ha most Közép-Görögországról áttérünk a Peloponnészoszra, nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt Spárta vonja magára figyelmünket: Spárta a nagy dór állam, amelynek befolyása alól egyetlen peloponnészoszi nép sem tudja magát teljesen kivonni. Egyetlen görög néptörzs sem fejtett ki több erőt és nem adta külön bizonyítékát az erkölcsi erőnek és állhatatosságnak, de egyetlen nép sem ártott annyit a nemzet egységesítésének, mint Spárta. Spárta a hősiesség, az önkéntes fegyelem és a kötelességtudás ragyogó példáival tette tiszteltté Görögországot, és mégis, türelmetlenségével és szűk látókörével éppen Spárta volt egyik oka Görögország pusztulásának. Ez a látszólagos ellentmondás megmagyarázható szervezetének és erkölcsi különösségével.

A spártai állam hódításból született, nem tudott, vagy nem akart összeolvadni a bennszülöttekkel és ennél fogva sohasem tehetette le a fegyvert; egyszer s mindenkorra nem volt egyéb, mint megszálló hadsereg ellenséges területen. Hogy szemmel tartsa azokat, akiket leigázott, hogy a megfélemlítés segítségével megtartsa őket az engedelmségben, szüntelenül résen kellett lennie. Nemcsak olyan törvényt alkotott magának, amellyel teljesen kizárt a kormányzatból mindenkit, aki nem tartozott a hódító fajhoz, hanem szükségét érezte annak is, hogy olyan életformát kényszerítsen önmagára, amely polgárait a legszorosabb egységben tartja azzal, hogy hajthatatlan fegyelmet és mindennapos kemény gyakorlatokat kényszerít rájuk. Ez létszükséglete volt. Az államot katonai tábor mintájára szervezték meg.

Alkotmánya, amelyet Lükurgosz nevű, félig mondai törvényhozónak tulajdonított, már körülbelül a VIII. században véglegesen kialakult. Ez az alkotmány örökös királyságban csúcsosodott, két király-

lyal, akik két különféle törzsből származtak. Ezek a királyok a hadsereg vezérei voltak, háború idején korlátlan hatalommal rendelkeztek, de a polgári életben csak mérsékelt volt a hatalmuk. Mellettük kormányzótanács működött, amely 80 öregből állt (*geruszia*). Mind-egyik idősebb volt 60 évesnél; a polgárok gyűlése választotta őket, s a választás után sem megfosztani nem lehetett őket méltóságuktól, sem pedig számadásra nem lehetett kényszeríteni. Tulajdonképpen ezek kormányozták az államot. Igaz, a főhatalom elméletileg a nemzetgyűlés, vagyis *apella* kezében volt, amelynek tagja volt minden 30 évnél idősebb polgár; csakhogy ez a nemzetgyűlés csak akkor ült össze, ha a királyok összehívták. Ha összeült, nem tanácskozott; szerepe arra szorítkozott, hogy közfelkiáltással megválassza az új »örégeket« és ugyancsak felkiáltással elfogadja vagy elvesse az eléje terjesztett javaslatokat. Ehhez a három egymás mellé rendelt hatalomhoz csatlakozott már ősidők óta az öt ephorosz; ezeket a tisztviselőket is a nemzetgyűlés választotta; ezek nem csupán bírói hatalommal rendelkeztek, hanem némi határozatlan rendőri és ellenőrző hatáskörrel is, amely lassan-lassan kezükbe juttatta a kormány gyeplőjét. Mindent összevéve, katonai jellegű oligarchia volt ez, amely igyekezett egy-két kézben összpontosítani a hatalmat.

Ugyanez a szellem nyilvánult meg mindenben. Mindenütt ugyanaz az elv uralkodott: az egyén szigorú és feltétlen alárendelése az államnak; az állam feltétlen joga, hogy mindent a közérdek szempontjából szabályozzon, még a magánéletet is. Az állam abban a törekvésében, hogy megelőzze a vetélkedéseket és torzskodásokat, igyekezett megteremteni a polgárok között nem csupán a jogegyenlőséget, hanem a javak egyenlőségét is. Ezt úgy akarta elérni, hogy egyforma darabokban osztotta ki a földet, rendszeresítette a kötelező közös étkezést (*szüsszitia*), nagy súlyú pénzt veretett, amely alig volt alkalmas a forgalomra, végül pedig közös nevelésre kényszerítette a gyermekeket és megfellebbezhetetlenül szabályozta a közhatalmat. A fiatal spártainak, akit már kiskora óta keményen hozzászoktattak az engedelmességekhez, akit megedzettek a katonai gyakorlatok, akit hozzászoktattak a gyalogláshoz, a futáshoz, a fegyverforgatáshoz, nem lehetett más szenvedélye, csak a hazafiság és a katonai dicsőség. Lakodaimón ezen a módon, el kell ismernünk, olyan kivételes erkölcsi erőt és olyan közszellemet nevelt bele gyermekeibe, amely főképpen a katonai hivatás kapcsán, hosszú időre fölébe emelte Spártát a

csatatereken a legtöbb görög államnak. És amaz erények tekintetében, amelyeket mindennél többre becsült, nagyszerű példákat is adott. Csakhogy ezeket az intézményeket, amelyek erőszakot követtek el a természetén és nem számoltak a tények erejével, nem lehetett mesterségesen fenntartani, legfeljebb csak azzal a feltétellel, hogy minden külföldi befolyást távol tartanak. Spártának önmagába kellett zárkóznia és elszigetelődésre kellett kárhoznia magát. Tehát elvből megvetette a vendégszeretetet. Később majd rámutatunk ennek a következményeire.

A VIII. századtól a VI. századig feltűnően megmutatkozott Spárta hatalmas élni akarása Messzana meghódításában és fegyvereinek tekintélyében, amelynek révén szövetségi rendszerbe tömörült körülötte Peloponnészosznak majdnem minden állama. S mégis valóságos gócpontja lett Spárta a költészetnek. Valóban, egyetlen állam sem hajlott szívesebben az ének és a tánc művészi alkotásaihoz, amelyek megkövetelik a közösség érzését és az egységbe illeszkedő mozdulatokat; a vallási szertartások sehol sem álltak nagyobb tiszteletben, mint Spártában. A karköltészet itt találta meg a virágzásához szükséges legkedvezőbb feltételeket. Az ókori adatok beszélnek arról, hogy a VII. század elején mily nagy hatással volt rá a krétai Thalétasz, egyike az új művészet legelső mestereinek. Épp ily kedvező fogadtatásban részesült ennek az időnek egy másik költője, a lesboszi Terpandrosz; egyik töredékében úgy magasztalja Spártát, mint azt a várost, ahol egyformán virágzik a katonai erény és a műsáknak kedves dal. Plutarkhosz *Lükurgosz élete* című munkájában röviden leírja az ünnepeket, amelyeken gyermekek, férfiak és öregek karai vetekezve, egymással versenyezve tanúsították az egész állam mélységes egységét a haza tiszteletének és szeretetének érzelmeiben. Még a fiatal leányok is ugyanabban a fegyelemben éltek, amelyet ez a szellem megkövetelt, nekik is megvoltak a maguk ünnepei és költői. Alkman – aki a hagyomány szerint lüdiai, azonban a valóságban bizonyára spártai volt – kitűnő költeményeket írt a leányok számára *Partheneion* címen. Egyik alkotásának fontos töredékein még most is megérzik, milyen elevenséggel, milyen kedvességgel és milyen csípős merészséggel tudta kifejezni a leányok és a maga érzelmeit.

A jón elégia, amely versenyre kelt ezzel a dór eredetű és nyelvű költészettel, körülbelül ugyanabban az időben jutott be Spártába, s itt a spártai szellemnek megfelelő hangot vett fel. Túrtaiosz költő –

valószínűleg maga is lakedaimóni, nem pedig athéni, mint ahogy a valószínűtlen monda tartja –, volt az, aki ezt az elégiát polgártársainak erkölcsiéhez és érzelmeihez tudta alkalmazni. Költeményei viszszavisznak bennünket a második messzanai háború korába (650). Némelyik verse szép sorokban, férfias és hazafias hangon magasztalja a legutóbbi küzdelmek emlékeit; költői nyelven fejezi ki azt, amikről ezekben a szüsszitiákban beszéltek, ahol az asztaltársak felváltva megemlékeztek a legderékabb harcosok hősi tetteiről, vagy erősítették egymást a kötelességérzésben; keményen megrótták azokat, akik meginogtak a veszélyben, vagy arra gondoltak, hogy megszökjenek előle.

»Gyönyörű dolog meghalni hőiesen, elesni az első sorban, mikor az ember hazájáért harcol. Micsoda nyomorúság elhagyni városunkat és földjeinket és elmenni koldulni idegenbe és aztán bolyongani anyánnkal és öreg atyánnkal, kisgyermekeinkkel és fiatal feleségünkkel. A földönfutót, akit a szükség és a nyomorult szegénység hajt, mindenki megátkozza, akihez alamizsnáért könyörög. Becstelenséget hoz fajtájára, meghazudtolja nemes külsejét, gyalázat és hitványság benne minden. Tehát, ha a hazátlan embert senki sem becsüli, senki sem tiszteli, senki sem törődik vele, senki sem könyörül rajta, akkor harcoljunk hőiesen földünkért és gyermekeinkért, ne kíméljük életünket és haljunk meg érte bátran.«

Ugyanennek a költőnek egyéb töredékei az ország törvényeit magasztalják; arra figyelmeztetnek, hogy ezeket a törvényeket Püthón isten sugallta vagy szentesítette; dicsérik az állam rendjét, amelyet ezek a törvények biztosítottak, és magyarázzák e törvények politikai és erkölcsi jelentőségét. A bölcsesség és a fegyelem tanítómesterét halljuk, de ő csak saját népéhez beszél. S ugyanez illik Alkmanra is. Spárta költészete nem egyetemes költészet; legalábbis csak igen kis mértékben egyetemes; nincs benne más egyetemesség, csak éppen annyi, amennyit megkövetelnek azok az emberi érzések, amelyek szükségképpen benne vannak minden olyan költészetben, amelynek az a célja, hogy hasson az emberre. Színét és hatását éppen az adja meg, ami különleges, ami különlegesen lakedaimóni benne.

Így ez a költészet élénken kidomborítja e közösség különleges jellegét, azok, akik szabad embereknek és polgároknak nevezték magukat, nem rendelkeztek szabadon sem vagyonukról, sem családjukról, sem tulajdon személyükről, ahol az élet örökös aszkézis volt, önma-

guk tudatos átengedése a törvénynek, amelyet néhány hatóság képviselt és ahol végül a valóságban az állam volt az egyetlen úr, mégpedig a legkeményebb úr és ahol mégsem hallatszott semmiféle tiltakozás sem, mert itt éppen úgy szerették a kényszert, mint máshol a szabadságot. Nyilvánvaló, hogy az ilyen állam nem olvadhatott össze olyan nemzettel, amelyet egészen más szellem fűtött. Lényege szerint nem is hasonulhatott máshoz. Másrészt pedig nem volt annyi ereje, hogy uralmát kiterjessze egész Görögországra; ehhez az kellett volna, hogy elfogadtassa mindenütt a maga elveit, ez azonban nyilván lehetetlen volt. Ezt legvilágosabban bizonyítja a történelem. Mikor úgy látszott, hogy Spárta, katonai erejénél fogva kezébe tudja kaparintani a hatalmat, mindenütt forradalmat idézett fel. Ez nem is lehetett másképpen. Vagy az történt, hogy azok a polgárai, akikre rábízta akaratának végrehajtását, hívek maradtak elveikhez s ebben az esetben nem tűrték meg őket máshol; vagy pedig az, hogy mikor kiléptek rendes környezetükből, többé-kevésbé elfajzottak és akkor emiatt pusztultak el. Így igazolódik az, amit fentebb említettünk. Spárta, amelynek nem volt ereje a nemzeti egység megvalósítására, megakadályozta, hogy az egységet más valósítsa meg.

Mégis igen nagy befolyást gyakorolt Peloponnészoszban, ahol nem talált olyan ellenfelekre, akik egyszer s mindenkorra vissza tudták volna szorítani. Nem csupán olyan szövetségi rendszert teremtett itt, amely az ő erejét is növelte, hanem fenntartotta ezen a területen a konzervatív és oligarchikus dór szellem uralmát. Spárta tevékenységének eredménye, hogy a dórok és jónok ellentéte már a VI. század óta kiélesedett, ami semmiképpen sem történt volna meg, ha Spárta nem lett volna. Éppen ezért valószínűleg Spárta volt egyik fő oka annak a gyászos megoszlásnak, amely előkészítette a nemzeti egység bukását.

Másrészt ismerjük el, hogy legalábbis bizonyos időben Spárta külpolitikája – bár nem volt benne semmi emelkedettebb szellem –, felszabadítóként jelentkezett a helyi zsarnokságokkal szemben, amelyek meglehetősen sok államban követték a VIII. és a VI. században az oligarchiát. Mivel egyik legfőbb elve volt, hogy az egyéni érdeket feltétlenül alárendelte a közérdeknek, természetes ellensége volt az egyén vagy család egoista uralmára alapított államformának. A spártai ember szemében a zsarnokság önmagában véve lehetetlenség volt és egyúttal pókhendi kihívása a polgári erkölcsnek. Egyébként

nem ok nélkül az volt a véleménye, hogy az a szövetség, amelyben nincs állandó hatalom, amely egy ember múlt érdekeitől, vagy széles elhatározásaitól függ, megbízhatatlan szövetség. Spárta tehát arra volt hivatva, hogy pusztítójuk legyen a zsarnokoknak. Legalábbis e tekintetben olyan szerepe volt, amely javára vált a művelődés haladásának.

Más peloponnészoszi államok

A peloponnészoszi államok között sem Messzena, sem Arkádia, sem Akhaia, sem Elisz nem érdekel bennünket ezúttal. Messzéné a VII. század óta tulajdonképpen csak Lakedaimón függvénye; Arkádia, amelyet hegyei beszorítanak, csak azzal törődik, hogy megvédelmezze szabadságát és amennyire teheti, nem avatkozik bele az általános politikába; Akhaia, amelyben nincs egység és nincs összetartás, meglehetősen homályban él parasztjainak munkájából és tengerészeinek kereskedelméből; Elisznek csak alkalmilag van politikai szerepe s ez is mindig másodrendű; legfőképpen az olimpiai játékok révén vonja magára a figyelmet; ezekről később fogunk beszélni. Spárta mellett csupán Argosz, Korinthosz, Aigina és Megara érdemi megfigyelünket.

Argolisz története homályos. Úgy látszik, hogy a dór hódítás nem igazta le olyan általános szolgaságba régi lakosságát, mint Lakóniában. A három dór törzshöz itt egy negyedik járult, amelyben kétségtelenül jón elemek is szerepeltek. Az argoszi városok szövetségre léptek egymással és közöttük Argoszé volt a vezető szerep. Milyen természetű volt pontosan ez a szövetségi kötelék? Valószínű, hogy néha lazább volt, néha szorosabb, az idők szerint. Úgy látszik, hogy az egyik argoszi király, Pheidón – akinek korát illetőleg nagyon eltérők ugyan a vélemények, mégis uralkodását valószínűleg a VIII. század végére kell tennünk – valóságos hatalom volt, ha igaz az az adat, hogy akaratát egészen Eliszig érvényesítette. Neki tulajdonítják a pénz, továbbá a súly- és mértékrendszer bevezetését Argoliszban, amiből arra kell következtetnünk, hogy ekkor már meglehetősen fejlett lehetett itt a kereskedelmi árucseré. De kétségtelen, hogy hatalma nem lehetett hosszú tartamú. Ha megmaradt is a névleges királyi hatalom Argoszban, nem volt semmi valóságos hatalma. Később az

argoszi szövetség bomlásnak indult. Az argoszi tengerpart városai, különösen Epidauros és Troizen nem ismerték el Argosz felsőbbségét, csak amennyiben kényszeríteni tudta őket erre. Abban a pillanatban, amint módjukban volt, visszaszerezték függetlenségüket. Végül Argosz és Spárta vetélkedése lett az oka a háborúk sorozatának, a háborúk eredménye pedig cseppet sem kedvezett Argosznak. Úgy került ki ezekből a háborúkból, hogy hosszú időkre meggyengült, és ezentúl Görögországban már csak másodrendű volt a helyzete. Viszont látni fogjuk, hogy a művészetekben ragyogó tekintélyt szerzett.

Korinthosz tekintélyét már az Iliász egyik helye bizonyítja. Ezt a tekintélyt kereskedelmének köszönhette. Pompás földrajzi helyzeténél fogva, a tengerszoros bejáratánál, ahol Peloponnészosz és Közép-Görögország érintkezik egymással, két kikötője is volt, amelyek kijáratot biztosítottak neki két tengerre. Kenchreae, a keleti kikötő, már a legrégebbi időktől fogva összeköttetésben volt Föníciával, Krétával, Iónia görög városaival és Egyiptommal. Lechaeből, nyugati kikötőjéből elkülldhette hajóit és gyarmatosait Epiruszba, Itáliába, Szicíliába. Mivel így anyavárosuk lett azoknak a városoknak, amelyek rohamos fejlődésnek indultak, korán nagy kereskedelmi jelentőségre jutott. Korinthosz volt az első, mondja Thuküdidész, amely háromsor-evezős hajókat, vagy triérészeket épített. Ipara épp oly fejlett volt, mint kereskedelme. Majd beszélni fogunk azokról a festett edényekről, amelyeket agyagművesei készítettek és messze földre kivittek. Szőnyegek, vésett bronzai, mindenféle művészi alkotásai mindenütt keresettek és kíváncsiak voltak, különösen Itáliában. Független város volt, önmagában államot alkotott; a VIII. században a hatalmas Bakkhisz-család kormányozta. Minden bizonnyal régi nemes család volt ez, azonban olyan kereskedelmi és ipari vállalkozásokba bocsátkozott, amelyeknek révén hihetetlenül meggazdagodott. Ezt az uralkodócsaládot 657-ben megbuktatta Küpszelosz, aki korlátlan hatalommal uralkodott s hatalmát aztán 627-ben átadta fiának, Periandrosznak. Periandrosz zsarnoki uralma negyven évig tartott, utóda azonban rövid ideig uralkodott. 583-ban forradalom vetett véget ennek az uralomnak, s ekkor az oligarchia jutott uralomra s úgy látszik, némi mérséklettel gyakorolta a hatalmat. A város anyagi virágzása a különféle kormányformák alatt semmiképpen sem rendült meg. Korinthosz, az üzletváros, egyúttal a fényűzés és az élvezetek

városa is volt. Korinthoszban virágzottak ki az iszthmoszi játékok, Görögország nagy nemzeti ünnepei. Korinthoszban állította fel Arion leszboszi költő a VII. században az első énekmondó karokat, amelyek később szerves alkotórészeivé váltak a tragédiának. Ez a város nyitva volt Kelet minden hatása számára s éppen egyike volt azoknak, ahol igen népszerű lett Aphrodité kultusza, a hierodulosz-leányok körmeneteivel. Politikailag Korinthosz rendeltetése volt, hogy kereskedelmi érdekei révén Athén versenytársa legyen és mint dór város, Athén ellen Lakedaimónban keressen támasztékot. Valóban a következő században a korinthosziak szítják fel a gyászos peloponnészoszi háborút.

Sziküon, Korinthosz szomszédja, nem volt ilyen kedvező helyzetben, de ugyancsak szabad állammá lett, miután lerázta magáról Argosz uralmát. A VII. században a dúsgazdag Orthagorasz-család kezében volt itt a fő hatalom; e család leghíresebb képviselője Kleiszthenész türannosz volt. Törekvésében, hogy kiirtsa azokat az emlékeket, amelyek Sziküont még Argoszhoz fűzték, eltiltotta azokat az ünnepeket, amelyeket Adrasztoz argoszi hős tisztelésére még mindig megtartottak, és ezek helyett énekesek és szatíroknak öltözött táncosok karait rendszeresítette; ezt az újítást kétségtelenül a dionüszoszi szertartásokból merítette. Ezzel bizonyára annak a paraszt lakosságnak a tetszését akarta megnyerni, amelynek körében ezek a szertartások különösen kedveltek voltak. Ezekből a karénekekből, amelyeket itt is, ott is utánoztak, született meg Attikában a VI. században a szatírdráma, a nagyszabású athéni drámai előadások egyik későbbi alkotórésze. Ez az oka, hogy Sziküont ebben a rövid szemlénkben nem mellőzhettük.

Aigina, ez a körülbelül 85 négyzetkilométer kiterjedésű sziklás sziget, tengerészetének köszönheti nagy fontosságát. A szároni öbölben feküdt, szemben Athénnel és sokáig Athént tisztelte urának. Mégis tulajdonképpen Epidauros gyarmata volt, azonban anyavárosától már korán függetlenítette magát. Meglehet, hogy Pheidón király korában Argoliszhoz tartozott, és úgy látszik, onnan kapta a teknősbéka-ábrázolatú pénzt, amelynek *aigineta* lett a neve. Ennek a pénznek az elterjedése mutatja, mily nagy fontosságra jutott Aigina, mikor független állammá lett. Mint a korinthosziak, úgy Aigina lakosai is részt vettek az egyiptomi Naukratisz alapításában és kereskedelmi ügynököket tartottak a városban. Kereskedői Pontuszban vásá-

rolták a gabonát, mert a szigeten nem termett. Maguk a szigetlakók bronzművesek voltak és fémművességük adta kivitelük legjavát. Aigina arisztokrata alkotmányú dór város volt, tekintélyes hajórajjal és tengerészlakossággal, és éppen ezért gyakran ellensége, de mindig félelmetes vetélytársa volt Athénnek, mindaddig, míg végre 455-ben Athén le nem igázta.

Az utolsó dór állam, amelyről említést kell tennünk, Megara. Azon a földszoroson épült, amely Peloponnészoszt Közép-Görögországgal összeköti és védelmezője volt ennek a szorosnak. Azonban jelentőségét elsősorban tengerészete adta meg és főképp kikötője, Nisaia, a szároni öbölben. Mint Aigina, Megara is élénk kereskedelmet folytatott Pontusszal. Fentebb szoltunk két gyarmatáról, Khalkeidónról és Bizáncról – amelyeknek révén ura volt a Boszporusznak –, és szicíliai alapításáról, Megara Hüblaiáról. Azonban egész történelmében legérdekesebbek belső forradalmi. Azoknak a szenvedélyeknek, amelyek felkorbácsolták, ékesszóló tolmácsuk volt a VI. század végén Theognisz a költő; verseiből megismerjük pártjának érzelmeit, amelyek körülbelül azonosak voltak az ugyanilyen szerkezetű görög államok oligarchia pártjainak érzelmeivel. Elmondhatjuk, hogy a megarai forradalmak a VII. és VI. század java részét betöltötték. Ma szinte lehetetlen volna megírni a történetüket. Két elem küzd egymással: egyfelől a gazdag földbirtokosok, akik bizonyára kereskedők és hajótulajdonosok is voltak egyúttal; másfelől a parasztok és mellettük a városi csőcselék. Az ősi királyságot, mint rendesen, az oligarchia váltja fel, ezt pedig a zsarnokság, amely előbb a népre támaszkodik, úgy, hogy hízeleg neki, később azonban éppen a nép fordul ellene, mert felbőszíti és megfélemlíti a népet. Theognisz az arisztokrata párt tagja volt, részt vett győzelmében és bukásában, és most elégiáiban ad kifejezést haragjának és gyűlöletének; kétségtelen, hogy ezeket a verseket baráti körének szánta. Könnyörög Zeuszhoz, igazságot kér tőle, könnyörgése olyan, mint a bosszúkiáltás:

»Zeusz, Olümposz istene, hallgasd meg könnyörgésemet, mert igazságos. Annyi szenvedés után adj nekem egy kis jót, vagy add meg a halált, ha gondjaim és szenvedéseim nem érhetnek véget, ha csapást csapás után zúdítasz rám. Nem ez az én végzetem? Nem látjuk közeledni a bosszú napját, azt a napot, mikor majd megbüntethetem azokat, akik erőszakkal megfosztottak javaimtól. Mint a mesebeli kutya, amely átment a patakon, mindenemet elvesztettem, a viharzó vizek-

ben. Ó, ha ihatnám vérüket! S végre, ha feltámadna a segítő isten és teljesítené azt, amit szívem kíván!»

Egyébként képzeletben egy előttünk ismeretlen türannoszhoz fordul, akinek sikerült kezébe kerítenie a hatalmat, most azzal a gondlattal kecsegteti magát, hogy annak személyében megérkezett a bosszúálló; felszólítja, hajtsa igájába ezt a népet, mely ebben a fejedelemben – akitől most elfordul –, szövetségét és szabadítóját látta:

»Tapsd le ezt az esztelen népet, vágd bele vas-sarkantyúdat, kényszerítsd igába fejét. A széles világon, ahol csak a nap süt, egyetlen népet sem fogsz találni, amely ennyire szeretné a szolgaságot.«

Ezekből a szenvedélyes szavakból megítélhetjük, mekkora elkéseredést teremtettek a pártviszályok Megarában és kétségtelenül mindenütt máshol is a VI. század végén. De Theognisz verseinek történetében valami sajátos jelenség mutatkozik. Mivel Theognisz személy szerint egyik fiatal barátjához intézi szavait, elégiáinak java része tulajdonképpen tanácsokból áll. E tanácsok célja, hogy megtanítsa a fiatallembert, hogyan viselkedjék azokkal szemben, akiket a költő jóknak vagy rosszaknak nevez. A jók az ő párthívei, a rosszak a másik párt tagjai. Később megfélelkeztek e szavak politikai jelentéséről, a »jó« és a »rossz« megjelölést erkölcsi értelemben vették és így ezt a pártköltőt besorolták a moralisták közé, verseiből pedig tankönyv lett. Ennek a tévedésnek köszönhető, hogy költészete révén Megara becsületet szerzett magának azzal, hogy hozzájárult a görög erkölcs kialakulásához. Ismerjük el ezt az érdemét, de ne feledkezzünk meg arról sem, hogy politikai tekintetben Megara is egyike volt azoknak a kis államoknak, amelyeknek féltékeny önzése nagy mértékben megnehezítette a nemzeti élet kialakulását.

Mindent összevéve, ebben a korszakban ilyen volt a helyzet Peloponnészoszban. Fentebb elmondtuk, milyen volt a helyzet Közép-örögországban, továbbá az itáliai görög gyarmatokon. Most már csak arról az államról kell beszélnünk, amelynek hivatása volt, hogy magába fogadja és kifejlessze a görög művelődés legtisztább elemeit.

Athén a VI. század végéig

Attikának két kiváltsága volt: egyrészt az előkészületnek ezekben a századaiban sikerült, éppúgy, mint Spártának, valóságos államháztartáshoz; eléggé nagy volt a kiterjedése ahhoz, hogy tekintélyes ereje és mindenféle segédforrása meglegyen, és szilárd egység fogta össze. Másfelől, ha voltak is forradalmak, éppúgy, mint a többi államoknak, ezek a forradalmak legalább úgy következtek egymás után, hogy lépésről lépésre előre vitték a társadalmat. Ezt röviden ki kell fejtenünk.

Attika lakossága, amelynek hagyománya úgy tartotta, hogy ebből a földből született, amelyen lakott, a valóságban nyilván több egymás után következő rétegből alakult, bár tulajdonképpen hódításról sohasem beszélhetett. A görögség előtti réteghez az akháj korban bevándorlás révén hozzákeveredett egy görög nyelvcsoport, amelynek jóvoltából – mint Görögország egyéb részeiben is – a kezdeti művelődés kifejlődött. Ez az akháj Attika összeköttetésben volt a minózi Krétával, amelynek talán egy ideig adót is fizetett; bizonyos, hogy ez a Kréta erős hatással volt rá. Az athéni Akropoliszon, Eleusziszbán, Meniszban, Spátában előkerült romok, paloták és sírok bizonyítják, hogy itt fejedelmek éltek, mégpedig éppen olyan módon, mint Mükéné, Tirüsz és Orkhomenosz urai. Az is bizonyos, hogy ebben az időben föníciaiak látogatták az ország partvidékét, hogy bitorcsigát halásszanak és kiadós üzleteket kössenek. Később, körülbelül a XI. századtól fogva, a dórok berendezkedése Peloponnészoszban visszazúdtotta Attikába azokat a kivándorlókat, akiket a nyelv és a szokások rokonsága idecsalogatott. Ezen a módon vegyes lakosság alakult ki, amelyben túlsúlyban volt a jón elem. Ebben az időben több fejedelemség közt oszlott meg az ország területe. Hogyan ment végbe az a központosítás, amelynek révén Athén egy valóban egységes állam fővárosa lett? Ezt az egységesítést a közkeletű hagyomány, amelyet Thuküdidészről ismerünk, Thészusznak tulajdonítja, vagyis a dór vándorlás előtti időbe helyezi; ez azonban csak afféle egyszerűsítés, amellyel a görög történelemben gyakran találkozunk. Más eltérő hagyományokból és napjaink archeológiai kutatásainak eredményeiből megállapíthatjuk, hogy az attikai kiskirályságok között hosszantartó küzdelmek folytak. Eleusziszt például az Erekteidák csak hosszas erőfeszítés után tudták legyőzni. A küzdelem vége

Athén hegemoniája lett. A VII. század óta Attika egységes állam volt.

Valószínű, hogy az ország egységesítése hozzájárult a királyság eltörléséhez. Mihelyt a belső béke helyreállt, nemigen volt többé szükség egyetlen államfőre. Az eupatridáknak nevezett nagy családok fejei hatalmas arisztokráciát alkottak, amely részt követelt magának a kormányzásban. Mindazonáltal a királyi címet megtartották, mert összefüggött a kultusszal, azonban minden politikai jogkörétől megfosztották. A hatalom az arkhón nevű választott főtisztviselők kezébe került. Eleinte élethossziglan választották az arkhónokat; ezek még majdnem királyok voltak. De már 752-től kezdve csak 10 évig tartott az arkhóni hivatal és 683-tól kezdve csak egy évig. Az arkhón-király mellett előbb arkhón plemarkhoszt, vagyis hadvezért választottak, aztán egy harmadikat, az arkhón epónümoszt, akinek hatásköre a polgári kormányzás és az igazságszolgáltatás volt. Tulajdonképpen ez volt a legfontosabb mindhármuk közt és erről nevezték el az évet is. Később a törvényszék megszervezése miatt szükségessé vált még hat arkhón választása; ezeknek feladata volt szétosztani a peres ügyeket és elnökölni a tárgyalásokon. Ezek voltak a törvényhozó vagyis theszmothetész arkhónok. Így a VII. század folyamán megalakult a kilenc arkhón testülete; ez a későbbi időkben is egyik alapvető fontosságú intézménye maradt az államnak.

Az ekként kialakult kormány természetesen a születési arisztokrácia kezében volt. Az arkhónokat a nagy és gazdag családok képviselői közül választották. Az arkhónok mellett volt egy tanács, az areiopagosz, amelyet azért neveztek így, mert az Arész istennek szentelt dombon ülésezett. Ez a testület folyton megújult, azon a réven, hogy tagjaivá lettek a volt arkhónok, akik, mikor hivatalukat letették, beléptek az areiopagoszba; ennek a tanácsnak bizonyos bírói hatásköre is volt s ezenfelül általános felügyeletet gyakorolt az egész államkormányzaton; annál fontosabb volt ez a szerep, mert nem határozták meg pontosan és ennél fogva bármikor tágítható volt. Ennek az alkotmánynak minden részlete arisztokratikus jellegű volt. Ezenkívül nem volt más törvény, csupán a szokásjog, amelyet természetesen mindig a leghatalmasabbak magyaráztak a maguk szája íze szerint.

630-ban egy Külön nevű nagyravágyó ember államcsínyt kísérelt meg, s ez figyelmeztetés volt az uralkodó osztály számára. Bár Külön csínye nem sikerült és cinkosait felkoncolták, tartani lehetett at-

tól, hogy a nép a pártjára kel. A nagybirtokosok uralma súlyosan nehezedett a paraszt lakosságra. Ezeknek nagy része – akiket hektemoroszoknak neveztek – művelte az eupatridák roppant birtokait, mindössze a termés hatodrésze fejében; ez volt minden jövedelme. A hegyek közt lakó kisbirtokosok éppen ilyen nyomorúságos helyzetben voltak. A falvakban s főképp Athénben, már bizonyosan kialakulóban volt a háborgó csőcselék. Valamiképpen szerették volna megnyugtítani, s ezért megbízták az eupatrida Drakónt, hogy alkosson új törvényeket. Az volt a cél, hogy a szokásjog bizonytalansága és homályossága helyébe pontosan megfogalmazott és kihirdetett törvényszöveg lépjen. Ez kétségtelenül haladás volt. Ez a törvényhozás, amelynek a büntetésekre vonatkozó részét ismerjük legjobban, hathatósabban védelmébe vette már a gyengéket, jogot biztosított nekik, hogy panaszt emelhetnek a bíróságoknál, igyekezett lehetetlenné tenni az egyéni bosszút, azzal, hogy meghatározta a kibékülés bizonyos módozatait. Drakón polgári törvényeiről majdnem semmit sem tudunk.

Műve egyébként nem volt hosszú életű. A VII. század vége a zavargások korszaka volt. Az athéni állam abban az időben súlyos válságban ment keresztül, amelynek legfőbb oka az egyenlőtlen vagyoneloszlás volt. Athénben, mint Görögország sok más részében is, hatalmas fejlődésnek indult a kereskedelem és az ipar. Ennek következménye volt a jólétből fakadó újmódi élet, sőt bizonyos fényűzés, ami az élet megdrágulását idézte elő. Emiatt a kisbirtokosok sanyarún szenvedtek. A legtöbb eladósodott úgy, hogy megterhelte földjét. Mivel lejáratkor nem tudtak fizetni, földjeik kicsúsztak a lábuk alól, őket magukat eladták rabszolgának. Ez a legsós néposztály, amelyet tönkretett a könyörtelen törvény, méltatlankodni kezdett: követelte az adósságok eltörlését, sőt a föld felosztását. Úgy látszott, egyetlen forradalom tör ki. Ezt a forradalmat meggátolta annak a férfiúnak közbelépése, akiben valamennyien egyformán megbíztak; ő kapta azt a feladatot, hogy legyen döntőbíró a küzdelemre szervezkedő pártok között. Ez a férfiú Szolón volt, az 594. év megválasztott arkhónja, akit korlátlan hatalommal ruháztak fel.

Szolón óvatos, de egyúttal határozott polgár volt, aki meggazdagodott a kereskedelmen, és népszerűséget is szerzett Athénben határozottságával, amelyet a Megara elleni legutóbbi háborúban tanúsított: az ingatagokat magával rántotta a harcba, kierőszakolta azt a határo-

zatot, hogy hadsereget küldenek Szalamisz elfoglalására – akkor a két állam éppen Szalamisz miatt torzalkodott –, és ez a hadsereg győzelmet aratott. Mikor most megbízták azzal, hogy tartsa fenn a város békéjét, ugyanolyan határozottnak, mérsékeltnek és igazságosnak mutatkozott. Tulajdonképpen célját maga fejtette ki több költeményében, amelyeket arra szánt, hogy ő maga vagy barátai elszavalják bizonyos társadalmi összefüggéseken és ezen a révén terjesszék a közönség körében. Könnyen érthető és néha csípős versekben mondja el terveit, a felmerült és legyőzött nehézségeket, érveket halmoz, megfelel a szemrehányásokra és ellenvetésekre, komoly és bölcs figyelmeztetéseket osztogat. Minden szavából őszinteség árad. A gazdag hitelezők kapzsisága méltatlankodással tölti el:

Azok, akik a nép élén állnak, már nem törődnek az igazsággal. Erőszakosságukkal kegyetlen időket idéznek fejükre. Telhetetlenségükben már nem tudják mérsékelni vágyaikat; már nem találnak örömet a lakomák tisztas és derűs vidámságában... Hány szegény embert látunk, aki megbilincselve, gyalázatos szolgaságra kárhozottatva távozik a hazából, hogy rabszolgául eladják! Adósságuk üldözi őket; betör az otthonukba: már a ház kapui sem védik meg a lakót; az adósság átlépi a küszöböt, megragadja a szerencsétlent s még ágyából is kiráncigálja.

Szolón éppen az ilyen erőszakos visszaélések ellen, éppen az emberség ilyen megcsúfolása ellen lépett fel. Megfékezni a kapzsiságot, megvédelmezni a szegények szabadságát, megszerezni nekik a biztonságot, a békés munkát: ez volt a célja. Ha meg akarta volna csinálni a népet – mondja –, ő is türannosz lehetett volna, mint a többiek, de nem akarta. És később, mikor azoknak felel, akik nem értették meg, ezzel az önzetlenségével becsületet szerez magának:

Azért, hogy kíméltem szülőföldemet, hogy nem akartam a türanniszttal s a kegyetlen erőszakossággal, amely megbélyegezte és megbecsületlenítette volna nevemet, azért nem kell igazolnom magamat. Büszke vagyok rá, hogy éppen ezért tartanak különbnek a többi embereknél.

Tulajdonképpen mindegyik párt arra számított, hogy az ő révén felül fog kerekedni; ő pedig egyszerűen feltette magában, hogy igazságos lesz és a lehetőség szerint kiegyenlíteni a szembenálló érdekeket:

Annyi hatalmat adtam a népnek, amennyire szüksége volt; sem túl-

ságosan sokat, sem túlságosan keveset. Arra törekedtem, hogy ne legyenek igazságtalan azok iránt, akiknek a kezében volt a hatalom és a vagyon. A két párt között álltam, az erőszakosak ellen keményen védekeztem és nem tűrtem, hogy egyik vagy másik párt diadalmaskodjék a jog rovására.

Ezekben a versekben benne él politikájának egész szelleme. Az a munka, amelyet el akart végezni, a mérséklet és a méltányosság munkája volt.

Hogyan fogott hozzá e terveinek megvalósításához? Nem akarunk felesleges módon részletekbe bocsátkozni s ennél fogva reformjainak csak a lényegét ismertetjük. Első gondja volt, hogy könnyítsen a fizetni nem tudó adósokon, mivel ezt látta legsürgősebbnek, és ezért szabályozta az adósságok kérdését. Nem valószínű, hogy egyszerűen módjában lett volna eltörölni az adósságokat; de bizonyosra vehetjük, hogy jelentékenyen csökkentette. Eltörölte azt a gyűlöletes jogot, amely megengedte a hitelezőnek, hogy rabszolgául eladja fizetni nem tudó adósát. A föld felszabadult. Verseiben ezt teherkönynyítésnek (szeiszakthea) nevezi. Az állam alkotmányához csak igen óvatosan nyúlt. Az athéni nép még nem érett meg a demokráciára. Az óvatos törvényhozónak be kellett érnie annyival, hogy előkészíti rá. Megtartotta a régi felosztást, amely a népet a vagyonbecslés alapján négy osztályba sorolta; ezek a pentakosziomedionosz, a hippeisz, a zeugitászok és a thészek (ötszáz mérő, lovagok, ígások, nap-számosok). Mivel azonban ez a vagyonbecslés, mint az elnevezésekből is láthatjuk, eredetileg a mezőgazdasági termelésen alapult, valószínű, hogy mostantól fogva csakis a jövedelemtől függött, bárhol is eredt ez a jövedelem. A felsőbb osztályokba való belépés lehetséges volt a kereskedők, az iparosok, sőt a művészek számára is anélkül, hogy birtokszerzést követeltek volna tőlük. Az államhivatalokat továbbra is fenntartották a felsőbb-osztálybelieknek, arkhónok csak az első osztály tagjai lehettek. A thészek nem juthattak hivatalhoz. Az areiopagosz megtartotta szerepét: a legfelsőbb tanács volt; Szolón a valóságban korlátozta hatalmát, amennyiben négyszáz tagú tanácsot alakított, amelyben mind a négy osztály képviselve volt. Ennek az volt a hivatása, hogy az arkhónok tanácsa legyen, ami az areiopagosz volt abban az időben, mikor még az arisztokrácia volt az állam ura. Végül pontosan kidolgozta a népgyűlés (ekkleszia) szabályzatát; ebben a gyűlésben a thészek is részt vehettek. Innentől fogva a

gyűlés napjai meg voltak állapítva s egyúttal jogkörét is pontosan meghatározták. Mindent összevéve, Szolón törvényhozásának az volt a célja, hogy vegyes kormányzatot teremtsen, olyan demokráciát, amelyet még nagy mértékben mérsékel az arisztokrácia. Egyéb rendszabályai a kereskedelem javát szolgálták; ez indította pénz-reformjára is. Ebben a nagy reformmunkában még sok részlet homályos előttünk. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy ez volt kezdete annak a fejlődésnek, amelynek során Athénból a következő században az ókor legdemokratikusabb állama lett. Lehetséges, hogy ennek során a nagy törvényhozó szándékai és gondoskodásai sok tekintetben elavultak. Azonban igazi érdeme az volt, hogy az állam szilárd-ságát nem egy párt uralmával, hanem a társadalmi erők egyensúlyával és az érdekek egyensúlyba állításával igyekezett elérni.

Utána, sőt már életében is, kirobbantak a viszályok, és a végük, mint mindenütt, az lett, hogy egy ember jutott uralomra. Ez Peisziisztratosz volt, a legtúlzóbb párt vezére, akinek 560-ban sikerült hatalomra jutnia. Négy évvel később ellenfelei megbuktatták. 550-ben újra hatalomra jutott, egészen rövid idő múlva ismét visszavonulásra kényszerítették, úgy, hogy végül csak 539-ben lett végképpen ura az államnak; ezúttal azonban haláláig (527) megtartotta a hatalmat, sőt halálos ágyán sikerült átadnia fiainak, akik megtartották egészen 510-ig. A Peisziisztratidák uralmának döntő hatása volt Athén jövőjére. Szolón szellemében dolgoztak és főképpen a középosztályra támaszkodtak. Politikájuk eredményeképpen a falusi kisbirtokosság a VI. század második felében jelentékenyen megerősödött. Így olyan szilárd réteg alakult ki, amely alkalmas volt arra, hogy politikailag kiegyenlítsa a másik, sokkal mozgékonyabb, sokkal nyugtalanabb réteg, a napról napra növekvő városi lakosság befolyását. Ez a békés és különösen támogatott parasztosztály egyre növekedett és vagyonosodott, lassanként tudatára ébredt erejének, és mikor 510-ben megbukott a türannisz, már alkalmas volt arra, hogy szerephez jusson az államban. Abban a pillanatban, amikor Athén demokráciává alakult, együtt talált minden feltételt, ami különösképpen kedvezett ennek a kormányformának; hiszen a demokráciának minden másnál nagyobb szüksége van arra, hogy bizonyos ellenálló erőt szerezzen szembe a szabadság túlzásaival. Athén volt akkoriban az egyetlen görög állam, amely a siker reményében megpróbálkozhatott a demokratikus berendezkedéssel.

Athén mint hatalom 510-ben még nem volt vetélytársa Spártának. Spárta, katonai ereje révén, a vezérszerepet tartotta a görög államok között. Befolyása kiterjedt egész Peloponnészoszra, tekintélye még azon túl is. Azonban nagyravágyásának önmaga szabott korlátokat. Sokkal több veszedelem környékezte, hogysem már ekkor Közép-Görögország meghódítására gondolhatott volna. Mindenesetre nyilvánvaló volt, hogy nem fogja nyugodtan nézni a hatalom növekedését, amely azzal fenyegeti, hogy épp olyan erős lesz, mint ő maga és egyszer majd esetleg beleavatkozik ügyeibe. Nos, Athén virágzása, gazdagsága, politikai egysége, polgárainak tevékenysége alapján már sejthető volt, hogy éppen Athén lesz ez a hatalom... Már csak az alkalom kellett, hogy maga Athén is felvesse a hegemonia kérdését. Ezt az alkalmat a körülmények az V. század elején meghozták.

De mielőtt rátérnénk arra a korszakra, amelyben a görög művelődés elérte csúcspontját, ki kell egészítenünk a most adott áttekintést, mert ennek során a művelődés fejlődését csak mellékesen érintettük. Röviden elő kell adnunk, hogy a görög szellem mit alkotott e politikai forradalmak közepette a tudomány, a vallás és a művelődés területén, ahol nemsokára a remekművek egész sorát teremtette meg.

A gondolat általános fejlődése

A görög gondolat, amelyet a gyorsan halmozódó ismeretek gazdagítottak, mind jobban elmélyült. A városi élet fejlődése, amelynek politikai következményeiről fentebb szoltunk, azzal a következménnyel is járt, hogy sűrűbbé tette a társadalmi érintkezést, hogy közelebb hozta egymáshoz a jellemüknél, foglalkozásuknál, hivatásuknál és tapasztalataiknál fogva különböző egyéneket; ebből pedig az eszmék cseréje származott, a tanulságos összehasonlítás, amely alkalmas volt a szellem pallérozására. Egyébként az ipar rohamos fejlődésével hathatós ösztönzője volt ennek az újfajta tevékenységnek. Valóban, minden technika új szempontokat nyit azzal, hogy megmozgatja a feltaláló szellemet és mivel az anyaggal dolgozik, hogy azt alkalmasabbá tegye az ember szükségleteire, megfigyeli és felfedezi az anyag tulajdonságait. Alkotásai, szerszámai, eljárásmodjai új szavakkal gazdagítják a nyelvet, ezek pedig eszméket idéznek fel. És mikor az iparhoz csatlakozik a művészet, ez az értelmi ösztönzés kü-

lönösen termékennyé válik. Ebben az időben szakadatlanul halmozódnak az ítéletek, szembehelyezkednek egymással a vélemények, elkülönülnek a szempontok, a különféle érzésmódok igyekeznek határozott alakot ölteni, a kifejezés eszközei hajlékonyabbakká lesznek, finomodnak, és a gondolat új forrásait nyitják meg. Még fontosabbak voltak a kereskedelmi vállalatok eredményei. Láttuk, milyen volt a VIII. század óta a gyarmatosító mozgalom. Ennek természetes következménye volt a kereskedelem hatalmas fellendülése. Egyre sürűbbé vált az árucseré Ázsia és európai Görögország, európai Görögország és Itália, Szicília, Egyiptom, Líbia és Fönícia között. Közvetve vagy közvetlenül összeköttetést rendszeresítettek olyan országokkal, amelyeket barbároknak neveztek, amelyekben azonban tulajdonképpen ősrégi és példaadón gazdag művelődés virágzott: Egyiptommal, Asszíriával, Kaldeával és Etruriával. A görög hajós úgy tett, mint Odüsszeusz: »Sok népet és várost meglátogatott és megismert.« Igen hasznos megismerkedés volt ez. Ezen a réven nem csupán sok föld emelkedett ki úgyszólván az ismeretlenségből, és bontakozott ki a mesés elbeszélésekből, hanem egyúttal ezek a földek feltárták terményeiket, éghajlatukat, az új életmódokat, a természet új oldalait és megmutatták, hogy a világ minden részén miben hasonlított az ember az emberhez, bármennyi is egyébként köztük a különbség hit, intézmények és erkölcsök tekintetében. Kétségtelenül idő kellett hozzá, hogy megemésszék ezt a sok új dolgot, hogy rendet teremtsenek ebben a nagy tömeg új ismeretben; csak hogy mily óriási tágulása volt ez értelmüknek és mily hatalmas ösztönzője gondolkodásuknak!

Ezt az értelmi fejlődést már megfigyelhettük a költészet alkotásaiban, amelyekről fentebb szoltunk, a leszboszi lírikusoknál, Hésziódosznál, Túrtaiosznál, Szolónnál, Theognisznál. A jambus, az elégia, a lírai költészet és a karköltészet egyformán mutatja a hajlamot az elmélyedésre, az ítékezés szokását, a hajlandóságot az általános eszmékre; ezek pedig kétségbevonhatatlan jelei annak a mozgalomnak, amelynek során a lelkek igyekeznek felszabadulni a pusztá hagyomány alól. Semmi sem mutatja jobban ezt az új lelki készséget, mint az a tény, hogy ebben az időben igen kedvelik a szentenciákat és az erkölcsi szabályokat. Úgy látszik, a legkitűnőbb emberek sokat adtak arra, hogy véleményüket formába öntsék, és pedig olyan formába, hogy minél jobban belevésődjenek az emberek emlékezetébe. Ennek bizonyossága a hét bölcs mondája. A valóságban sohasem volt

Görögországban hét olyan férfi, akiket a közvélemény olyanféle hatáskörrel ruházott volna fel, hogy ők lettek volna a bölcsesség kiváltáságos osztogatói. Mindazok, akik név szerint is felsorolták mind a hetet, maguk is belezavarodtak és ellentmondásokba keveredtek. De igaz, hogy a VII. és VI. században sok volt a bölcs tanács és ezek mindenütt elterjedtek, bárki volt a szerzőjük. Ezek általában mérsékletre, vallásos tartózkodásra intő szabályok voltak, a jóslatok fogalmazásában, néha többé-kevésbé talányos alakban. Még a delphói isten nevéhez is fűződik néhány: »Ne túlozz semmit«, vagy pedig: »Halandó, gondolkozzál halandó módjára«. A költészet hamarosan birtokába vette ezt a gyakorlati életbölcsességet. Hésziódosz költeményének (Munkák és napok) legalábbis egyik része a gnomikus költészet műfajába tartozik, ide tartoznak még Theognisz elégiái is. Némelyik költő egészen erre a műfajra adta magát; ilyen a *Khiron intelmei*-nek a szerzője, akiben valamikor Hésziódoszt gyanították; ilyen a milétoszi Phokülidész költő, aki a VI. század közepe táján híressé vált rövid verses erkölcsi szabályaival, amelyek közül csak néhány maradt ránk. Tömör fogalmazásuk, néha csípős szatírájuk segítségével könnyen megjegyezhető formulákba sűrítik a bölcs megjegyzéseket. Rendszerint a magánélettel foglalkoznak, alkalmilag a közélettel is, mint például ez a szellemes disztichon:

Ezt is mondja Phokülidész: Egy kis állam a sziklacsúcson, ha jól kormányozzák, hatalmasabb, mint az örült Ninive.

E gyakorlati oktatások mellé odaállíthatjuk az aiszóposzi meséket, amelyeknek állítólag bizonyos Aiszóposz nevű frígiai rabszolga a szerzőjük. Allegorikus elbeszélések ezek, amelyekben beszélő és cselekvő állatok révén tulajdonképpen embereknek szóló oktatásokat hallunk. Mivel ezek a mesék mindenkire szólak, mindenhova el is jutottak. Ezekkel fűszerezték beszélgetéseiket, ezek lettek a költészet segédeszközei. Találunk ilyeneket Hésziódosznál, Theognosznál. Mindenfelé szétszóródtak és csak igen sokára gyűjtötték össze őket. De éppen ez a szétszóródás bizonyítja népszerűségüket. Érdekes megjegyeznünk, hogy az az erkölcsi lecke, amely ezeknek a tanácsoknak sokféle formájában jelentkezik, főképpen mérsékletre int. Ennek következtében a mérséklet már úgy jelentkezik, mint a görög szellem egyik jellemző vonása, ellenhatás a szenvedélyekkel és túlzásokkal szemben: meg is fogjuk találni a belőle fakadó művelődés fejlődésének minden pontján.

Másrészt a tudomány, amely Ióniában indult fejlődésnek, mint fentebb láttuk, nem korlátozódott Ióniára. Egyik-másik képviselője elhagyta országát, mert a lüdiai királyok, vagy a perzsák megfosztották függetlenségétől, vagy egyszerűen engedett annak az erőnek, amely számos görögöt vonzott Szicíliába és Itáliába, átvitte és meghonosította ott a tudományt. És a jón filozófusok gondolkodása jelenképpen módosult, és egészen új tanításokat termelt.

Alig van közöttük híresebb, mint Püthagorasz, és mégis életét, személyét és gondolatait meglehetősen hiányosan ismerjük. A rendelkezésünkre álló kevés adatból nemigen rajzolhatunk róla egyebet egyszerű vázlatnál. A jón Szamosz szigetén született és mint önkéntes száműzött 530 körül Dél-Itáliában telepedett le, Kroton akháj eredetű városban, ott iskolát alapított, igen sok tanítvány sereglett hozzá, személyének és eszméinek lelkes csodálói. Elfogadták az ő rideg életmódját, alávetették magukat a hallgatás és a tanulás fegyelmének, híveivé lettek miszticizmusának és egyúttal tanításának, és afféle zárt, félig-meddig vallásos jellegű társasággá alakultak. Anélkül, hogy közvetlenül beleavatkoztak volna a közügyekbe, polgártársaik egy részét meglehetősen nyugtalanították azzal, hogy szinte titkos társaságot alkottak, továbbá arisztokratikus hajlamaikkal, akár maguk megmutatták, akár csak úgy rájuk fogták. A nép, amelyet ellenségeik felizgattak, fellázadt ellenük, intézetüket lerombolta, sokan elpusztultak közülük, a többiek szétszóródtak. Püthagorasz úgy látszik, néhány hívével együtt a Krotontól nem messze eső Metapontuszba vonult vissza, ahol meg is halt. Ámbár semmit sem írt, tanítása mégis tovább élt. A szétszóródott tanítványok révén kissé megváltozott ugyan, de fennmaradt az egész következő századon át, különösen a dór városokban és főképp Tarentumban s úgy látszik, csak a IV. század vége felé tűnt el, hogy aztán körülbelül 300 év múlva újjaszülessék az újpüthagoreizmus alakjában, amely aztán beleolvadt az újplatonizmusba.

Püthagorasz filozófiai tanítása elvont jellegével élénken megvilágítja a görög szellem egyik vonását. Püthagorasz mint matematikus és geometra bizonyos tekintetben a vonal és a szám megszállottja volt. Megragadta figyelmét az a tény, hogy minden megmérhető, és hogy különösen a zenei hangokat számokkal lehet jelölni, amelyek

megfelelnek a rezgő húr különféle hosszúságainak. Arra a gondolatra jutott, hogy a szám a dolgok tulajdonképpeni lényege, és midőn a szám tulajdonságain elmélkedett, a páros és páratlan, a racionális és irracionális számokon, úgy gondolta, hogy a pontok és a számok sajátságos kombinációi révén eljut az igazság, az egység és egyéb elvont dolgok fogalmáig. Ha nem is lehet megtagadni ezektől a filozófiai spekulációktól azt az érdemet, hogy erélyesen felhívták a figyelmet a dolgok mennyiségbeli oldalára és ennek révén a matematika filozófiai értékére, kétségtelenül meg volt az a hibájuk, hogy elterelték a szellemet a természet közvetlen megfigyelésétől, ami pedig az ismeret haladásának legfontosabb forrása. Mindazonáltal jobban megértették a világegyetem rendjét, amely a püthagoreusok szemében is a tulajdonképpeni rendet (kozmosz) jelenti. A püthagoreus filozófiának másik, egészen különálló eleme volt a lélek-vándorlás, vagyis az a hit, hogy a lelkek egymásután több testi életen haladnak át. Ezzel a bizonytalan eredetű furcsa elmélettel Püthagorasz határozottabb alakot adott a lélek továbbélése népies elképzelésének, ami mindaddig egészen bizonytalan volt. Meg kellett erről emlékeznünk itt, mint egyik megnyilvánulásáról annak a vallási miszticizmusnak, amely akkoriban terjedt a görög világban és amelyről még később is lesz szó. Érdekes megjegyeznünk, hogy igen nagy befolyást gyakorolt erre a matematikai filozófiára is.

Püthagoraszról lényegesen különbözik egy másik ióniai, kortársa, a kolophóni Xenophanész, akinek az a kiváltság jutott osztályrészül, hogy egészen kivételes kort ért el. Némely verse azt bizonyítja, hogy megérte 92. esztendejét. A hagyomány szerint az itáliai Elea (Velia) nevű phókiszi gyarmatot választotta hazájának. Úgy látszik, meglehetősen kóbor életet élt. A régiek őt tekintették az úgynevezett eleai filozófiai iskola megalapítójának. Vajon csakugyan volt saját, pontosan meghatározott tanítása? Ezt ma már kétségbe vonják. Ránk mindössze jón jellegű elégiáinak néhány töredéke maradt, amelyekben sajátságosan független és merész szellem nyilatkozik meg. Ezekben nevetségesekké teszi a mítoszokat, szemére veti Homérosznak, hogy az isteneket az emberek képére formálta, sőt viselkedésük és oktalanságaik révén még az embereknek is alacsonyabbaknak rajzolja. Nem habozik kimondani, hogy ha az állatok isteneket tudnának alkotni maguknak, akkor a maguk hasonlatosságára képelnék el azokat; ez bizony gyilkos kritikája az antropomorfizmusnak. Megve-

téssel sújtja az atlétákat, akiket annyira csodáltak és magasztaltak az akkori Görögországban. Az ő szemében csak egyetlenegy dolognak van valóságos értéke és ez a bölcsesség s ennek hívéül vallja magát. Számunkra rendkívül érdekes a kor hiedelmeinek és elfogultságainak ez a vakmerő kritikája. Élénk fényt vet arra a szellemi állapotra, amely már kezdett erőre kapni, legalábbis egyes társadalmi osztályokban és a görög világ egyes pontjain. De hát tulajdonképpen mi volt ez a bölcsesség, amelyet a költő, mint késő öregségében mondja, városról városra terjesztett, amerre éppen útja vitte, 25 éves kora óta? Vajon valóban megállapodott és egymás mellé rendelt eszmék rendszere volt-e? Költői munkásságának töredékei alapján ezt nem állíthatjuk. Ezekből mindössze azt a következtetést vonhatjuk le, hogy hangoztatta egy Isten létezését, aki összpontosítja magában a földi élet minden hatalmát. Az ókori bizonyságok sokkal világosabban beszélnek, amennyiben Xenophanészt Parmenidész mesterének nevezik. Ezek alapján legalábbis annyit gondolhatunk, hogy Xenophanész némi figyelmet szentelt a jónoktól felállított filozófiai problémáknak és hogy többé-kevésbé kifejezetten olyan szellemben igyekezett megoldani ezeket, mint Parmenidész.

Parmenidész valóban iskolát alapított. Ő az, aki a filozófia történetében híressé tette hazájának, Eleának nevét. Úgy látszik, hogy tanítása nem egyéb, mint szellemi visszahatás a jón filozófusok eszméivel szemben, abból a célból, hogy megcáfolja tanításaikat. Thalész, Anaximandrosz, Anaximenész és utánuk Hérakleitosz, ha sokban különböztek is egymástól, megegyeztek abban, hogy a világot egyetlen anyag folytonos változásai eredményének tekintették; szerintük ez az anyag alá van vetve a mozgás törvényeinek. Az utolsó köztük, Hérakleitosz, már azt hirdette, hogy ez a mozgás a tulajdonképpeni formája a létezésnek, vagy más szavakkal: hogy minden szüntelenül mozgásban van. Parmenidész gyökeresen ellentmondott ezeknek az állításoknak, amennyiben még a mozgás lehetőségét is tagadta. A mozgás, mondta, csak abban az esetben lehetséges, ha van olyan üres tér, amelyben a tárgyak mozogni tudnak; mert bármiféle részecske, akármilyen kicsiny is, nem változtathatja helyét, csak ha üres helyet talál, ahol elhelyezkedhetik. Mivel pedig az üres hely, meghatározása szerint, azonos a semmivel, nem egyéb, mint értelmetlen szó, amelynek nem felel meg semmiféle valóság. Azt állítani, hogy az üresség létezik, annyi, mintha azt mondaná valaki, hogy

a semmi valami; a mozgás tehát lehetetlen. Ennélfogva a létezés mozdulatlanak tekintendő. És el kell fogadnunk, hogy mindig olyan volt, amilyen most és mindig ilyen lesz. A világ, amelyről azt hisszük, hogy ismerjük, minden, amiről azt hisszük, hogy a szemünk előtt változik és körülöttünk mozog, csupán illúzió. Ezt az elméletet Parmenidész fölényes és gőgös önbizalommal fejtette ki egy tankölteményben, amelynek néhány töredéke máig is megmaradt.

Utána tanítványa, az eleai Zénón vállalkozott tanításának megvédelmezésére mindenki ellen, finom dialektikája segítségével. Ámbár Zénón inkább a következő korszakba tartozik, oly szorosan függ Parmenidésztől, hogy nem választhatjuk el tőle. Zénón tanítása tulajdonképpen ugyanaz mint mesteréé, de ő harci fegyverré alakította és a dialektikusok vitáira alkalmassá tette. Hogy legalább fogalmat adjunk róla, idézzük itt egyik leghíresebb érvét a mozgás fogalma ellen.

»Akhilleusz futóversenyre indul egy teknősbékával. Vajon megelőzi-e a teknősbékát, amely elsőnek indult el? Nem, mert neki előbb el kell érnie azt a pontot, ahol a teknősbéka abban a pillanatban van, mikor ő indul. Mikor ő odaér, a teknősbékának már némi előnye van, bármily kicsiny is. Ezt be kell hoznia. A teknősbéka ez alatt megint némi előnyre tesz szert, és ez folytonosan így lesz. Akhilleusz tehát egészen meg fogja közelíteni a teknősbékát, azonban sohasem fogja utolérni.« Zénón ebből arra a következtetésre jutott, hogy a mozgás fogalma önmagában hordja lehetetlenségét. Éppen úgy nem a mi dolgunk vitatkozni ennek az okoskodásnak az értékéről, mint Parmenidész tanításáról. Ez az okoskodás és tanítás számunkra csupán egyszerű bizonyíték, amely világosan mutatja, mennyire haladt a görög szellem kíváncsisága, merészsége és finomsága Homérosz ideje óta.

Úgy látszik, a görög szellem ebben az időben újból érdeklődni kezdett a múlt iránt. A hősiköltészet, amely feltámasztotta a régi mondákat, összegyűjtötte a maga szükségletei szempontjából, anélkül, hogy időrendbe szedte volna őket, mert egyetlen gondja az volt, hogy szép elbeszéléseket alkosson. Elmesélte a hősi vállalkozásokat és a hadi eseményeket. Nem is gondolt arra, hogy megőrizze az egyik vagy másik nép évkönyveit, nem volt szándéka megírni egy-egy állam történetét. Most az új szellem kétféle módon nyilatkozik meg: egyrészt igyekszik rendbeszedni a hagyományoknak eddig szétszórt elemeit, másrészt folyamatos előadásban állítja össze az

egy-egy városra vonatkozó eseményanyagot. Magától értetődik, még szó sem lehetett az anyag kritikai vizsgálatáról. Vajon már ebben az időben kísérletet tettek arra, hogy kihámozzák a mondából a történelmi igazságot? Alig hihető. Mindazonáltal ebben a kettős irányban már észrevehetjük a történelem fogalmának kibontakozását.

Ennek első jeleit a VIII. század közepén vagy végén vehetjük észre. Bizonyos Eumelosz, a Bakkhisz-család tagja, amely mint fentebb láttuk, akkoriban Korinthoszbán uralkodott, *Korinthiáka* címen epikus formában költeményt írt, amely elmondta városának, a régi Ephürának mondai történetét. Ez a név szerinte nem egyéb, mint Okeónosz és Tétisz leányának, Ephürának neve; ez a nimfa volt szerinte a város alapítója. Az efféle történelem természetesen nagyjából mondai elemekből áll. De legalább bizonyítja, hogy kíváncsiak voltak az eredetre és megvolt bennük a szándék, hogy a jelent összekapcsolják a múlttal. Valószínűleg ugyanehhez a műfajhoz tartozott a *Naupaktia* című lokriszi költemény, amelynek csak a címét ismerjük.

Sokkal fontosabb a Hésziodosznak tulajdonított *Nők katalógusa* című költemény, amely körülbelül ugyanebben az időben keletkezett. Azzal a számos töredéke, amelyet egyes írók műveiből összeszedtek, akik idéztek belőle, módot ad rá, hogy meglehetősen tiszta fogalmat alkossunk a szerző szándékáról és tervéről. Nyilván az volt a szándéka, hogy bizonyos rendet teremtsen azoknak a mondai hagyományoknak tömegében, amelyek lassanként felhalmozódtak, és valamiképpen kibogozza szörnyű összevisszaságukat. Szeme előtt a múlt egész történelme úgy jelentkezik, mint genealógiák összessége, amelyeket néhány ősi isteni atyafiság köt össze egymással. Elvileg abból indul ki, hogy a hősök az istenektől származtak, ennél fogva a régi mondai vagy mitikus elbeszélésekben meg kellett keresnie az istenek és a halandó nők viszonyait, amelyekből az egyes nagy emberi családfák származtak. A hőskölteményben ünnepelt hősökhöz csatlakoztak ebben a származáskutatásban a névadó hősök, ezek azokat a törzseket vagy népeket képviselték, amelyekről azt hitték, hogy tőlük kapták a nevüket. És ha ezek a névadó hősök még nem voltak meg az előző hagyományban, szükséges és jogos volt elhelyezni őket benne, mert feltétlenül szükséges hivatást kellett abban betölteniök. A költő művészete az volt, hogy arra a helyre tette őket, amely ki volt jelölve számukra a nemzedékek származástábláján,

a többé-kevésbé történelmi valószínűség vagy viszonyok révén. A hésziodoszi katalógusoknak legfőbb érdeme éppen a szellemes és kielégítő kombinációnak ez a munkája. Ezenfelül a szerző módját ejtette, hogy ezekbe a hosszú névlajstromokba beleszójön néhány szép kalandot, vagy hősi életsorsot. A költeményt, amelyet ilyen szempontok szerint írt meg, bizonyára aranykönyvüknek tekintették Görögország összes királyi családjai; valóban afféle nemesi emlékönyv volt ez, amelyben ezek a családok népükkel és azokkal a nagy emlékekkel együtt szerepeltek, amelyek összefűzték őket.

Hogy ezekről az áltörténelmi költeményekről eljussanak a tulajdonképpeni történetíráshoz, ahhoz nyilván nagy munkára volt szükség. A döntő lépést, mint alább látni fogjuk, csak az V. század közepe táján tette meg Hérodotosz és Thuküdidész. A VI. század prózaírói, akik folytatták a genealógia-költők munkáját, mint a milétoszi Hekataiosz, akiről már előbb szóltunk, nem tettek egyebet, mint ismételték ugyanazokat a hagyományokat és módszereket, még akkor is, ha úgy tettek, mintha bírálják őket. Így volt Hekataiosszal is és így volt argoszi Akuszilaosszal, akik egyébként inkább az V. mint a VI. századba tartoznak. Annak a korszaknak a végén, amelyről beszélünk, ebben a műfajban még semmi eredeti nem jelent meg. Any nyit jelentene ez, hogy azok a költemények, amelyekről most szó volt, semmiféle hatást nem gyakoroltak? Ez alig volna hihető olyan művekről például, mint a hésziodoszi katalógusok, amelyeknek bizonyára igen nagy sikerük volt. Azzal, hogy népszerűsítették a gondolatot, miszerint minden fejedelmi család és a nagy hellén törzsek minden névadó hőse Helléntől, Deukalion fiától származott, kétségbevonhatatlanul előmozdították a nemzeti egység kialakulását. Másrészt azonban azzal, hogy felelevenítették a régi osztzkodásokat, az emberek emlékébe idézték a véres versengéseket, bizonyos jogcímekeket adhattak kegyetlen bosszúállásokra és ürügyet szolgáltathattak új követelődzésekre. Vajon e két irány közül melyik maradt felül? Nyilvánvaló, hogy a józan ész és a helyes értelemben felfogott közérdek az első mellett szól; ellene voltak a szenvedélyek, a városok széthúzása, az egymással versengő érdekek összeütközése és ezek viszont a másodiknak adtak félelmetes erőt. És végül is ez az utóbbi győzött.

A filozófusok munkája, amint láttuk, oly irányban haladt, hogy még a politeizmus alapjait is megrendítette. De csak a kiválasztottak kis csoportjához szólt, mert csak ezek tudtak érdeklődni a filozófiai spekuláció iránt és csak ezek tudták megérteni. Az óriási többség vallásosságát nemcsak nem rendítették meg, de még csak nem is érintették; ez a vallásosság a maga természetes körében fejlődött, teljesen függetlenül a filozófiától.

Mivel ezt a vallásosságot semmiféle felsőbb hatalom nem szabályozta soha, természetesen nagyobb változásoknak volt alávetve, mint bármely más vallásos hit. Mégpedig annál inkább, mert még az istenség képzete sem volt pontosan meghatározva, holott ez minden vallásos hitnek az alapja. A görög vallás eredetileg a természeti tüneményekhez igazodott, de egyrészt egyre inkább antropomorfikussá vált, másrészt lényeg nélküli, alaktalan, vagy éppen teljesen elvont képzetekben folyt szét. Az istenek mellett – akiket többé-kevésbé úgy képzeltek el, hogy hasonlítanak az emberekhez alakjuk, gondolkodásmódjuk és szenvedélyeik tekintetében, ámbár hatalmuk sokkal nagyobb és halhatatlanok is –, éppúgy istenítették az alvilágot, az éjszakát, a nappalt, amelyeknek lehetetlen volt testet adni, de ugyanígy istenítették a vitatkozást, az esküt, a csalást és a gyilkolást, szóval a pusztá fogalmakat. Tegyük hozzá, hogy rengeteg istenség tömeg maradt vagy legalábbis roppant nagy család, amelynek tagjai mind hasonlítottak egymáshoz és egyiknek sem volt külön egyénisége, amint külön neve sem volt; ilyenek voltak a szatírok, a szilénoszok, az okeániszok, az oreászok, a nimfák. És ez még nem minden. Még a személy szerint különvált nagy isteneknek sem volt változhatatlanul megrögzött alakjuk vagy állandó legendájuk. Mivel majdnem valamennyien különböző eredetű kultuszokból származtak, amelyek a körülmények játéka következtében egymáshoz idomultak és összekeveredtek egymással, ebből az ősi különbözőségből megtartottak annyit, hogy nehéz volt őket pontosan meghatározni. Vitatkozni lehetett a tulajdonságaikról, éppúgy mint a viszonyaikról, mondáik a költők tetszése szerint duzzadtak. Majdnem valamennyinek a kultusza helyi jelleget öltött, és igen gyakran oda vezetett, hogy fontos különbségek támadtak köztük. Ebből némi zűrzavar keletkezett, és bizonyos volt, hogy a görög szellem, amely természeténél fogva

barátja a rendnek és a világosságnak, előbb-utóbb megkísérli megszüntetni ezt a zűrzavart.

Így magyarázható meg, hogy a VIII. vagy a VII. században költői theogóniák keletkeztek, pontosan azzal a céllal, hogy a lehetőséghez képest összehangolják és összeegyeztessék egymással a különféle hitbeli elemeket. A legtökéletesebb az a *Theogónia*, amelyet Hésziodosznak, a *Munkák és napok* szerzőjének tulajdonítanak. Ennek a szövege ránk maradt, valószínű, hogy némi átdolgozást szenvedett, de talán éppen ennek köszönhetette sikerét. Ez kozmogónia és theogónia volt egyszerre, mert az egyik elválaszthatatlan volt a másiktól: az istenek és történetük szoros kapcsolatban volt a világegyetem eredetére vonatkozó elképzelésekkel. Hogy a költő ilyen művet alkot-hasson, kétségtelenül első feladata volt összegyűjteni a hagyományt, de a legnehezebb volt aztán válogatni a hagyományok között. Ehhez szükséges volt az egésznek rendszerbe foglalása, másrészt pedig bizonyos szabad költői lelemény, amely elengedhetetlen volt ahhoz, hogy kitöltse a mondák hézagait és összekapcsolja egymással a különféle tárgyakat.

A költemény alapgondolata az, hogy az isteni világ nemzedékek hosszú során át keletkezett, számos forradalmon és folytonos küzdeleken keresztül, hogy végül is megállapodják Zeusz legfelsőbb és most már általánosan ismert uralma alatt. A világ kezdetén a káosz-ból – amelyet afféle sötét mélységnek képzel el a költő –, három ősi lény emelkedik ki: Gaia (a Föld), Erebosz és az Éjszaka. Gaiától születik Uranosz (az Ég), ők ketten az istenek ősszülei és az ő gyermekük a hat titán és a titánok hat nővére. Ezekkel indul a genealógiák első sorozata, hogy csak éppen a legfontosabbakról emlékezzünk meg, amelyek a világ első korszakát jelentik. Később az egyik titán, Kronosz, fellázad atyja, Uranosz ellen és így az első istenuralmat felváltja a második. Elbeszélésének ezen a pontján a költő epizódok alakjában beszúrt rengeteg isteni sarjadékot, ezekből afféle isten-népség alakul, mintegy ellentéteképpen a nagy isteneknek, akik viszont együtt afféle arisztokráciát alkotnak. Ebben a csoportban meg-alakulnak a többé-kevésbé névtelen közösségek, valamint a megszemélyesített elvont fogalmak. Így a szerző jóvoltából azok is és emezek is belekerülnek abba a genealógiai keretbe, amely – hogy úgy mondjuk – bizonyos polgári állást biztosít nekik. Ezek nagyobb részt olyan istenségek, amelyeknek nincs mondájuk és nincs is pon-

tosan meghatározható alakjuk, bizonyára olyan időben keletkeztek, amikor a világ még nem kapta meg végleges szervezetét. Ezután következett a második isteni forradalom: Kronoszt letaszítja a trónról fia, Zeusz, mint ahogy ő maga is letaszította atyját, Uranoszt. Ez az a pillanat, amikor befejeződik a világ szervezése. Zeusz legyőzi a titánokat, akik összeesküdtek ellene, legyőzi a Tüphón szörnyet is, és már nincs egyetlen ellensége s egyetlen vetélytársa sem. Sorozatos szerelmeiből új istenek születnek, a gyermekei: Zeusz valóban az istenek atyja. Barátságosan megosztózik a hatalmon két testvérével, Poszeidónnal és Hádésszel; de ő marad a legfőbb úr, és mint az istenek fejedelme uralkodik az Olümposzon övéinek körében. Nagyjában ez a költemény vázlata és nem szólván néhány epizódjának szépségéről, meg kell csodálnunk a szerkesztés szellemes művészetét, amely ebben a tág és mégis egyszerű keretben annyi különféle elemet tudott egybefoglalni. Másrészt éreznünk kell, hogy ebből a művészetből bizonyos filozófiai elmélyedés és haladás jelentkezik, meg kell jegyeznünk, hogy a költő igyekszik visszatámasztani a múltba a szörnyalakokat, és erőszakos tetteiket, hogy helyükbe állítsa a dolgok új rendjét, amelyben a béke, a szelídség és a szépség uralkodik.

Más kérdés aztán meghatározni, hogy milyen hatása volt a theogóniának az általános hitre. Bizonyos, hogy ma már senki sem hajlandó szóról szóra venni Hérodotosznak azt az állítását, hogy Hésziodosz és Homérosz az érdem, hogy elsőkül adtak nevet Görögország isteneinek, ők jelölték meg tulajdonságaikat és határozták meg alakjukat. Homérosz nem tett egyebet, minthogy csodálatos elbeszéléseiben cselekvés közben mutatta be azokat az isteni személyeket, akiket az epikus költészet már régóta népszerűsített. Hésziodosz összefoglaló képben csoportosította őket, egyetlen szempillantással át lehetett tekinteni az egész istenvilágot, amelynek afféle látszólagos egységet is adott, de ez kielégítette azokat a lelkeket, amelyekből még minden kritikai érzék hiányzott. Egyébként a hésziodoszi theogóniában nem szabad pontos képét keresnünk annak a vallásnak, amely a görög városok közéletén és magánéletén uralkodott, de nem szabad holmi bibliát sem látnunk benne, amelynek tekintélye most már mindenkire kényszerítő erejű lett volna. Az istenek genealógiája, különösen pedig a másodrendű istenek származástana, később is éppúgy mint azelőtt, szabad találgatások és egyéni kombinációk

anyaga maradt. És látjuk, hogy a nagyközönséghez szóló művekben még az V. század drámaköltői sem riadtak vissza attól, hogy új változatokat ne kockáztassanak meg, ha ennek valami előnyét látták. Másrészt ne feledjük, hogy a görög vallás lényege a kultusz volt, amelyre a költők állításainak semmiféle hatásuk sem lehetett, mert a kultusz csupán a helyi hagyományokat vagy pedig az állami hatóság rendelkezéseit juttatta érvényre. Ennek következtében az egyes államok különállása sokkal nagyobb mértékben érvényesült benne, mintsem a Theogónia-féle költemény alapján sejthetnénk. Kétségtelen, hogy az olyan isteneket mint Zeusz, Athéna, Héra, Apollón és Artemisz, Poszeidón és Hádész, Hephaisztosz és Hermész, mindenütt halhatatlanoknak ismerték el és bizonyos körülmények közt mindegyik fohászkodtak is hozzájuk. De mindenütt más jelzőkkel és más szertartásokkal, és ezek bizonyos tekintetben helyi jelleget adtak nekik. Majdnem valamennyi megtartott még az ősi időkben néhány kiváltságos patronátust, amelyek révén bensőbb viszonyba került az egyik vagy másik várossal. Athéné például, bár egész Görögországban voltak oltárai, egészen külön jogcímen Athén pártfogója volt, Héra pedig Argosz és Szamosz patronája. Apollónnak, bár tisztelete népszerű volt egész Görögországban, s imitt-amott még a barbárokban is, mégis Delphoiban és Déloszban volt a külön szentélye. Déméter – aki jótéteményei révén minden más istenségnél inkább számíthatott általános tiszteletre –, mondája és kultusza révén mégis szorosabban kapcsolódott Eleuszisshoz és Szicíliahoz. Még helytállóbb okok miatt így volt ez az alsóbbrendű istenekkel, akiknek nem volt semmi jogcímük arra, hogy mindenütt tiszteletben részesüljenek. Nemesisz például tulajdonképpen csak Rhamnusban volt otthon, a Kháriszok pedig Orkhoménosban. Egyébként ismételjük: abból a körülményből, hogy ugyanazt az istent számos helyen tisztelték, még nem lehet arra következtetni, hogy minden tisztelője számára pontosan ugyanaz volt. Mert nevéhez majdnem mindig olyan szertartásos jelző kapcsolódott, amely egy bizonyos tulajdonságát emelte ki és ez a tulajdonsága olyan személyiséget kölcsönzött neki, amely a hívők külön osztályát biztosította számára. Az a Héra, akit mint a házasság pártfogóját hívnak segítségül, valóban más istennő, mint Argosz féltékeny védelmezője, akit az Iliász rajzol. Ez a görög vallás sajátos jellegéhez tartozott, hogy így belsőleg szétbomlasztotta az isteni személyeket, mert szelleme mindig hajlott a megkülön-

böztetésekre és mindig hajlamos volt életet adni az elvont fogalmaknak.

De az efféle eltérések mellett is a valláserkölcnek olyan haladása mutatkozik, amely megfelel általában a görög gondolat fejlődésének, amire épp az imént utaltunk. Ennek igen ékesen szóló bizonyítékát találjuk egy másik hésziodoszi költeményben, a *Munkák és napok*-ban, amelyett fentebb tárgyaltunk. Kétségtelen, hogy már a homéroszi költeményekben védelmezőiknek tekintik az emberek az isteneket. Különösképpen szeszélyes pártfogók, akiknél a szenvedély gyakran hatalmasabb, mint az igazságosság érzése. Maga Zeusz, aki legkevésbé bonyolódik bele a szembenálló ellenfelek küzdelmeibe, ugyancsak szomorú látvány ebben a tekintetben, amint hajlik bizonyos könyörgésekre, amelyeket nem mer elutasítani, máskor pedig a sorsra bízva magát, és mérlegéhez folyamodik, hogy elhatározásra jusson. Viszont a hésziodoszi költeményben határtalan bizalom nyilvánul meg az istenek királya iránt. Egyedül az ő akarata juttat az embereknek jólétet vagy balsorsot és a költő bizonyosra veszi, hogy a jólét nem egyéb, mint az igazságosság jutalma, valamint a balsors szerinte nem más, mint az igazságtalanság büntetése. Csak éppen hogy ő nem a tömegben elvesző egyénekre gondol, hanem a közösségekre, amelyeket vezéreik képviselnek, mert az igazságosság az ő kezükben van, egyes egyedül ők az igazság osztói, ha ügyelnek arra, hogy határozataikban ne sértsék meg az igazságot. Ha érvényt szereznek környezetükben az igazságnak, akkor az istenek megáldják az államot, és az általános jólétet, amely erre következik, a költő most bájos és friss versekben rajzolja eléink. Viszont, ha a vezérek megsértik az igazságot, akkor Zeusz haragja rettenetesen rájuk zúdul:

De azok számára, akik erőszakoskodásra vetemednek és igazságtalanul cselekszenek, Kronosz fia, Zeusz isten, aki látja őket a magasból, büntetést tartogat. Gyakran egész város bűnhődik egyetlenegy erőszakos ember vétkéért, aki gonoszat cselekszik és gonosz terveket forgat elméjében. Zeusz a magas égből rettentő szenvedést, ínséget és dögvészt zúdít ezekre. Ilyenkor az emberek tömegesen hullnak, az asszonyoknak nem születnek gyermekeik, a házak kiürülnek, mert ez az olümposzi Zeusz akarata. Máskor meg kiirtja hatalmas hadseregeiket, ledönti bástyaikat, vagy pedig a tengeren elpusztítja hajóikat.

Ezenfelül a költő elmondja, hogy Zeusznak az emberek cselekedeteinek megfigyelésére 30 000 halhatatlan és láthatatlan őr áll rendelkezésre, ezek keresztül-kasul járkák a földet és szüntelenül figyelik, mi jó és mi rossz történik. A költő szerint az igazság (Dike) magának Zeusznak a lánya, érzékeny szűz, aki könnyen megsértődik s rögtön sírva panaszkodik apjának és kieszközli tőle, hogy megbüntesse a vétkeket. Ezek a szavak, amelyeket a költő ékes versei harsogtak a világ fülébe, nem veszhettek el. Jó mag volt ez s az volt a sorsa, hogy kicsírázzék és gyümölcsöt teremjen.

Mindazonáltal kielégítette-e a néplélek követelményeit a kollektív igazságnak ez a fogalma, amely szerint az egyének boldogsága végeredményben vezetőik viselkedésétől függ? Vajon nem úgy kell-e gondolnunk, hogy minden embernek joga van a boldogságra? Hogyan lehet eleget tenni ennek az egyetemes óhajnak? Egy időben két elmélet is igyekezett feleletet adni erre, egyrészt az, amely azt tanítja, hogy az erény önmagában hordja jutalmát és ennél fogva mindenki a maga szerencséjének kovácsa; másrészt az, amely azt ígéri, hogy az életet meghosszabbítja, látszólagos végén túl, és azt a reményt kelti, hogy ebben a másik életben kárpótást nyerünk az idelelt elszenvedett igazságtalanságokért. A két elmélet közül az első egyedül a józan észen alapul és nyilván csak a kisebbségnek való. Ebben az időben még senki sem vallotta ezt hangosan, ha voltak is hívei, kevesen voltak és ismeretlenek, bizonyos értelemben filozófusok, anélkül, hogy igényt tartottak volna erre a címre. A tömegnek mindenestre más valami kellett, más valami kellett a nyugtalan lelkeknek, amelyek akkor, mint minden más időben is, nagyon nehezen törődtek bele abba, hogy semmit se tudjanak sorsukról. Azt, amit vártak, az új vallások adták meg nekik, amelyek egyébként a régi kultuszokból fejlődtek.

Ezek közt egyik legfontosabb volt Démétér tisztelete Eleuszisban, itt már igen régóta virágzott néhány család körében bizonyos földistenségek tisztelete, ami az ő sajátjuk volt. Célja az volt, hogy minden évben megújítsa a föld termékenységet bizonyos szertartások segítségével, amelyekről azt hitték, hogy hatással vannak azokra a titokzatos hatalmakra, amelyektől hitük szerint a termékenység függött. Ezekből a szertartásokból mítosz keletkezett, amelyet a költészet valóságos drámává alakított. Elmondta, hogyan rabolta el az alvilág istene, Hádész, a fiatal Korét, vagyis Perszephonét, Démétér

leányát, az anya tudta nélkül, és hogyan kereste az anya sokáig, kétségbeesetten és hiába a leányát. Déméter, így hangzott a monda, éppen Eleusiszban volt, mikor a rablásról értesült és haragjában elhatározta, hogy ezentúl terméketlenné teszi a földet; ugyancsak itt történt, hogy Zeusz lecsillapította, azzal az ígérettel, hogy minden évben az év kétharmad részére visszakapja leányát. Mivel mélyen meghatotta az a fogadtatás, amelyben az ország királyi családja részesítette, távozásakor megtanította az országot azokra a misztériumokra, amelyeknek segítségével állandósíthatják jótéteményeit. Valójában e misztikus formák alatt a tenyészet jelenségeit idézték fel és ünnepték. Csakhogy ezek a jelenségek alkalmasak voltak a szimbolikus magyarázatra. Volt bennük látszólagos halál, a földbe dugott mag halála, és volt benne bizonyos feltámadás, az életet jelentő gabona kicsírázása. Ez a magyarázat lett a misztériumok alap gondolata. Eredetileg magánvallás volt ez, később azonban egyre több és több beavatott előtt nyílt meg, kétségtelen, hogy számukra a kezdetleges kinyilatkoztatás egyre jobban gazdagodott. Igaz, Eleusisz sohasem adott tulajdonképpen tanítást. Csupán mélyértelmű látványosság volt, amelynek során a Hierophantész – a Dadukhosz és a Kerux segítségével – oktatta a több csoportba osztott újoncokat. Hogy tulajdonképpen mi volt ez a látványosság, nem tudjuk. Amit számos tanúbiznyság alapján tudunk, mindössze annyi, hogy a beavatottak, még a legmagasabb fokúak, az epoptész is, ezekből a misztériumokból a jövőendő élet reménységét hozták magukkal. Valamiképpen közvetlen látomásuk volt felőle azokban a jelenetekben, amelyek szereik előtt lefolytak. A misztériumok egyre fokozódó elterjedése bizonyítja, hogy mély és általános szükségérzetet elégítettek ki. Eleusisz, miután Athén a VII. században elfoglalta, egyike lett azoknak a szentélyeknek, amelyeket az athéni állam elismert, évente olyan zárándoklás célpontja volt, amely a legnagyobb állami ünnepnek számított. A Peiszisztratidák a VI. században különösen pártolták ezt a kultuszt, és növelték tekintélyét, azonban elsősorban a beavatás szertartása révén gyakorolt nagy hatást. Csak ennek a révén tudott a túlvilági boldogság reménysége olyan kinyilatkoztatásokra támaszkodni, amelyek kissé határozottabban körvonalazták és bizonyosságot jelentettek a hívők számára.

Ennek az időnek vallási mozgalmában még nagyobb fontosságra jutott egy másik kultusz, Dionüszosz kultusza. Homérosznál Dionü-

szosz, akit futólag két helyen is említ, még csak másodrangú istenség, nincs is helye az Olümposzon. Hésziodosz a Theogóniában egyszerűen úgy említi, mint Minosz leányának, Ariadnének szerelme-sét. Azonban egyfelől a legrégebbi thébai mondákban úgy jelentkezik, mint Zeusz és Szemelé fia, Kadmosznak, a város alapítójának unokája; másfelől mint a bor istenét legalábbis a VIII. század óta számos vidéken ünnepték dithürambosznak nevezett énekekkel. A valóságban kultuszának eredete kettős: egyfelől barbár, másfelől sajátosan hellén, amelyből két ág indul ki s ezek egyébként hamarosan kölcsönösen hatottak egymásra. Thrákiában Dionüszosz a tenyészet istene volt, innen jutott Görögországba és magával hozta durva, sőt véres szertartásait. Hatása alatt Görögország egy része az utánzás révén barbárrá vált. Hívei közt afféle őrzöngés tombolt. Asszonycsoportok, mainaszok vagy thüiaszok rohannak ki tiszteletére az erdőkbe és a hegyekbe, odakint állatbőrökbe öltöznek, thürszoszt vesznek kezükbe, azzal hadonásznak, és a dobok zűrzavaros hangjára vad rohanásban és táncban őrzöngenek. Szinte magukon kívül, elfogják az útjukba kerülő házi vagy vadállatokat, megfojtják és nyers húsvakat eszik. Ennek a tomboló mánornak célja az extatikus átszellemülés, amelynek hatása alatt az ember megfeledezik önmagáról és képzeletében istenével egyesül, szóval nem egyéb, mint misztikus részese-dés az istenségben. Bármily furcsának tűnik is előttünk ez a kultusz, kétségbevonhatatlan bizonyítékaink vannak rá, hogy Görögország számos tartományában gyakorolták, különösen Phókiszban a Parnaszszuson és magában Attikában is. Megdőbbentő bizonyítéka ez annak a vallási erjedésnek, amely ez idő tájt lefolyt a lelkekben.

Ennek a dionüszoszi kultusznak másik eredete a szőlőműveléssel és a vele kapcsolatos paraszti ünnepekkel függ össze, a vincellérek vidám ujjongásával szüret idején vagy pedig a borsajtolás napjaiban. Dionüszosz kultuszának ebben a változatában a vidámság az uralkodó elem. De mivel ezek az ünnepek is alkalmat adnak arra, hogy felidézzék az istenre vonatkozó mondákat, némi szomorúság is vegyül beléjük. Mert ezek a félig-meddig allegorikus mítoszok elmesélik az isten szenvedéseit, részben úgy, hogy céloznak ezek kapcsán az évszakok váltakozásaira és a présben kisajtolt szőlőre, részben pedig úgy, hogy emlegetik a részegség okozta erőszakoskodások mondáit, a bor élvezetének elterjedését s azt az ellenállást, amellyel a bor útjában találkozott. Bármilyen volt is a kultusz eredete, ez volt a tárgyuk

azoknak a dithüramboszoknak, amelyekről az imént beszéltünk. Ezeket bizonyos helyeken, például Sziküonban a VII. században, szatíroknak öltözött táncosok énekelték. Arion, a leszboszi költő, szabályosabb formát adott a dithürambosznak és Korinthoszbán, a VI. század vége felé, ciklikus karokat állított fel. Ezekből a karokból és ezekből a dithürambikus énekekből keletkezett a VI. században az athéni tragédia, amelyet Theszpisz kezdeményezett és a szatírdráma, amelyben Pratinasz tűnt ki.

Dionüszosz kultusza, amely főképpen a költészetnek kedvezett és új ösztönzésekkel és új formákkal gyarapította, éppen így kedvezett az elmélyült miszticizmusnak is, amely a kor szellemének megfelelően, vallásos hitet és gyakorlatot merített belőle. Ebből a hajlandóságból ered az orphizmus, amely Athénben a VI. század folyamán jelentkezett határozott alakban. Az orphizmus tanítás és életszabály is volt egyszerre. A tanítás kozmogónia és theogónia volt, amelyben Hésziodosz művének emlékei keveredtek szabad mondai változatokkal. Ezekben Zagreusz néven Dionüszosz vitte a főszerepet; szenvedésének története volt a lényeg. Zeus és Perszephoné fia volt, így szólt a monda, és atyja arra szemelte ki, hogy örökölje hatalmát, de a titánok elrabolták, megölték és széttépték, azonban Zeus megmentette a szívét és behelyezte abba az új Dionüszoszba, amely tőle és Személétől származott. Ez a Dionüszosz új világ ura lett, amelyben a titánok képviselték a gonosz elemet, akiket aztán villám sújtott és hamuvá égetett, innen származik az eredendő bűn, az emberi nem átka s az így beszennyezett világnak a gyermeke. Az életet e felfogás szerint próbának tekintették, amelyen a léleknek át kell esnie, hogy megszabaduljon az öröklött tisztátalanságtól. A lélek, amely a test börtönébe van zárva, még a halál révén sem szabadul fel; mert az orphizmus, éppen úgy, mint a püthagoreizmus, egyik legfontosabb hittételeként vallotta a lélekvándorlást. Az orphikusok szerint a lélek, miután elhagyta a testet, az átalakulások egész során megy át, és ha még ezek után sem tisztult meg, visszakérül eredeti állapotába. A büntetések sorozata ez, amelyből azonban lehetséges volt kiszabadulni. Ennek a kiszabadulásnak eszköze az önmegtartóztatás gyakorlása, mert ennek révén lassan-lassan felszabadul a lélek a test szolgája alól. Az így módosított lélekvándorlás bizonyos fajta felemelkedéssé változik, amely fokozatok során keresztül a végső felszabadulásban és az istennel való egyesülésben csúcsosodhat. Nagyjából ez

a lényege ennek a vallásnak, amely mondák és filozófiák keveréke. Kinyilatkoztatását Orpheusznak, a legendás költőnek és fiának, Muszaiosznak tulajdonította, a valóságban azonban néhány ember műve volt, akik legelső elemeit kétségtelenül az itáliai görögök közt szedték össze, de Athénben fejezték be a VI. század második felében. A leghíresebb volt köztük Onomakritosz, neki tulajdonítják a szekta legfontosabb iratait. Majdnem bizonyosra vehetjük, hogy már igen korán jó adag kontárság vegyült ebbe a vallási mozgalomba, azonban elterjedését és hosszú életét nem lehetne megérteni, ha nem elégitette volna ki rengeteg hívének kétségtelenül őszinte érzelmeit. Másfelől, nem tagadhatjuk, hogy volt ebben a kísérletben filozófiai gondolat is, a rossz eredetének megmagyarázása. Az orphizmus, amelyet a Peisziszstratidák határozott jóindulattal fogadtak, fennmaradt a századok folyamán, hatásának nyomait figyelemmel kísérhetjük a pogányság egész történetében, bár kétségtelen, hogy pontosan nem mérhetjük meg.

A görög művészet a VI. században

A VI. századi görög kultúra e vázlatos áttekintése néhány lényeges vonással szegényebb volna, ha nem beszélünk az építészetről, a szobrászatról és a festészetéről. Valóban, ez az a korszak, amelyben a görög szellemre annyira jellemző művészetek rohamos fejlődésnek indulnak és máris előre hirdetik a következő korszak csodálatos virágzását. Ennélfogva legalább vázlatos ismertetésüket nem mellőzhetjük.

Az építészet volt az első, amely a valóban szép alkotásokkal jelentkezett. Ennek kétségtelenül az az oka, hogy megköveteli a vonalak, a tömegek és az arányok hatásának helyes érzékét, ami úgyszólván vele született a görög szellemmel, másrészt már régi technikai ismereteket is örökölt. Ezt úgyszólván egyedül az ebből a korból ránk maradt templomromokból ítéldhetjük meg. Az akháj korszak, amely egyszerű palotákat, várakat és sírboltokat épített, mint fentebb láttuk, még nem emelt templomokat isteneinek. Szabad ég alatt, főképpen emelkedettebb helyeken bemutatott áldozatokkal tisztelte őket. A templom tehát, a vándorlások korszaka után, újdonság volt Görögországban. A templomot a királyi paloták megaronjának, vagyis

nagytermének mintájára alkották meg, ebben a teremben fogadta a király alattvalóinak hódolatát és ajándékait. Kétségtelenül az antropomorfikus hit következménye volt ez, amely egyre mélyebben gyökeret vert a lelkekben. Azt akarták, hogy az istennek is legyen háza, ahová tisztelői eljárnak könyörögni hozzá. Mindazonáltal a templom nem volt a gyülekezés helye, mint a mi templomaink. A szertartásokat a templomon kívül végezték el a *temenosz* nevű szent körzetben, amely gyakran cserjékkel volt beültetve és ezek jelölték az istennek szentelt terület határait. Az áldozati oltár is kívül volt. A templom alaprajzát is ez a rendeltetése határozta meg: rendszerint alapzaton emelkedő négyszögalakú épület volt. Lényege a hajó (szekosz), amelyet megelőzött az előcsarnok, két kiugró pillér között. De ez az egészen egyszerű alaprajz idővel szerencsésen meggyarapodott: a hajóhoz igen gyakran csatoltak hátul még egy zárt termet, az úgynevezett opiszthodomoszt, amelynek az volt a rendeltetése, hogy a templomkincset őrizze. Kívül, ha az épület még egészen szerény volt, csupán két oszlopot helyeztek a pillérek közé, ha pompásabb templomot akartak építeni, akkor az első és hátsó homlokzaton oszlopsorokat állítottak, vagy pedig az egész épületet oszlopokkal vették körül. A templom szépsége főképpen vonalainak harmonikus egyszerűségéből, körvonalainak határozott rajzából fakadt, amely tisztán kivált az ég kék háteréből. A fény és az árnyék játéka az oszlopok között elevenséget és mozgást vitt ebbe a szépségbe. Ehhez járultak a pompás díszítőelemek, amelyek majdnem kivétel nélkül a szerkezet törvényeiből fakadtak. A szerkezet tulajdonképpeni lényeges elemei az oszlopok voltak a gerendázattal, amely szükséges támasza volt a tetőzetnek, valamint a lejtős tetőzet alkotta oromzatok. Az oszlopok és a gerendázat stílusa szerint megkülönböztetünk háromféle, dór, jón és korinthuszi oszloprendeket. Egyelőre csak a dór oszloprend érdekel bennünket, mert a most tárgyalt korszakban ez az uralkodó. A dór oszlop, amelynek törzse fölfelé kissé vékonyodik, közvetlenül az épület alapzatán nyugszik, és nincs külön lábazata. Az oszlop törzsét nem túlságosan mély, élben érintkező barázdák szántják végig, az oszlopfő sima korongot hord, amelyet három bemetszés választ el a törzstől, ezen nyugszik a négyszögletes fedőlap. Ez egyszerű és erős támaszték, helyes arányaival és tetszetős körvonaljaival kellemes látvány. Ezen az oszlopon nyugszik a gerendázat, amelynek részei az egységes architráv, a négyszögletes triglühpo-

szokkal díszített fríz, ezekkel váltakoznak a metopéknak nevezett és rendszerint domborművekkel díszített négyszögek; ezekhez járul mint harmadik elem a két virágdíszes vízcsatorna közt előrenyúló ereszből kiképzett párkányzat. A gerendázat fölött, a templom mindkét homlokzatán háromszög alakú oromzat emelkedik, amelyet a párkánydísz meghosszabbításaképpen virágdísz szegélyez. Mind a két oromzat háromszöge alkalmas volt szoborművek elhelyezésére. Természetes, hogy ez az együttes – amelynek szembetűnő egysége bizonyos változatossággal párosult –, az erő és a nagyság hatását keltette. A művészet fejlődése főképpen abban áll, hogy könnyebbé tette az eredetileg túlságosan nehézkes formákat, elegánsabbá tette az épületet, amely emellett mégis erőteljes és hatalmasan egyensúlyozott maradt. Ezen építészet kezdetét a korinthuszi legrégibb templom romjai mutatják, fejlődését fokozatosan nyomon követhetjük az itáliai és szicíliai templomokig és egészen a paesztumi templomig, amely valószínűleg a VI. század végén épült. Ennek a stílusnak »dór« elnevezése egyáltalán nem jelenti azt, hogy ez az építészet sajátágosan dór lett volna. Általános volt egész Görögországban, mindaddig, amíg Ióniában a VI. század folyamán új stílus nem jelentkezett, amelyről később fogunk beszélni. Csupán ezzel az új, jón stílussal ellentétben nevezték a régebbi stílust dórnak.

A templomok, függetlenül alaprajzuktól és díszítőelemeiktől, már szerkezeti vázukkal is mutatják, hogy az építészet tudománya egyre biztosabb lett. Anélkül, hogy kitérnénk az idevágó technikai részletekre, ami nem is feladatunk, néhány szóval kellő fogalmat alkothatunk az építészet tudományáról. A gondosan kifaragott kőtömbök éles szélű négyszögletes formát kapnak és egy-egy réteg egyforma magasságú kövei megszakítatlan vízszintes vonalat alkotnak. A függőleges érintkezési vonalak a felső és alsó réteg kőtömbjeinek közepére esnek, a legnagyobb szabályossággal. A köveket vakolat nélkül helyezték egymásra, s rendszerint fémkapcsokkal erősítették. A leggondosabb építkezéseknél éleiket oly pontossággal illesztették össze, hogy még ma is alig látható köztük rés. Mikor egy művészet technikája eljutott a tökéletességnek erre a fokára, akkor a szellem már felszabadult a tapasztalatlanság szolgásgából, és elért az alkotás teljes szabadságáig.

A templomépítésnek szükségszerű következménye az volt, hogy kifejlesztette a szobrászművészetet. Természetes volt, hogy miután

felépítették az istenek házáat, elhelyezték benne azoknak a képmását, akiknek az épület lakásul szolgált. Mind a két gondolat ugyanabból az antropomorfikus felfogásból fakadt, csak épp itt nagyobb nehézségekbe ütközött a vallásos gondolat. Az élő alak ábrázolása kőben vagy fémbe mesterségbeli ügyességet követel, amit csak hosszú gyakorlat és szívós tanulás árán lehet megszerezni. Nos, e tekintetben mindent előről kellett kezdeni. Miután eltűntek a minószi és mikénéi műhelyek, amelyek egyébként nemigen készítettek apró szobroknál egyebet, nem volt semmiféle technikai hagyomány sem. Ezenfelül a hívők kegyelele igen kevéssel megelégedett. Az istenségek képmásai tulajdonképpen csak szimbólumok voltak, beérték ezzel. Egy nagyjából kifaragott kőoszlop, egy egyszerű pillér, egy négyszögletűre ácsolt fadarab jelezhetette az istent vagy istennőt. A képzelet és a hit pótolta az emberi alak valódi utánzásának hiányát. Az első, akik külön dolgokat akartak alkotni, nem mertek hozzányúlni a kőhöz, megelégedtek a fával, amelyet könnyebb kifaragni. Ezeket az első faszobrokat – a nevük *xoanon*, »durvák és faragatlanok, a szemük csukott, a karjaik lelógnak és a testhez simulnak« – eleinte jámborul úgy csodálták, mint holmi remekműveket és bizonyos szentélyekben sokáig tisztelet tárgyai voltak, még akkor is, mikor a művészet haladása már régiségekké minősítette őket. Gyakran látjuk ezeket a faszobrokat a következő korszak festett vázáinak ábrázolásain.

Ha figyelmen kívül hagyjuk a Daidaloszra vonatkozó legendákat és csupán a történelmi valóságot vesszük tekintetbe, akkor nyilván a jón Görögországa az érdem, hogy keleti összeköttetéseknek segítségével valóban megindította a bronzszobrászatot a VII. század közepe táján. Mivel az első bronzszobrászok nem ismerték az öntést, szobraikat gondosan megdolgozott fémdarabokból állították össze. A bronzöntést agyagformába, amint mondják, két szamoszi művész, Rhoikosz és Theodorosz találta fel 620 körül. Kortársuk, a khioszi Glaukosz volt állítólag az első, aki a forrasztást gyakorolta. Bármint van is a dolog, a bronzszobrászat ettől az időtől fogva indul fejlődésnek. Mellette a márványszobrászat, amint Plinius tanúsítja, már előbb megkezdődött, ugyancsak Khioszban, Arkhermosz műveivel. Ettől fogva ez a művészet igen rohamosan fejlődött, a VI. század folyamán látjuk, hogy egymásután nyílnak a műtermek a szárazföldi Görögországban: Sziküonban Dipoinosz és Szkülisz krétai meste-

rek, Spártában a magnesziai Bathüklész vezetésével, és végül Athénban a Peiszisztratidák alatt. De ezeket a művészeket általában csak közvetett tanúbizonyságok alapján ismerjük, e ránk maradt műemlékek sajnos, igen ritkák és névtelenek s mégis egyedül ezek világositanak fel a művészet fejlődéséről.

Némelyik, például a Déloszban talált Artemisz, még a faszobrok típusához kapcsolódik, bár már kőből faragták. Csupán az anyag más, a munka nagyjából még ugyanaz. Az alak mintha még mindig tokba volna zárva, amely megakadályozza mozgását. Más emlékek, mint például a híres szelinuszi metopék, amelyek 580 táján készültek, domborműveiken ugyanilyen merev módon két mitológiai jelenetet ábrázolnak. Az egyiken Perszeuszt látjuk, amint Athéna jelenlétében megöli a Gorgót, ez drámai szándékról tesz bizonyosságot, azonban a meglehetősen fejletlen művészet még nem tudott megbirkózni vele. A nehézkes és tömör formák őszintén szólva még csúnyák és a Gorgó, amelynek torz alakját a szobrász hangsúlyozni akarta, valóságos szörnyeteg. De egyik-másik archaikus szoborban, amely Apollónt vagy fiatal atlétákat ábrázol, már van bizonyos szépség, bármily tökéletlenek is egyébként. Még merevek, az arcuk kifejeztelen, karjaik a testhez ragadnak, lábaik alig válnak el egymástól, mégis szemmel látható haladást mutatnak az emberi formák utánzásában és mutatják e formák eszményítésének vágyát. És ha megnézzük a festői ruhákba öltöztetett leányszobrokat, amelyeket az athéni Akropoliszon találtak és amelyek a VI. század végéről valók, akkor úgy látjuk, hogy ez az archaikus művészet már bizonyos bájt, finomságot és kellemet is ki tud fejezni. Főképpen a mozgás szabadsága hiányzik még belőle. Ritkán tud megszabadulni attól a szokásától, amelyet a »frontális törvényének« szoktunk nevezni, s amelynek értelmében minden szobornak szimmetrikusnak kell lennie egy függőleges vonalhoz képest, amely a homlok közepétől indul és a testet két egyenlő részre osztja.

Szorosan összefügg a szobrászattal az ötvösművészet vagy toreutika. Majdnem minden bronzművész egyúttal ötvösművész is volt. Műveiket sűrűn és nagy magasztalással emlegetik a régi szövegek. Különösen csodálattal beszélnek arról a ládáról, amelyet Olümpiában 660-ban ajánlott fel Küpszelosz korinthuszi türannosz. »Ez a cédrusfából készült láda arany és elefántcsont domborművű jelenségekkel volt borítva, amelyek a sötét fa alappal igen bájos ellentétben

álltak.« A lakóniai Amüklai város Apollón-trónusát – amelyet a VI. század közepén készített a magnésziai Bathüklész – éppen így magasztalták finomságáért és gyönyörű munkájáért. Igazán sajnálatos, hogy ezeket a mesterműveket csupán Pauszaniász leírásából ismerjük. Ugyancsak pusztán közvetett bizonyosságok alapján tudunk véleményt mondani azokról a gazdag fogadalmi ajándékokról, amelyek akkoriban Görögország híres szentélyeit, főképpen a delphoi templomot ékesítették: arany, ezüst és bronz-edények, amelyeket magába a fémbe vésett vagy pedig ráforrasztott domborművű alakok díszítettek. Bizonyosra vehetjük, hogy ez a művészet már ebben az időben a tökéletességnek igen magas fokára emelkedett.

A festmények minden művészi alkotás között a legkönnyebben pusztulnak, nem meglepő tehát, hogy a görög festészet kezdetét csupán mondákból ismerjük. És ha a festett vázák nem adnának hasznos útbaigazításokat a festészet kezdetére vonatkozólag, akkor be kellene érünk annnyival, hogy idézzük a közvetett bizonyítékokat, amelyek egyébként meglehetősen határozatlanok és teljességgel elégtelenek. De nem szabad felednünk, hogy ezek a vázák általában egyszerű ipari termékek, amelyek csak tökéletlenül és csak közvetett módon tájékoztatnak bennünket a tulajdonképpeni festészetről.

Bátran elmondhatjuk, hogy a szárazföldi Görögországban a rajzolás művészetét – amelyet figyelemre méltó módon műveltek már a műkénéi korban – majdnem teljesen elfelejtették. Mikor újra felébred, megfigyelhetjük, hogy bizonyos tudatlanság és gyermekes ügyetlenség jellemzi. A nagy halotti Dipylon-vázák, amelyeket a IX. és VIII. századbéli gazdag athéniek rendeltek halottaik számára, olyan férfi- és nőalakokat mutatnak, amelyek tulajdonképpen mértani vonalakból állnak és egyhangúan sorakoznak egymás után. »Ezek a festményeken a halott családját és a résztvevőket kétségbeejtő egyhangúsággal ábrázolták; egész sor személyt ábrázoltak ugyanazzal a mozdulattal, a kocsikon álló harcosok arca és minden mozdulata teljesen egyforma.« Másfelől minden testet ugyanarra a mintára rajzoltak: az orr és az áll hegyes, a törzs tulajdonképpen fordított háromszög, alapja jelenti a vállak vonalát, csúcsa jelzi a derekat, ropogó nagyok a combok, vonallal rajzolták a lábszárakat. Ezeket a sziluettekét feketével festették a terrakotta vázák vörös alapjára. Valóban mindössze ennyi volt az, amit akkoriban a hivatásszerű festőművész alkotni tudott? Alig hihetjük. Mindenesetre így kezdték, de va-

lószerű, hogy elég hamar komoly haladást tanúsítottak. Plinius beszél egy Bularkhosz nevű festőről, aki Lüdia királya, Kandaülész számára a VIII. század vége felé megfestette háborúinak egyik epizódját. Alig hihető, hogy bizonyos mértékben ne sikerült volna ábrázolnia az ütközet zűrzavarát, a harcosok testtartását, és a jelenetek változatosságát. Magából a szövegből is kiderül, hogy a festő többféle színt használt. És valóban, ha látjuk a terrakotta koporsókon – például a klazoménei koporsókon, amelyek nem is sokkal későbbiek – a kocsiversenyeket, amelyeken a hajtókat és a lovakat a formák és a mozgások helyes érzékével festették meg, bátran feltételezhetjük, hogy a műkénéi művészet hagyományai, amelyek a szárazföldön feledésbe mentek és elpusztultak, meglehetősen jól megmaradtak Ázsiában s bizonyára innen, Ázsiából kerültek vissza az anyaországba, ahol a VI. században a rajz és a festés kétségtelenül rohamos fejlődésnek indult. Eumarész nevéhez, aki Athénben élt és Szolón kortársa volt, továbbá kleónai Kimón nevéhez figyelemreméltó technikai újítások kapcsolódnak, ilyen például a rövidítés. És ha idéznünk kell olyan, máig is megmaradt emléket, amely ezt bizonyítja, akkor Lüzeosz oszlopán – amelyet az attikai Velanidezában találtak és a felirat betűi alapján az 530–520. évek közé helyeznek – láthatjuk, hogy a márványra festett kép bizonyos légysággal ábrázolja a ruhák ráncait és a képen ábrázolt vágató lovas is ügyes rajzoló kezére vall.

Egyébként ugyanez a haladás tükröződik a múzeumainkban őrzött rengeteg festett vázán. Látjuk, hogy abban az időben, mikor Korinthosz messzire kiterjeszti kereskedelmét, vagyis a VIII. század közepe óta, a dipiloni mértani stílus után, amelyet az imént jellemeztünk, gyökeresen elütő új stílus következik, amely tele van keleti befolyásokkal, ez a stílus a gazdag Korinthosz városától vette nevét. Korinthosz ebben az időben szállítja külföldre állatokkal, sőt mitológiai vagy hős mondai jelenetekkel díszített szép vázáit. Idézzük ebből a fajtából Hektór búcsúját, amelyet a Louvre egyik nagy *kelebéjén* láthatunk. Aztán a VI. század elején következnek az attikai vázák, vörös alapon fekete alakokkal, Ergotimosz stílusában, majd más vázák Nikoszthenész stílusában. Az előbbieket között legnevezetesebb a firenzei múzeum híres François-vázája, »remek amphora, domborulatán három övben fut körül a festmény, két másik öv díszíti nyakát és talpát, és még a füleit is festmények borítják«. Különösen nevezetes képe a kocsiverseny, amelyet az Iliász XXIII. éneke ír

le. Nikoszthenész stílusa felismerhető a vázák nyakát díszítő elegáns pálmalevelekről, de vázái ízléses színezésükkel és elegáns rajzukkal is lenyűgözik a tekintetet. És már a VI. század vége óta új technikát kezdtek használni Athénben, akkor keletkeznek a fekete alapon vörös alakokkal díszített vázák, ez a stílus a következő században pompás fejlődésnek indul.

Mindent összevéve, ebben a pillanatban a művészet minden fajtája újjászületőben volt. Végképpen visszahódított mindent, amit a vándorlások korszaka óta elvesztett, sőt új utakat vágott magának, új technikákat honosított meg. Elérkezett az idő, amikor a művészet minden ágában megszülethettek a remekművek.

A görög művelődés különféle formái a VI. század végén

Bármilyen álláspontra helyezkedünk is, kétségtelen, hogy a görögök már ekkor sokat tettek a művelődés tekintetében. Némely politikai intézményük, vallási és filozófiai fogalmaik, iparuk és kereskedelmük, technikai és szellemi haladásuk bizonyítja, hogy sokféle és igen kiváló tehetség volt bennük, továbbá cselekvőképeség, amely kitűnően ki tudta aknázni ezeket a tulajdonságokat. Ezek oly értékes művelődési elemek voltak, hogy bizalmat kelthettek a görög műveltség jövője iránt. De hogy valóban nemzeti művelődés alakulhasson ki egy országban, ahhoz szükséges, hogy olyan központ keletkezzék, amelyben összefutnak és egységes egészbe olvadnak a szétszórt elemek. Nos, a VI. század végén még nem volt ilyen központ Görögországban, sőt a valóságban több olyan pont is volt, ahonnan egészen eltérő hatások sugároztak ki. Lakedaimón, amely akkor a leghatalmasabb görög állam volt, aszketikus és katonás művelődést honosított meg, s ez alkalmas volt ugyan arra, hogy magas rendű erényeket termeljen, azonban szűk és kemény zárkózottsága teljességgel lehetetlenné tette, hogy kifelé is terjeszkedjék. Korinthosz és gyarmatai, ezek az arisztokratikus városok, amelyek teljesen az iparnak és az üzletnek szentelték magukat, elmerültek a fényűzésben és az élvezetekben, széthulló csoportot alkottak, amely nem érzett magában határozott hivatást. Boiótia és általában Közép- és Észak-Görögország államai földműveléssel foglalkoztak, különösképpen a természeti kincsek kiaknázásával, helyi hagyományaik alapján éltek, régi szo-

kásaik szűk körében, gyakran feldúlta nyugalmaikat a belső villongás, kevésbé voltak hozzáférhetőek külső hatások számára, szóval nem tudtak emelkedettebb politikai elgondolásokra jutni. Nyilvánvaló, hogy ezek közül egyik sem vonzhatta magához az akkoriban szétszórt művelődési elemeket és egyik sem volt alkalmas ezeknek összefogására. Még Iónia vállalhatta volna leginkább ezt a szerepet, ha meg tudta volna őrizni függetlenségét, csak hogy már a VI. század folyamán elvesztette, ezenfelül pedig földrajzi helyzeténél fogva igen távol esett a legfontosabb görög államoktól. Ugyanezt mondhatjuk az itáliai és szicíliai gyarmatokról is, amelyekben jelentkeztek bizonyos nagyszabású kezdeményezések, különösen a filozófia terén; a gyarmatok azonban összetartás híján maguk sem voltak egyebek, mint a tulajdonképpeni Görögország közelebbi vagy távolabbi meghosszabbításai. Csak egyetlenegy állam volt, Athén, amely már akkor egyesítette magában a jövőre minden kedvező feltételét, ámbar ezek még csak lappangtak benne. A VI. század végén Attika egyetlen államot alkotott, amelynek egységét már semmi sem veszélyeztette és amely földművelése, ipara és kereskedelme révén rohamosan meggazdagodott. Földrajzi fekvésénél fogva nyitva volt a keleti befolyások számára és különösen sok hasznot húzott az ióniai hatásokból, ezeknek Attika volt az igazi törvényes örököse, de megnyilvánult már a maga finom és eredeti művészi szelleme is. Még hiányzott a jelleméhez tökéletesen illő szilárd alkotmány, erejének és politikai hivatásának tudata és annak a szerepnek a tudata, amelynek vállalására alkalmas volt. A következőkben igyekszünk megmutatni, hogy az események során hogyan jutott el önmaga megismeréséhez és hogyan lett olyan művelődési központtá, amelyre Görögországnak szüksége volt.

MÁSODIK RÉSZ

A GÖRÖG MŰVELŐDÉS
FÉNYKORA

1. A GÖRÖG POLITIKAI ÉLET AZ V. ÉS IV. SZÁZADBAN

Athén hegemoniája

Elérkeztünk tehát ahhoz az időhöz, amelyben a görög műveltség a legszebb fénnel ragyogott. Hogy Athén ebben a korszakban vezető szerepet játszott, az olyan tény, amellyel a történetírónak számolnia kell. Kétségtelen, hogy más államokban is voltak ebben az időben jelentékeny emberek, de egyik sem dicsekedhetett ily sok kitűnő emberrel és csodálatra méltó művel. Athén ekkoriban valóban kiváltságos város, ahol teljes fényben ragyognak a görög művelődés jellemző vonásai, azok, amelyek maradandó hatással voltak az emberiségre. Ennélfogva most főképpen Athénnek kell szentelnünk figyelmünket, a többi hellén városok hatása Athénéhoz képest jelentéktelen, erre elég csak ezzel az egy szóval utalnunk.

De Athénnek ez a nagysága mindössze alig 200 évig tartott, és ezen az időn belül sem volt mindig egyforma. Hogy következő fejtegetéseink teljesen világosak legyenek, mindenekelőtt meg kell jelölnünk ennek a vezető szerepnek főbb szakaszait és ezeket bele kell kapcsolnunk Görögország általános történetébe. Athén politikai emelkedésének kezdetét a Peiszisztratidák kiűzése jelenti (Kr. e. 510). 510-490 közt belső küzdelmek árán megalakul az athéni demokrácia. Az a szerep, amelyet ez a demokrácia betölt a perzsa háborúk korában (490-479), dönt a sorsa felől. Már most ez a demokrácia vállalja magára a nemzeti függetlenség védelmét a hódító perzsák ellen. Felszabadítja Ázsia görög városait, hatalmas tengeri szövetségre támaszkodik és bizonyos tekintetben vezető szerepet visz a tengeren. Hiábavaló a féltékenykedés, amelyet felidéz, hiábavaló Spárta irigykedése, ami egyre jobban érezhető, Athén egyre hatalmasabban kifejleszti kereskedelmét, és Periklész kormányzása alatt, 460-430

közt, szelleme is nagyszerűen kibontakozik. Államférfiai, költői, gondolkodói és művészei révén az értelem és a szépség hasonlíthatatlan fényességében jelenik meg. De 432-ben kirobban az összeütközés, amely régóta lappangott már közte és Spárta közt. A 28 évig tartó és változó szerencsével folyt háborúban (432-404) Athén rendkívüli energiáról tett bizonyosságot, de nem tudta elfojtani túlságos nagyraívágását és belső forradalmait. Ez a féktelen versengés végveszedelembé sodorta, véget vetett politikai súlyának, de még mindig nem döntötte meg szellemi vezető szerepét. Bár 404 és 371 közt a görög hegemonia Spárta kezében van, Athén, amelyet egyelőre levertek, mégis évről-évre följebb emelkedik. Újra megalkotja a tengeri szövetséget, visszaszerzi politikájának függetlenségét, és mikor Théba 371-től kezdve a lánglelkű Epameinondas vezetése alatt győzelmeivel megsemmisíti Spárta uralmát és már-már eltörli a föld színéről, Athén kel segítségére régi versenytársának és így megóvja a görög népek egyensúlyát. (Mantineia, 362.) Ebben az időben új hatalom keletkezik, Makedónia, amelynek nagyraívágása forrongásba hozza Görögországot. Az így keletkezett zűrzavarban megint Athén az, amely Démoszthenész tisztánlátásának és energiájának jóvoltából útjába áll Fülöp vállalkozásainak és megszervezi a végső ellenállást. Sajnos megbukik, és a 338. évi khaironeiai vereség, utána pedig Fülöp halála és Nagy Sándor trónralépése (336) véget vet ennek a dicső korszaknak, a görög művelődés legragyogóbb korának. Bár a IV. század nem volt olyan kedvező Athén számára, mint az V., mégis ebben az időben tűnt ki leginkább Athén a filozófiában és az ékesszólásban; ez az az idő, amikor új művészi alkotásaival megmutatta, hogy életérzése egyáltalán nem gyengült meg, sőt kifinomodott, és széppérzéke semmiféle csorbát sem szenvedett.

Az athéni demokrácia szervezete

Ezek a sikerek és bukások kétségtelenül legalább részben azokból az intézményekből keletkeztek, amelyeket Athén rendszeresített az V. század elején és jelentékenyebb változtatás nélkül a múltó forradalmak közben is fenntartott, egészen Makedónia győzelméig. Ezek az intézmények tehát a leglényegesebb elemei annak a műveltségnek, amelyet különösen Athén képvisel. Nem beszélhetünk erről a mű-

veltségről anélkül, hogy ne utalnánk röviden az intézmények legjellemzőbb vonásaira. Egyébként alig van ennél tanulságosabb dolog. Athén valóban rendkívül érdekes példája annak a demokráciának, amely teljesen megvalósította alapelvét. Sehol sem látni világosabban, mint Athén történelmében, mily termékeny lehet egy nép szabad cselekvése, ha ez a nép tudja kormányozni önmagát, sehol sem látni jobban, milyen veszélyek fenyegetik ezt a népet, ha nem tudja mérsékelni tulajdon hatalmát. Kettős kép tárul elénk: egyfelől az egyéni értékek pompás kiteljesedése, aminek kedvez a szabadság uralma és a nemzeti érzés magasztossága; másfelől a kemény kéz és a határozott célok hiánya, a sok meggondolatlanság és oktalan vállalkozás, a szeszélyes és bizonytalan igazságszolgáltatás és a pártoskodássá fajuló pártélet. Látjuk, amint a népszuverenitás elve minden következményével együtt, teljes önbizalommal, logikusan kifejlődik; és mivel a valóságban semmi sem lehet tökéletes, megtörténik, hogy ez a tapasztalatnal demokrácia annál nagyobb veszedelembé kerül, minál inkább hiszi, hogy tökéletesedik. Ezt kell megmutatnunk ebben a szükségképpen vázlatos előadásban, mert bár nem feladatunk itt részletesen ismertetni az athéni intézmények működését, mégis szükséges megértetnünk, hogy mi volt az értékük és mi volt az oka gyengeségüknek.

Az a forradalom, amelyből az athéni demokrácia kisarjadt, két szakaszban folyt le, vagy helyesebben a VI. század végén két forradalom volt egymás után: az egyik 510-ben, ez véget vetett a Peisziszztridák türannisának az arisztokrácia javára, a másik 508-ban, a néppárt győzelme volt az arisztokratákon. Ez végleges győzelem volt és Kleiszthenész nevéhez fűződik, mert ő szerezte meg. Annak a szervezetenek, amely ezekből a körülményekből született és amelynek Kleiszthenész volt a szerzője, két igen nagy és igen sürgős szükségletet kellett kielégítenie: lehetetlenné kellett tennie a türannis visszaillesztését és gátat kellett vetnie annak, hogy az arisztokrácia még egyszer túlsúlyra jusson az államban. Ez a kettős aggodalom megmagyarázza mindazokat a változásokat, amelyeket ekkor rendszeresítettek és azokat is, amelyek később következtek. Ennek kényszerű következménye volt a nép közvetlen uralmának egyre növekvő kiterjedése, azokkal a zökkenőkkel és kellemetlenségekkel együtt, amelyek elválaszthatatlanok tőle. Viszont ennek a közvetlen kormányzásnak volt egy előnye, amelyre már most rá kell mutatnunk. Ez pedig az

volt, hogy a polgárokat mind bevonta az állami közéletbe és érdekeinek gondozásába, még pedig sokkal szorosabban, mint ahogy a mai demokráciák bevonják vagy bevonhatják. Csakugyan, a modern demokráciákban majdnem kivétel nélkül s még ott is, ahol az általános szavazati jog van érvényben, a társadalom testének igen sok tagja csak rendkívül kis mértékben veszi ki részét a közügyekből. Inkább nézők, mint cselekvők, inkább csak szemlélik a politikát, amely alattuk hömpölyög, de személyesen nem vesznek részt benne, vagy legalább is nincsenek meggyőződve róla, hogy részvételük valóban eredményes is lehet. Ennélfogva szinte elkerülhetetlen, hogy legtöbbjük többé-kevésbé elveszi minden politikai érdeklődését. Athénban egészen másképp volt. Az athéniak számára a politikai élet oly szorosan összefüggött a magánélettel, hogy alig különbözött tőle, egészen átfonta az állam szervezetét, amelyet nagy vonásokban most ismertetnünk kell.

A démoszok és a törzsek

Kleiszthenész egyik fő célja az volt, hogy széttörje a régi kereteket, amelyekben a régi személyes vagy családi hatalmak berendezkedtek és megfészkelték magukat. El kellett tűnnie a négy régi jón törzsnek, amelyek hagyományosan bizonyos számú családot foglaltak magukba. Helyükbe lépett az új felosztás szerint 10 törzs, aminek az volt a következménye, hogy ezek a régi családok szétszóródtak s megszakadtak azok a kapcsolatok, amelyek eddig összefűzték őket. Mindegyik új törzs, éppen úgy mint a régiek is, megint három-három *trittüs*re oszlott, azonban ezeket úgy osztották el az állam területén, hogy mindegyiknek egy-egy rész jutott a városból, a kikötőből és az ország belsejéből. Ilyen módon egyik törzs sem alkothott már ezentúl helyi csoportot, amely az országnak egy bizonyos pontján telepedett meg. Mindegyikbe bizonyos számú község tartozott, amelyeknek *démosz* volt a nevük. Ezek démoszok a régi tágabb egységek, a naukariák helyébe léptek, amelyek kétségtelenül kevésbé voltak alkalmasak a valóban cselekvő községi életre. Mert Kleiszthenésznek, hogy biztosítsa reformjainak kívánatos hatását, gondja volt arra, hogy az új törzsek mindegyike bizonyos politikai te-

vékenységet végezzen és teljesítse azokat a vallási kötelességeket, amelyek minden polgárt egyformán terheltek.

Az athéni ember elsősorban a démoszába tartozott. A démosz nevet minden hivatalos tevékenységben hozzászította a maga nevéhez, úgy hogy ez a helyi elnevezés közigazgatási szempontból fontosabb volt a családi nevénél is. Egyébként ez az elnevezés, éppúgy mint a családnév, apáról fiúra szállt. Mert az ember nem változtathatta démoszát akkor sem, ha máshová költözött. Az athéni ember, aki az ország más helyére költözött, továbbra is tagja maradt annak a démosznak, amelybe atyja beiratta. E démosz tagjaként vett részt a közéletben és a helyi kultuszokban. Az a körülmény, hogy beírták a község lajstromába, biztosította számára polgári jogokat. A démosz gyűlése az *agóra* volt, főtisztviselője a démarkhosz, akit évenként választottak, külön pénzügyei voltak és külön helyi igazgatása, jelölteket állított az Ötszázak Tanácsába, községi élete cselekvő és változatos volt. A démosz az athéni polgár iskolája volt, ahol beletanult a közéleti szereplésbe.

A démosz és a trittüs fölé volt a törzs (phülé), amely politikai és egyúttal vallási csoportot alkotott. Rendszerint valamely hős sz nevét viselte és ennek a tiszteletét őrizte. Ezt a nevet eredetileg a delphoi jóshely választotta ki abból a jegyzékből, amelyet Kleiszthenész átnyújtott neki, s ezen a réven isteni megszentelésre tett szert. Minden ilyen névadó hősnek megvoltak a papjai és megvolt a szentélye, ez a szentély egyúttal a törzs kincstára és levéltára is volt, itt ünnepelte a törzs a maga külön kultuszát. Vagyonának kezelésére a gyűlésen biztosokat (epimelétesz) választott, akiket utasításokkal látott el és akik számadással tartoztak. Ezenfelül érdekei megvédésére tevékenyen is részt vett a város közéletében. Az Ötszázak Tanácsában 50 tag képviselte, akiket a démoszok javaslatai alapján összeállított lajstromból sorsoltak ki. Kötelessége volt kijelölni azokat a tagjait, akik a liturgiát viselték, amit az állam rótt a gazdag polgárokra: ilyen volt a lírai és drámai versenyek karainak költsége, a gymnaszionok fenntartása és bizonyos népi lakomák rendezése. Az ilyen megbízásokat megtiszteltetésnek tekintették a törzsek, versengtek értük, és ez a versengés azzal a következménnyel járt, hogy minden polgár annál jobban ragaszkodott a maga törzséhez. A hadsereget egyébként ugyancsak a törzsek szerint szervezték meg. Minden törzs egy ezred nehéz fegyverzetű katonát és egy szakasz lovasságot állított.

Eképpen a politikai testvériséget a katonai bajtársiasság is erősítette. A törzs hoplitáinak vezére a taxiarkhosz volt, a lovasság vezetője a phülarckhosz; mind a kettőt a törzs tagjai közül választották.

Így Kleiszthenész szervezetének nemcsak az volt a célja, hogy feloszlassa a régi csoportokat, amelyek az arisztokrácia fellegrárai voltak, hanem az is, hogy újakat alkosson, amelyek alkalmasak arra, hogy a polgárokat szorosabban összevegyítsék, és új érdekekkel és új érzelmekkel kapcsolják egymáshoz. Meg fogjuk látni, hogy az új politikai intézkedéseket ugyanaz a szellem sugallta, eredményük pedig az volt, hogy minden hatalmat a nép kezébe juttatott.

A népgyűlés és az Ötszázak Tanácsa

Tulajdonképpen a népgyűlés (ekklészia) gyakorolta a kormányhatalmat, az Ötszázak Tanácsa (bulé) támogatásával. Nos, a népgyűlés maga a nép volt, hiszen tagja volt minden nagykorú polgár, osztálykülönbség nélkül. A törvény csupán a nőket és a külföldieket zárta ki, akik egyetlen görög államban sem vehettek részt a közéletben. Főleges említéünk itt a rabszolgákat, mert a rabszolgatömeget általában alacsonyabbrendűnek tekintették. Tehát az, amit népnek neveztek, tulajdonképpen a lakosság kisebbsége volt, de legalább is elvileg mindazoknak az összessége, akik polgárjoggal rendelkeztek. Ezek nem választottak képviselőket, úgy mint napjainkban, hanem személyesen vettek részt a kormányzati tanácskozásokban és elhatározásokban, vagy hogy pontosabban fejezzük ki magunkat: joguk volt résztvenni ezekben, mert arról szó sem lehetett, hogy valamilyen rendszeresen gyakorolták volna ezt a jogukat. »Béke idején – mondja igen szellemesen a görög államélet egy kitűnő kutatója –, a parasztok, akik hozzászórtak, hogy szétszórtan élnek és nem igen érdeklődnek más, mint a földjük iránt, általában irtóztak a hosszú és drága utazástól, az akrarnai favágó ott maradt a Parnész hegy erdeiben és a távoli falvak kiskereskedői legfeljebb csak rendkívüli alkalmakkal hagyták ott boltjukat, a parti lakosság nem szívesen mondott le egy vagy kétnapi halászat eredményéről. A gazdagok viszont nem szerették a kényelmetlenséget... Bizonyos elhatározásokhoz szükséges volt az »egész nép« hozzájárulása, a valóságban azonban ilyen esetekben 6000 szavazat volt szükséges a határozatképességhez.«

Ha számot vetünk azzal a ténnyel, hogy a peloponnészoszi háború elején a polgárok számát mintegy 42 000-re becsülték, ebből máris következtethetünk ennek a közvetlen népi kormányzatnak egyik legfontosabb hibájára. Ez a népgyűlés, amely jog szerint a lakosság kisebbségéből állt, tulajdonképpen a polgárok kisebbsége volt. Tegyük hozzá, hogy összetétele szükségképpen meglehetősen változott; az az eleme, amely egyszer többségben volt, másszor kisebbségben lehetett, vagy más körülmények között gyengébbnek mutatkozott. Az embereknek ilyen gyülekezete, amely természeténél fogva ki volt téve azoknak a durva befolyásoknak, amelyek a tömegekre zúdulnak, igen gyakran ellentmondásba jut önmagával, mikor a látványos azonosság színe alatt éppenséggel nem volt mindig ugyanaz. Így magyarázhatók azok a véleményváltozások, amelyekről a történetírók beszámolnak. Valóban el kell ismernünk, hogy a népgyűlés megszabott a maga számára bizonyos szabályokat, amelyekben volt kellő bölcsessége, ezek közül a legfontosabb volt az a szerep, amelyet a bulénak juttatott.

Ennek a Tanácsnak, mint mondtunk, 500 tagja volt, vagyis mind a 10 törzsből 50, akiket évenként választottak. A törzs tagsági helyeit felosztották a démoszok között, amelyekből a törzs állt, még pedig viszonylagos fontosságuk szerint. Minden 30 évesnél idősebb polgárnak megvolt a joga, hogy jelöltesse magát démoszában, de természetesen, hogy sokan inkább tartózkodtak ettől, részben hogy ne vegyenek magukra ilyen súlyos terhet, részben pedig hogy ne kelljen elhanyagolniuk magánügyeiket. A betöltendő tagsági helyeket sorshúzás útján juttatták a jelölteknek, a sorshúzás módjáról a jelölteket babbal választott tanácsstagoknak nevezték. Miután letették az esküt és megkezdték hivatalos működésüket, szerény napidíjat kaptak és minden nap kötelesek voltak résztvenni az ülésen, Athénben, rendszerint a Buleutérionban, az Agóra déli részén. Mihelyt a Tanács megalakult, 10 *prütaneia*-ra oszlott, a 10 törzsnek megfelelően, amelyekből alakult; minden *prütaneia* afféle ügyvivőbizottság volt az évnek egy-egy tized részében és állandóan együtt ült a Szekiaszban vagy a Tholoszban. Sors útján naponta elnököt választott az 50 hivataloskodó *prütaneusz*, ez volt az *episztatész*, aki elnöke volt a Tanácsnak, bár csak 24 órára, és ha szükség volt rá, elnöke volt a népgyűlésnek is. E rövid idő alatt ez az elnök őrizte az állam pecsétjét. Ezeken az általános feladatokon kívül vajon mik voltak a hivatali teendői a *prütaneu-*

szoknak és magának a Tanácsnak? Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk, említsük meg legalább a legfontosabbakat. A prütaneuszoknak mint a Tanács megbízottainak az volt a feladatuk, hogy összehívják a Tanácsot, minden sürgős intézkedést foganatosítsanak a saját felelősségükre. A Tanácsnak igen sok és igen sokféle feladata volt. Örökölnie kellett az állam biztonságán, tehát gondoskodnia kellett a hadsereg és a hajóhad szervezetének kifogástalan állapotáról, ügyelnie kellett a pénzügyi igazgatás működésére, foglalkoznia kellett a közmunkákkal és gondoznia kellett a kultuszügyeket is. Bizonyos hatáskörök tekintetében utóda volt az areiopagosznak és ezen a réven joga volt büntető ítéletet hozni és elfogatóparancsot kiadni. Igaz, hogy ezeket a jogait, bár eleinte igen tág körűek voltak, lassankint egyre jobban megszűkítették. Mindazonáltal mindig módjában volt pénzbírságot kiszabni, természetesen ez ellen fellebbezni lehetett a néphez, ha a bírság meghaladta a törvényes mértéket. Általában a Tanács fogadta a külföldi követeket, meghallgatta panaszait vagy javaslataikat, tárgyalta velük, szóval előkészítette az anyagot, mielőtt az a népgyűlés döntése alá került volna.

És itt rátértünk arra, ami tulajdonképpen feladatköre volt: meg kellett tárgyalnia azokat a javaslatokat, amelyeket azután a népgyűlés elé terjesztettek. A népgyűlés, legalább is elvileg, nem tárgyal semmiféle törvénysszöveget, amelyet előzőleg nem vitatott meg és nem öntött formába a Tanács. Az ilyen előzetes határozatot *probuleuma*-nak nevezték, nem jöhetett létre néphatározat *probuleuma* nélkül. Igen bölcs intézmény volt ez és bizonyos mértékben kétségtelenül kiküszöbölte azokat a veszélyeket, amelyek a népgyűlés korlátlan hatalmából származhattak. Mégis, mondhatjuk-e, hogy az Ötszázaknak ez az előzetes tanácskozása bármily hasznos volt is, egyenlő értékű volt egy második népgyűlés ellenőrzésével? Határozottan nem, mert a nép szabadon módosíthatta vagy átalakíthatta a *probuleumát*, ha úgy tetszett neki, másfelől pedig a Tanács, amelyet évről évre sorshúzás útján újíttak meg, egyáltalában nem volt olyan tapasztalt és megfontolt, mint ahogy várni lehetett volna egy helyesen összeállított második kamarától vagy szenátustól.

Térjünk vissza most a népgyűlésre. A népgyűlés hatalmáról akkor alkothatunk kellő fogalmat, ha megvizsgáljuk működését. Mikor a demokrácia teljes virágzásában volt, akkor a népgyűlés korlátlanul uralkodott. Arisztotelész tanúsága szerint prütaneianként rendszerint

három ülést tartott, egy-egy prütaneia néha 36, néha 39 napig tartott. Ezeken az időszaki üléseken megvizsgálta a közigazgatás minden részletét, tájékozódott mindenről és rendelkezett minden tekintetben. A várost érdeklő minden kérdést napirendre tűzhetett és megvitatathatott, szükség esetén a rendes üléseken kívül rendkívüli üléseket is tartottak. A törvény csupán azt tiltotta meg az elnöknek, hogy tárgyalásra bocsásson bármiféle javaslatot, amit az Ötszázak Tanácsa előzőleg nem tárgyalta meg. A szokás tehát az volt, hogy minden új javaslatot, ami nem pusztá módosítás volt, ehhez a tanácshoz nyújtottak be. Ez azonban lényegileg csupán halasztás volt, bölcs óvatosság, de nem volt elegendő arra, hogy korlátozza a népgyűlés mindenhatóságát, amely ezentúl is korlátlan maradt.

A közigazgatás és a belpolitika kérdésein kívül a népgyűlésnek foglalkoznia kellett mindazokkal a kérdésekkel, amelyek a külpolitikai viszonyokra vonatkoztak. Mivel ebben az időben az államok nem tartottak az idegen országokban állandó képviselőket, külön követvetségek útján tárgyalták meg érdekeiket. A népgyűlés meghívta maga elé a külföldi követeket, részben közvetlenül, részben pedig akkor, mikor már a bulé meghallgatta őket. Most meghallgatta őket és azután jelenlétükben vagy távozásuk után – aszerint, hogy hogyan tartotta helyesebbnek – meghallgatott két polgárt, akik elmondták véleményüket, és azután határozott. A népgyűlés joga volt, hogy megállapodást létesítsen vagy új tárgyalásokat kezdjen s végül, ha lehetetlen volt a megegyezés, megüzenje a háborút és kihirdesse az ellenségeskedések megkezdését.

De ez nem volt minden. A népfelség, az athéniaiak felfogása szerint, magában foglalta a bírói hatalmat is. Ezt a hatalmat a nép néha ráruházta a polgárok bizonyos csoportjára, amelyekből esküdtszéket alakított (héliaia), néha viszont közvetlenül gyakorolta a bírói hatalmat a népgyűlésben. Mindkét esetben nem a törvények alkalmazására hivatott külön tisztviselői testület szolgáltatta az igazságot, hanem maga a nép, vagy a népnek egy töredéke. Mivel Athénban nem volt államügyészség, úgyszólván minden polgár vádat emelhetett. Ha a vád tárgya az állam érdeke ellen elkövetett cselekedet volt, akkor közvetlenül a népgyűlés elé lehetett terjeszteni. A népgyűlés feladata volt dönteni, vajon vállalja-e a vádat, vagy pedig más hatóság elé utalja. Kétségtelen, hogy a vádló komoly kockázatot vállalt, mert abban az esetben, ha nem nyerte el a szavazatok bizonyos meghatáro-

zott számát, súlyos büntetéssel sújtották. Vajon ez megnyugtató biztosíték volt a vádlott számára? Alig hihetjük. Meg kell jegyeznünk, hogy mindig politikai kérdésekről volt szó, amelyekben nagy szerepük volt a pártszenvédélyeknek. Ha olyan ember emelt vádat, aki résztvett a politikai ügyekben, mindig számíthatott párthívei támogatására és így már jó előre kiszámíthatta, hogy mekkora kockázatot vállal; minden attól függött, hogy jól választja-e meg a vádemelés pillanatát. A vádlottnak nem volt módja választani. Nagy volt a veszély, ha bizonyos kudarcok után hurcolták a nép elé, olyan pillanatban, amikor a népszenvédélyek tomboltak, vagy amikor a babonás lelkek azt hihették, hogy maguk az istenek is a vádlott ellen nyilatkoztak. Ilyenkor a vádló úgy tűnt fel előttük, mint jámbor polgár, és ez elegendő volt arra, hogy népszerűsége tegyen szert. Így magyarázható, hogy Athénban igen sok államférfi valami feltűnő vádemeléssel alapozta meg szerencsését.

Amidőn a népgyűlésnek ítélnie kell valami perben, vagy döntenie kell valamely közigazgatási vagy politikai kérdésben, mindig az elhangzó beszédek alapján határoz. Midőn az összehívott athéni nép letelepedett a gyűlés helyén, rendszerint a Pnűx nevű dombon, az elnök felolvastatta az Ötszázak Tanácsának jelentését a napirenden lévő tárgyról, ezután a hírnök elmondta a hagyományos formulát: »Ki kíván szólni?« Elvileg minden teljes jogú polgár felszólalhatott erre a felhívásra, de természetesen, hogy csak igen kevés tag élt ezzel a jogával. Nem volt csekélység felszólalni ebben a nagyszámú gyűlekezetben, amely igen türelmetlen volt az unalmas szónokok iránt. Ha a szónok nem hivatalos személy volt, például valamelyik tisztviselő, hadvezér, vagy a Tanács tagja, akkor feltétlenül tehetségesnek kellett lennie, hogy biztosítsa magának a gyűlés figyelmét. Azok, akikben megvolt a szónoki tehetség és az ügyek alapos ismeretével párosult, s azok is, akik értették a módját, hogyan kell hatni a nép lelkére, a bátor emberek, az ügyes vitatkozók, akik értették a szó és a mozdulat művészetét, hamarosan lenyűgözték ezt a hallgatóságot, amely nagyon szerette az ékesszólást. A siker felbátorította őket, hamarosan köréjük csoportosultak bámulók, akik közösséget vállaltak velük és így ezek a szónokok a nép tanácsadóivá lettek. Az ékesszólás valóságos hatalom volt Athénban, a szónok, anélkül hogy bármilyen hivatalos jogcíme lett volna, bizonyos tekintetben részt vett az állami életben. Megtörtént, hogy egy időre valóságos vezére volt a

népnek és legalább is látszólag azt a szerepet töltötte be, amely a mai demokráciákban a miniszterelnököt illeti.

Valóban betölthette ezt a szerepet, ha egyúttal a cselekvés embere is volt. Ilyenek voltak azok az államférfiak, akik az athéni politikát irányították a peloponnészoszi háborúig. Főképpen ilyen volt Periklész. De utána a népvezérek legnagyobb része csupán csak szónok volt és itt már kiderült az efféle kormányzás gyengesége. Innen kezdve a valóságos felelősség elválik az irányítástól. Egyik oldalon állnak azok, akik cselekszenek, a másikon azok, akik tanácsot adnak és bírálgatnak. Ez már nagy hiba volt, de nem volt az egyetlen. Az igazi államférfiúnak hosszú lejáratú politikai programot kell adnia, ez pedig csak akkor lehetséges, ha a végrehajtó hatalmat, mégpedig nem túlságosan rövid időre, olyan pártra bízák, amelynek vezére van. Athénban minden attól a népgyűléstől függött, amelynek tulajdonképpen nem volt belső szervezete. Ettől nem lehetett egyebet várni, mint elszigetelt határozatokat egyes esetekben. Hogyan lehetett tartósan belevonni ezt a népgyűlést egy meghatározott politika támogatásába? Ez még az olyan nagyszerű férfiúnak, mint Periklész is csak féligmeddig sikerült. Halála után az athéni politika szemlátomást egyre jobban kisiklik minden határozott irányítás alól, néha habozó és gyenge, máskor oktalan és vakmerő a vállalkozásaiban. Ennek aztán az lett az eredménye, hogy Athén elvesztette a háborút és hét év leforgása alatt két forradalmat szenvedett el.

Az állami hivatalok

A nép, amelyet a szónokok irányítottak, azt hitte, hogy csak a saját akaratát valósítja meg, mivel ura volt elhatározásainak. Ez nem lehetett volna így, ha lett volna az államban hivatalnoki testület, megfelelő hagyományokkal és bizonyos függetlenséggel. Az athéniak ezt nem akarták. Minden arra mutat, hogy a demokráciának, mikor az állami hivatalokat szervezte, az volt a világosan bevallott szándéka, hogy minden hatalmat a maga kezében tartson, vagy pedig legalább is azoknak, akiket szolgálatában alkalmazott csak az éppen szükséges minimumot hagyja meg. Ez világosan szembeütik azokban a korlátozásokban, amelyeket majdnem minden állami hivatalra kiszabtak. Tartamukat egy évben jelölték meg, és két egymás után kö-

vetkező évben nem tölthette be ugyanaz az ember ugyanazt a hivatalt. Ennek a törvényerejű rendelkezésnek kétféle értelme is volt: egyrészt az, hogy ezen a réven a polgároknak minél nagyobb része elnyerhette a hivatalokat, másrészt megakadályozta, hogy bármely tisztviselő hozzászokhassék a hatalomhoz, azon a réven, hogy hosszabb ideig viseli a hivatalt. A nép szolgálja volt, ideiglenesen megbízták, és úgy akarták, hogy ne szokhassék hozzá a parancsoláshoz.

Egyúttal ez volt a legfőbb, ha ugyan nem az egyetlen oka annak, hogy a legtöbb állami hivatalt sorshúzás útján osztották szét a jelöltek között, akiket esetről esetre a démoszok vagy a törzsek állítottak. Csupán a katonai parancsnokokat választották (sztratégoszok, hiparkhoszok és phülarhoszok), továbbá a különféle államkincstárak pénzügyi tisztviselőit, az állami pénzkezelőket, végül pedig az epimelétesz elnökök alatt álló technikai bizottságokat, amelyek bizonyos szakértelmet kívántak; minden egyéb hivatal betöltése tekintetében a sors döntött. Azok, akik a sorshúzásból kikerültek, csupán csak polgár voltukat tartoztak igazolni, és azt, hogy teljesítettek bizonyos kötelezettségeket, amelyeket a törvény mindenkiire egyformán kirótt, rátermettségüket egyáltalán nem voltak kötelesek igazolni. Azt tartották, hogy minden athéni polgár alkalmas minden hivatalra, csupán azok nem, akiket kizártak a hivatalviselésből. Valóban az V. század elején az arkhóni méltóságot még csak a magasabb osztályok tagjai viselhették, de már a század közepe óta mindenki elérhette. És tulajdonképpen ezért történt, hogy ezeket a magas állásokat, s méginkább a kisebbeket, csupán szigorúan körülhatárolt hatáskörrel ruházták fel és olyan igazgatási feladatokkal, amelyekben a személyes kezdeményezésnek igen csekély szerepe volt. Felügyelni bizonyos ünnepek megtartására, elvégezni bizonyos vallási szertartásokat, biztosítani egyes bíróságok működését: körülbelül ez volt az a hatáskör, amellyel az első három arkhón felruházták. A másik hat arkhónnak, a theszmothetészeknek, kötelességük volt előkészíteni irodájukban a periratokat, vagyis összeszedni a felek nyilatkozatait és a tanúk vallomásait, azután felügyelni a sorshúzásra, amelynek segítségével megalakították a héliiaia-törvényszékeket, végül pedig kiosztani ezek közt az ügyeket, csupa olyan dolog, amit nem annyira maguk intéztek, mint inkább csak felügyeltek rájuk. Az athéni hivatalnoktól tulajdonképpen nem vártak egyebet, mint jóakaratot, éberséget és mindenekfelett tisztességet.

Egyébként az athéni tisztviselő hivatali működését állandóan megfigyelték. Minden polgár feljelenthette kötelességmulasztásért és a nép mindig fenntartotta magának a jogot, hogy megfossza hivatalától, ha a feljelentést beigazoltak látták. Hivataloskodása végén, bármily hivatalt töltött be, köteles volt számot adni róla. Az athéni demokráciában egyáltalán nem volt üres szó a felelősség elve. Kitűnő intézmény volt, csupán az volt a hibája, hogy néha túlzásba vitték, mert nem nyújtottak elegendő biztosítékot annak, akinek igazolnia kellett magát. Főképpen a katonai ügyekben mutatkozott meg gyakran ennek az elvnek helytelen alkalmazása. Nyilvánvaló, hogy helytelen volt a nép felügyeletének és ellenőrzésének alávetni a hadműveleteket. Vajon hol kezdődik tulajdonképpen a hadvezér felelőssége? És hol végződik? Ezt bizony nehéz volt meghatározni. Úgy látszik, a hadvezérek minden hadjárat kezdetén haditervet terjesztettek a népgyűlés elé, amely elfogadta. Azonban az ilyen haditerv tulajdonképpen csak általános keret lehetett. Vajon mekkora teret engedtek az előre nem látható eseményeknek? Valóban, a parancsnokló hadvezérnek igen gyakran magának kell eldöntenie, hogy mit kell és mit nem kell tennie. Nem lehetett mindig újabb és újabb utasításokat kérni, ez gyakran annyit jelenthetett, hogy elszalaszt valami jó alkalmat. Ilyen esetekben a cselekvés emberének, aki ismeri kötelességét, be kellett bizonyítania önállóságát. Ezt cselekedte Démoszthenész 425-ben, mikor Püloszt elfoglalta. Ilyen esetben a tábornok mindig tudta, hogy elhatározásáért felelnie kell a nép előtt. Amilyen könnyű dolog volt ez siker esetén, olyan félelmetes volt az önigazolás kudarc esetén, olyan illetéktelen és szenvedélyes ítélőszék előtt, mint a népgyűlés. A tábornokok maguk is érezték ezt, és ez némelyikükre a legrosszabb hatással volt. »Ezek a rendszerint érdemes, de megfélemlített emberek – írja egy tudós –, akik örökösen szenvedtek a gyanú miatt, állandóan úgy érezték, hogy rájuk nehezedik és valósággal földre nyomja őket felelősségük tudata. Látjuk például Nikiász esetében, milyen lesújtó eredménnyel járhat a népgyűléstől való félelem. Nikiász kitűnő tábornok volt, de szinte megbénult, mikor a Pnuxre gondolt. Az első szicíliai kudarcok után nem merte elrendelni a visszavonulást, pedig így megmenthette volna a hadsereget... Inkább elpusztult, fegyverrel a kezében, mintsem egy igazságtalan és gyalázatos vád áldozata legyen.« Még rengeteg ilyen példát hozhatnánk fel. Thuküdidész írja, hogy ugyanaz a Démoszthenész, akit az

imént említettünk, ez a vakmerő és egészen önálló tábornok, az aitoliai szerencsétlen vállalkozás után nem mert visszatérni Athénba. Inkább arra határozta magát, hogy megáll Naupaktoszbán és megvárja az alkalmat, míg kiköszörülheti a csorbát, szerencséjére hamarosan meg is jött ez az alkalom. Ugyancsak a nép joga volt, hogy a hadműveletek kellős közepén megvonhassa a parancsnokságot bármelyik tábornoktól. Ezt ismételtén meg is tette. A népgyűlésnek ez a beavatkozása a hadviselés dolgaiba volt a legfőbb oka a szicíliai expedíció pusztulásának és a peloponnészoszi háború szerencsétlen végének.

Másfelől a IV. században, mikor Athénnak sokszor idegenektől vezetett zsoldos hadseregei voltak, ezeket sehogysem tudta megfegyelmezni. A vezérek értették a módját, hogy függetlenítsék magukat, büntetlenséget biztosítsanak maguknak és kalózkodásra adják fejüket, ahelyett, hogy elvégezték volna azt a feladatot, amellyel megbízták őket. A nép közvetlen kormányzatának és a népgyűlés mindenhatóságának a helytelensége seholsem mutatkozott meg világosabban, mint Athén katonai történetében.

A törvényszékek

Ámbár a nép, mint az imént láttuk, egyes különösen súlyos ügyeket fenntartott magának, általában mégsem szokta maga gyakorolni a bírói hatalmat. Főntebb említettük, hogy az Ötszázak Tanácsa is részt vett a bíraskodásban, azonban ez is csak kivétel volt. Az igazságszolgáltatás feladatát általában a törvényszékekre bízták. Lássuk most, hogy az illetékesség és a részrehajlatlanság miféle biztosítékait nyújtották ezek a törvényszékek a vádlóknak és a vádlottaknak.

Athénban volt néhány különleges törvényszék, amelyeket elég csupán megemlítenünk. A leghíresebb volt az areiopagosz, amely az előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosság, a gyújtogatás és a mérgezés büntetteiben ítélt. Az areiopagoszt a »legigazságosabb bíróságnak« tartották. Említsük meg még futólag a Palladionban, a Delphinionban, a Phreattüszban székelő törvényszékeket, ezeket az ősi intézményeket, amelyek különféle, egészen különleges jellegű ügyekkel foglalkoztak. Azonban bármily érdekesek is régi szokásaik, igen szűk hatáskörüknél fogva csak meglehetősen korlátozott volt a szerepük. Végül utaljunk arra is, hogy volt egy igen kitű-

nő bírói szervezet, a törzsek bírának szervezete, akikből eleinte törzsenként hármat, később négyet választottak, hogy a kisebb jelentőségű peres ügyekben ítéljezenek. Ha a per tárgya meghaladta az ötven drachmát, akkor már a döntőbírákhoz (dietétesz) kellett fordulni. Ezeket sorshúzás útján jelölték ki a 60 évesnél idősebb polgárok közül, s az volt a feladatuk, hogy a kibékítsék a feleket, ha pedig azok nem fogadták el a javasolt megegyezést, akkor ítélettel fejezték be az ügyet. Ha a vádló nem volt megelégedve, fellebbezhetett az állami törvényszékekhez. Szóval ez afféle elsőfokú bíróság volt, olyan mint a mi békebíróságunk, és az volt a feladata, hogy lehetőleg csírájukban elfojtsa a keletkező pereket.

De az athéni demokráciának az igazságszolgáltatás tekintetében valóban jellemző intézménye a *héliaia* volt, amely magában foglalta a népi bíróságok összességét (*dikasztéria*). Ilyen bíróság annyi volt, ahány törzs, vagyis tíz. Minden polgár lehetett héliasztész 30 éves korától fogva, ha teljes birtokában volt polgárjogainak. Minden ilyen törvényszéknek általában 500-600 tagja volt, de nem minden tagot hívtak be ítélezésre minden ügyben, és senki sem volt kötelező arra, hogy jelentkezzen. Mindazonáltal a jóindulatú emberek, úgy látszik, mégis jelentkeztek, bár díjazásuk igen csekély volt, eleinte két obolosz, 425 óta pedig három. Ezek általában szegénysorsú emberek voltak s kétségtelenül sok volt köztük az öreg, akiknek nem volt rendes napi munkájuk. Az is bizonyos, hogy kevés volt köztük a paraszt, mert ezeket munkájuk távol tartotta a várostól.

Arisztotelész Az *athéni államról* írt művében megismertette bennünket a sorshúzás rendszerével. Meglehetősen bonyolult eszköz ez, amelynek segítségével az arkhónok ezt a nagy tömeg bíróit besorozták a különféle törvényszékekbe. Tőle tudjuk, milyen rendszabályokat foganatosítottak, hogy a bíró csak a tárgyalás megkezdésének pillanatában tudja meg, milyen ügyben kell ítélnie. Ezzel azt akarták elérni, hogy megszabadítsák a bírókat azokról a befolyásoktól, amelyek már eleve megingathatták; az ügyeket csak abból az előadásból ismerhette meg, amely a tárgyalás elején elhangzott. Feltételezték, hogy minden előkészület nélkül meg tudja érteni az ügyet. Talán túlságosan sokat vártak ilyen módon ezektől az emberektől, akiknek nem volt semmiféle jogi műveltségük, és akik kénytelenek voltak az ellentmondó érvek meghallgatása után nyomban véleményt alkotni a dologról. A héliasztésztől csak egyetlen biztosítékot követeltek: ez

az eskü volt, amellyel kötelezte magát, hogy a törvények szerint fog ítélni, tiszteletben tartja az állam alkotmányát, megvédelmezi a magántulajdont, nem fogad el ajándékot a felektől s végül hogy mindkettőt meghallgatja és lelkiismerete szerint fog szavazni. Biztosítani akarták becsületességét, mert nem voltak bizonyosak szellemi képességeiben.

A héliiaia elé terjesztett ügyek két csoportra oszlanak: magánügyek (*dikai*) és közügyek (*graphai*). Már említettük, hogy Athénban nem volt államügyészség, tehát majdnem mindig magánvádat kellett emelni. Ha a szóbanforgó ügy egy embernek, vagy egy családnak az ügye volt, akkor ennek az embernek, vagy pedig a család képviselőjének volt kötelessége vádat emelni. Ha közügyről volt szó, akkor minden polgár felléphetett vádlóként. Mind a két esetben írásban kellett beadni az illetékes hatóságnál a panaszt vagy a vádat. Határozott szavakban kellett megfogalmazni, amelyek már eleve meghatározták a vita menetét, továbbá esküvel kellett megtámogatni; a panaszos vagy a vádló ezzel biznyította panaszának alaposságát. Erre a panaszra a védő vagy a vádlott ellentmondással felelt, amelyet ugyancsak esküvel támogatott meg. Egyidejűleg mindkét fél megjelölte bizonyítékait is, amelyeket fel akart használni. Ezeket eskü alatt átvette a hatóság és feljegyezte, hogy hozzácsatolja az ügycsomóhoz, amely így teljessé lett. Szóval az egész vizsgálatot a szembenálló felek folytatták le, a hatóságnak nyilván nem volt más szerepe, mint hitelesíteni az eléje terjesztett nyilatkozatokat és jegyzőkönyvet venni fel róluk. E jegyzőkönyv alapján indult meg a vita a bírák előtt.

Elvileg a feleknek maguknak kellett védelmezni ügyüket, mindenféle ügyvéd, vagy megbízott közbenjövete nélkül. Ez a szabály azon a kissé gyerekes elgondoláson alapult, hogy a közvetlen és becsületes előadás feltétlenül elegendő a tisztességes emberek felvilágosítására, csak hogy ezt a szabályt nem lehetett szigorúan alkalmazni, sőt igen hamar ki is játszották; nem csupán azzal, hogy ha például kiskorúról vagy nőről volt szó, a vádlott vagy a védő mellett kötelességszerűen ott volt a gyám, aki képviselte, hanem még azt is igen ritka eset volt, hogy a vádló – még ha felnőtt volt is – maga szerkesztette volna vádbeszédét. Az volt a szokás, hogy ezt megrendelték valami hozzáértő embernél, aztán könyv nélkül megtanulták és elmondták a törvényszék előtt. Ezt természetesen nyíltan nem vallották be, de

mindenki tudott róla. Az efféle szükségletek kielégítésére Athénban külön testület alakult, az úgynevezett *logographosok*, akik iparszerűen szállították a peres feleknek a megfelelő módon megszerkesztett beszédeket. Ezek természetesen ügyes emberek voltak, alaposan ismerték a törvényeket, értettek az ékesszóláshoz, sokoldalúak voltak, ügyesen bele tudták élni magukat megbízójuk helyzetébe és ügyesen használták a hozzá illő hangot. Ezek közül némelyek ebben a műfajban valószínűleg remekműveket alkottak, amelyekről alább szólni fogunk. A törvényszék előtt ez a művészkedésük igen gyakran nem annyira felvilágosította, mint inkább megtévesztette a bírakat. Milyen szörnyű zavarban lehettek ezek a tanulatlan emberek, akiket találmányra választottak ki a népből, amikor nyilatkozniuk kellett valamiféle, esetleg nem is nagyon kényes ügyben? Mindkét fél eléjük tárta bizonyítékait, amelyeknek értékét kétségbevonta az ellenfél, törvényeket idéztek, amelyeket mindegyik a maga szájaíze szerint magyarázott, vagy pedig kifejtette, hogy erre az esetre nem alkalmazhatók; részletes okfejtéseket terjesztettek eléjük, amelyeket az ellenfélnek éppen ilyen részletes okfejtései megingattak. Az ellentmondó kijelentések keresztezték egymást, ugyanazt a tényt az egyik fél állította, a másik tagadta. Mindegyik fél jól tudta, hogy nem jogászokkal van dolga és ezért szívesen terjeszkedett ki ügyének gyengébb oldalaira, hogy mulattassa, megindítsa, a maga részére hajlítsa a bírakat. A vádlott, ha nagy volt a baj, a védő, ha nem nagyon bízott ügyében, igen gyakran a bíróság elé hozta könnyező kisgyermekét, siránkozó öreg szüleit; felemlegette a maga és családja szolgálatait, meghatotta a törvényszéket és szükség esetén maga is sírvafakadt. Kétségtelenül igaza volt abban, hogy ezekre a derék emberekre, akik nem igen járatosak a jogtudományban, és egyáltalán nem értenek a dialektikához, jobban hatnak az érzelmek, mint az érvek.

Egyáltalán nem meglepő, hogy ezt a bírói szervezetet már az ókorban éles kritikával illették. Ismerjük Arisztophanész *Darazsak* című vígjátékát, amelyet Racine utánzott *Plaideurs* című darabjában. Philokleonja athéni polgár, akinek a bíraskodás a rögeszméje; valósággal liheg a perek után, éjszaka vitákról és ítéletekről álmodik, hajnalban felkel, hogy a tárgyalóterembe siessen. Ez azonban végeredményben csupán különckedés, amelyen még akkor sem szabad felháborodni, ha elismerjük, hogy a kép pontos. Sokkal súlyosabb ennél,

hogyan ez a bíró megvesztegette magát azokkal, akiknek az ügyében ítélik, és főképpen szívesen hallgatja meg a demagógok aljas hízelkedéseit. Kétségtelen, hogy a politikai szenvedélyek igen gyakran kellemetlen visszhangra találnak ezekben a néptörvénytörvényekben. Az a makacsság, amellyel egyes vádlók máig is megmaradt beszédekben felemlegetik a demokráciának tett szolgálataikat, eléggé bizonyítja ezt. Ezenfelül meg kell jegyeznünk, hogy mivel a héliasztész a kiszabott pénzbírságokból kapta javadalmazását, érdeke volt, hogy ezt az alapot minél jobban gyarapítsák. Egyes vádlók attól sem riadtak vissza, hogy ebből merítsenek érvet az elítélésre. Ez bizony eléggé kemény kritika. Mindenesetre azokon a visszaéléseken alapszik, amelyeknek valóságos jelentőségét ma már alig tudjuk megítélni és amelyet nem is szabad túloznunk. Mindössze annyit mondhatunk, hogy sokkal nehezebb lelkiismeretes és kényes erkölcsi érzéket találni a sorshúzás útján összegyűjtött nagyszámú bíróságban, mint a hivatásos bírói testületben, amely műveltségénél fogva a nemzet elitjéhez tartozik. De az athéni bíróságok legnagyobb hibája mégis csak a bírák illetéktelensége volt, az a tény, hogy ügyes vádlók könnyen félrevezethették őket és ennél fogva az ilyen körülmények között hozott ítéletek elkerülhetetlenül hibásak voltak. Kétségtelenül ez az oka, hogy a görög jog nem mutatja azt az egyenletesen szép fejlődést, amelyet a római jog mutat. Azonban ebben a tekintetben, amennyire módunkban van megítélni, egyetlen görög állam sem volt kedvezőbb helyzetben Athénnél.

A népbírósággal közvetve szorosan összefügg az *ostrakiszmosz*, vagyis a száműzetés, amelyet a népgyűlés mondott ki valamely polgárra. Mindazonáltal jegyezzük meg, hogy ez az ítélet, bármily súlyos volt is magában véve, tulajdonképpen nem volt büntető jellegű. Óvatossági intézkedés volt, amelyet közérdekből szükségesnek tartottak. Abban a félelemben gyökerezik, amely az 510-ben megbuktatott türannisz után is megmaradt a lelkekben. Mindaddig, míg a kiűzött Peiszisztratidák családjának képviselői és barátai ott voltak Athénben, ez a félelem jogos volt. De megmaradt ez a félelem akkor is, mikor ez a párt már eltűnt, Aristophanész a Daraszakban 422-ben csúfolkodva színpadra viszi a nép gyanakvását, amelynek bizalmatlanságát az ambíciónak még a látszata is felidézti. Valóban az egyszerű gyanú alapján bekövetkező száműzetés intézményes jellegűvé vált, és az V. században egészen 417-ig ismételt alkalommal alkalmazzák. A

hatodik prütaneia gyűlésében a prütaneuszoknak minden évben meg kellett kérdeznük a néptől, vajon nem akarja-e kimondani az ostrakiszmoszt. Vita nélkül, egyszerű szavazással döntöttek ebben a kérdésben. Természetesen ha a szavazás eredménye igenlő volt, akkor előbb a pártvezéreknek megegyezési alapon elő kellett készíteniük a dolgot. Ha elvileg elhatározták az ostrakiszmoszt, akkor kitűzték végrehajtásának napját. Ezen a napon a nép összegyűlt, és minden polgár felírta egy cserépdarabra annak a férfinak a nevét, akit veszedelmesnek tartott. Azt, akire 6000 szavazat esett, 10 évre száműzték. Nem lehetetlen, hogy ez az ítélet nélküli száműzetés néha hasznos volt az államnak, mert egy-egy pártot megfosztott vezérétől, azonban súlyos merénylet volt egy jog ellen, amelyet a törvény minden polgárnak biztosított: tudniillik, hogy mielőtt elítélnék, előterjeszthette védelmét. Kétségtelen, hogy az athéniak ennek tudatában voltak, mert saját elhatározásukból felhagytak az ostrakiszmoszszal.

A szabadság és az egyenlőség

Végül is mire tanít bennünket az athéni politikai és bírói intézmények e rövid áttekintése a biztosítékok tekintetében, amelyeket az állam adott polgárainak? Milyen mértékben biztosították ezek a jól rendezett demokrácia leglényegesebb előnyeit: a szabadságot és az egyenlőséget?

Kétségbevonhatatlan, hogy az athéni polgár általában szabadnak érezte magát, és mikor összehasonlította a maga életét a spártaiak életével, akik kegyetlen fegyelem és sok-sok kényelmetlen kötelezettség alatt nyögtek, a maga életét határozottan sokkal kellemesebbnek és emberségesebbnek érezte. Ez az, amit Thuküdidész olyan pompásan fogalmazott meg Athén dicséretében, amelyet Periklész szájába adott. Az athéni ember a maga otthonában szabadon, tetszése szerint élhetett. Otthona elvileg sérthetetlen volt. Nem lehetett házkutatást tartani, nem lehetett pusztán gyanú alapján ellenőrizni, kölcsönös türelem, szelíd és elnéző erkölcsök uralkodtak benne. Odakint szabad volt jönni-menni, távoli országokkal kereskedni, engedély nélkül utazni üzleti ügyben, vagy szórakozásból, idegenekkel baráti és vendégbaráti viszonyba lépni, fogadni őket és levelezni velük. Szóval semmi sem gátolta abban, hogy életét ne tetszése sze-

rint rendezze be, hogy házát ne úgy vezesse, ahogy jónak gondolja, hogy ne folytassa azt a mesterséget, amit választott, vagy ha úgy tesszik, ne foglalkozzék semmivel, és csak az élvezeteknek szentelje magát. Ez kétségtelenül sok volt és a többség nem is kívánt ennél többet. Sőt, az athéni ember bizonyos tekintetben maga volt egyéni szabadságának őre azzal, hogy résztvett démoszában, törzsében, a népgyűlésben, a politikai életben, bejuthatott az Ötszázak Tanácsába és elnyerhette a legtöbb hivatalt. Sőt törvényhozó is volt, mikor rákerült a sor és részben megalkotta azokat a törvényeket, amelyek ezt biztosították számára.

Mindazonáltal itt néhány megjegyzést kell tennünk. Egyike azoknak a szabadságoknak, amelyeket a mai társadalom a legértékesebbeknek tart, a gondolatszabadság. Ezen azt értjük, hogy kinek-kinek törvénnyel biztosított joga szóval vagy írásban közölni gondolatait és véleményét. Athénban szabad volt a szó a népgyűlésen és a tanácsban, de csak a napirenden szereplő tárgyak tekintetében és csak annyiban, amennyiben a gyűlés hajlandó volt meghallgatni a szónokot. Hozzájárult ehhez még az is, hogy minden javaslat oka lehetett annak, hogy vádat emel a szónok ellen valamelyik ellenfele, vagy valamelyik feljelentő. És hogyan áll a dolog az irodalom tekintetében? Mellőzzük a komédiát, amelynek tréfás jellegénél fogva különleges kiváltságai voltak és gyakran odáig merészkedett, hogy durva személyes sértéseket is megengedett magának. Egyébként a komédiában sem volt mindig veszélytelen politikával foglalkozni. Arisztophanész, aki ellen Kleón vádat emelt, a maga kárán tanulta meg ezt. Ahhoz, hogy valaki sokat merjen, meg kellett nyernie a nép hajlandóságát, mégpedig úgy, hogy megneveltette a népet. Egyébként tudjuk, hogy a vígjátékírók vakmerőségét ismételten külön törvényekkel fékeztek meg. A színházon kívül tudomásunk van prózai és verses gúnyiratokról, amelyek Athénban az V. és IV. században forgalomban voltak; de őszintén szólván nem tudjuk, mekkora volt a közönségük. Ezek közül egyesek bizonyára névtelenek voltak, mert álnevek alatt jutottak ránk; ilyen az athéni államról szóló irat, amelyet tévesen Xenophónnak tulajdonítanak. Más írárok ismert személyek művei voltak, említsük fel thaszoszi Sztészimbrotoszt, aki a legszemtelenebb módon merészelte megrágalmazni Periklészt. De vajon ezeket a könyveket nyíltan terjesztették a közönség körében, Athénban is, vagy csak titokban hozták forgalomba? Meg kell vallanunk, hogy

ezt nem tudjuk. Lehetséges az is, hogy azok, akiknek joguk lett volna panaszkodni, méltóságukon alulinak tartották megtenni. Mivel a közérkölciség nevében senkinek sem volt felhatalmazása a rágalmak üldözésére, éppen a sértések megvetése biztosította azok büntetlenségét. Egyébként úgy látszik, hogy e tekintetben Athénban sohasem határozták meg pontosan, mi szabad és mi tilos.

Éppen ellenkezőleg, bizonyos, hogy vallás tekintetében a szabadság egyáltalán nem volt meg. Igaz, hogy itt is lehetett néha büntetlenül hangoztatni igen vakmerő véleményeket, mert nem volt államügyesség. Ahhoz, hogy valaki bíróság elé kerüljön, feljelentésre volt szükség, ezt pedig valamely polgárnak kellett beadnia, aki vádlóként szerepelt. Megtörténhetett, hogy egy-egy filozófiai mű nem keltett eléggé nagy feltűnést a közönség körében ahhoz, hogy bíróság elé kerüljön. De Anaxagorasz, Protagorasz, Szokratész, küreóni Théodorosz és végül Arisztotelész elítélése elegendőképpen bizonyítja, mennyire figyelt a közvélemény a filozófiai tanításokra. S még sokkal inkább figyelt az új kultuszokra, amelyek igyekeztek gyökeret verni a városban vagy a külvárosokban. Erre később, a vallásos étellel kapcsolatban még visszatérek.

Az egyenlőség elvileg megvolt a polgárok között, legalább is a törvény előtti egyenlőség, mivel kiváltságos bíróság senki számára sem volt. Az osztályok egyenlőtlensége, amely az V. század elején a legszegényebbeket még kizárta bizonyos tisztségekből, a század közepe óta a valóságban megszűnt. Minden polgárt megválaszthattak vagy kisorsolhattak, akár a legmagasabb tisztségre is. De másfelől meg kell jegyeznünk, hogy ez az egyenlőség nem terjedt ki sem a nőkre, akiket mindig gyámság alatt tartottak, sem a külföldiekre, még akkor sem, ha mint *metoikosok* tartózkodási joggal bírtak, sem a rabszolgákra, akiknek a helyzetére még visszatérünk. De felvetünk a kérdést, vajon a valóság bizonyos tekintetben nem ellenkezett-e az elvvel, mégpedig a vagyonosabbak javára? Kétségtelen, hogy bizonyos közterhek csakis ezekre nehezedtek. Nem beszélünk itt az *eiszphoráról*, ami nem volt más, mint a tőkére kivetett egyenesadó, amelyet a népgyűlés szavazott meg súlyos körülmények esetén. Természetes, hogy ez alól kivételek voltak azok, akiknek nem volt tőkéjük, a többiekre pedig vagyonuk arányában vetették ki. Sokkal inkább támadható a közterheknek az a faja, amelyet *liturgiának* neveztek: ez különleges adó, amelynek az összege nem volt meghatá-

rozva. Minden törzsnek joga volt kijelölni azokat a tagjait, akiknek ezt a terhet vállalniuk kellett. A legfőbb ilyen terhet volt a karszervezés (*khoregia*) és a *triérarkhia*. A khoregoszoknak kötelességük volt viselni a kar felállításának, felruházásának és betanításának költségeit, akár drámai előadások, akár egyéb vallási szertartások céljaira. A triérarkhoszok kötelessége volt használható állapotba helyezni egy hadihajót, amelynek csupán a vázát bocsátotta rendelkezésükre az állam. Kétségtelen, hogy a gazdag athéniak igen gyakran ellenkezés nélkül vállalták ezeket a súlyos terheket, mert alkalmat adtak nekik arra, hogy népszerűséget szerezzenek és bebizonyítsák bőkezűségüket. Büszkéek voltak, hogy ilyen módon hozzájárulhattak országuk nagyságához és tekintélyéhez. De voltak mások, akiknek nehezükre esett a tőlük követelt összeget előteremteni és voltak olyanok is, akik kénytelenek voltak elhárítani maguktól a terhet. Egyetlen mód volt erre, hogy kérték a terhet áthárítását egy gazdagabb ember vállaira, és ha az is vonakodott, akkor követelhették a bíróságnál a vagyonszerét. Kellemtelen eljárás volt ez már magában véve is, az eljárás során pedig mindig az a veszedelem fenyegette a polgárt, hogy rosszindulatú bírák elé kerül.

Az athéni törvényszékek többsége szegény emberekből állt, és ennélfogva e törvényszékek hangulata általában veszedelmes volt azokra nézve, akiknek a közvélemény joggal vagy jogtalanul nagy vagyont tulajdonított Athénban, különösen a IV. században, rengeteg ember volt, aki feljelentésből élt, ezeket *szükophantésznak* nevezték. És a feljelentés könnyű volt, mert nem volt olyan jogtudomány, amely pontosan meghatározta volna a vádpontokat. A szükophanta ezt a könnyű alkalmat zsarolásra használta fel, megvásároltatta hallgatását. Igen sok gazdag polgár, akit alaptalan üldözés fenyegetett és aki tartott ennek esetleges következményeitől, inkább megvásárolta a vád visszavonását, mint hogy a törvényszék elé álljon. A szükophanta így ütötte nyélbe ügyleteit. Így szerepelt Xenophón *Szümposzion* című munkájában egy egykori gazdag embert, aki elvesztette vagyonát, és most azzal dicsekszik, hogy boldog és örül, hogy egyszer s mindenkorra megszabadult a feljelentőktől. A IV. század szónoki beszédeiben vannak olyan bizonyosságok, amelyek igazolják, hogy a szatírának ez az eleme nem volt pusztán tréfálkozás. Azonban ebből nem szabad nagyon is általános következtetést levonnunk; Athénban igenis volt gazdag társadalmi osztály, és igenis élhetett

fényűző életet, amint számos példából látjuk. De a gazdagok számára kötelező volt, inkább mint másutt, bizonyos áldozatok vállalása, amelyekkel önkéntes vagy kényszerű tehervállalás révén igyekeztek helyreállítani a demokrácia megkövetelte egyenlőséget.

Athén mint nagyhatalom

Vajon ez a demokrácia, amelynek belpolitikai életét nagyjában vázoltuk, hogyan viselkedett kifelé? Megkíséréljük röviden előadni, hogy külpolitikai viszonylatban milyen volt intézményeinek az értéke?

Amidőn Athén a második perzsa háború után tengeri szövetséget alapított a hellén függetlenség védelmére, demokratikus jellege kétségtelenül nemigen volt alkalmas arra, hogy bizalmat keltsen szövetségesei iránt. Úgy látszott, hogy az a szabadság, amelyet polgárai körében meghonosított, egyúttal záloga annak a szabadságnak, amelyet szövetségesei számára biztosítani szándékozik. Egyebek közt megígérte nekik az egyenlőséget, hát hogyan kételkedhettek volna ígéretében, mikor alkotmányának alapelve volt az egyenlőség?

Eleinte minden jól ment: Athén úgy szerepelt mint felszabadító. Az ő hadihajói szabadították fel a szigeteket a perzsa járom alól és kezdték meg az ázsiai görög városok felszabadítását. A kezdeményezésükre megalakult szövetség székhelye Délosz szent szigete volt; itt helyezték el a szövetségi kincstárt, ez azokból a járulékokból alakult, amelyeket minden állam felajánlott a közös ügy javára. De minden szövetség annyit jelent, hogy tagjai lemondanak felségjogaik egy részéről, szükséges, hogy a szövetségeseeknek egymáshoz és a külső hatalmakhoz való viszonyát tanács útján szabályozzák, amelyben a résztvevő államok kiküldöttei mind egyforma szavazati joggal bírnak; az is szükséges, hogy ez a tanács rendelkezze a közös javakról. Vajon Athén elfogadhatta ezeket a feltételeket? Ehhez az kellett volna, hogy a népgyűlés önként lemondjon hatalmának jelentékeny részéről, hogy a győzelmes állam alárendelje politikáját azok akaratának, akiket felszabadított a szolgaságból. Hogyan nyugodhatott volna bele ebbe a megaláztatásba az a nép, amely megszerezte már az önkormányzat jogát és büszke volt hatalmára? Tudjuk, mi történt. Bizonyos tekintetben a szigetlakók hibájából, de főképpen az athéni nép akaratából a szövetségi tanács árnyékhatalommal

vált: Athén maga vette kezébe a szövetség igazgatását. Néhány állam ellenkezett, ezeket leverte, úgyhogy kénytelenek voltak beadni a derekukat. Így kialakult egy valóságos tengeri hatalom, amelynek fővárosa szinte zsarnoki hatalmat gyakorolt az alá tartozó államok felett. Athén azzal, hogy visszaélt hatalmával, meggyűlöltette magát azokkal, akiket szövetségeseinek nevezett; felbőszítette őket az adókkal, amelyeket kíméletlenül behajtott, továbbá a földelkobzásokkal, amelyeknek révén módjában volt a saját polgáraiból szervezett gyarmatokat telepíteni a szövetségeseik földjére (*klérukhia*) s végül meggyűlöltette magát azzal, hogy mindenütt közbelépett a demokratikus pártok érdekében. A dolog már odáig fajult, hogy szövetségeseit kényszerítette, hogy peres ügyeik tekintélyes részét az athéni törvényszékek elé terjesszék, amennyiben athéni ember is érdekelt volt bennük. Így valóságos gyűlöletet keltett maga iránt. A peloponnészoszi háború, amely Athén hatalmát megtörte, ezt a tengeri hatalmasságot is elpusztította.

A következő században különféle sorsfordulatok után, Athén szerencséje ismét felragyogott. Azonban ugyanebben az időben kialakult Athénban az a demokrácia, amely élénken különbözött a múlt század demokráciájától. Míg a földművelésnek mint jövedelmi forrásnak jelentősége egyre csökkent, az ipar és a kereskedelem jelentősége rohamosan megnövekedett. A század közepe táján már Athén a görög világ legnagyobb piaca. Kivitele és behozatala tekintélyes tőkemozgást idézett elő. Athén volt a székhelye a legnagyobb kereskedőházaknak s a legtekintélyesebb bankoknak. Ilyen körülmények közt elkerülhetetlen volt a kereskedelmi szempont túlságos érvényesülése az államügyekben és ugyanakkor a polgári szellem meggyengülése. Ennek az érzelmi változásnak egyik eredménye volt, hogy a polgárok, ha csak tehették, kibújtak a katonai szolgálat alól s egyre inkább a zsoldoshadsereg jött divatba; ezeket a seregeket olyan vezérek szervezték, akik bérbeadták szolgálataikat. Könnyen beláthatjuk, hogy az állam politikai cselekvését mennyire meggyengítette ez a rendszer. Pedig éppen ebben a korban lett volna szüksége a legkeményebb kézzel vezetni ezt a politikát.

Valóban, Görögország helyzete sohasem volt zavarosabb. Az előző században úgyszólván Spárta és Athén vetélkedése töltött be mindent. Most majdnem minden görög népnek megvolt a maga egyéni szempontja és a maga célja. A század elején már szövetség alakul

Spárta főhatalma ellen. Ez alkalmat ad a perzsáknak arra, hogy beavatkozzanak Görögország ügyeibe, és ez a beavatkozás 386-ban a »király békéjével« végződik, ennek alapelve minden görög állam önkormányzata. Az erőknek ez a szétforgácsolódása kedvez a nagyra- vágyó kísérletezéseknek és az egész nemzetben elveti a háború magvait. Théba ebben az időben nagy hatalom, megmozgatja Közép-Görögországot és a Peloponnészoszt, halálos csapást mér Spártára, de maga nem tud semmi állandót alkotni. A Peloponnészosz továbbra is széttöredezett marad. Thesszália egy időre kilép elszigeteltségéből, majd visszaesik, mert senkivel sem tud valóságos és szilárd egyeségre lépni. Athén ebben a bonyolult helyzetben az egyik szövetségből a másikba támo lyog s legfőbb gondja a béke és az egyensúly. Látszólag sikerül újra megalkotni a tengeri államok szövetségét, de ezt a szövetséget nem köti össze már a nagy nemzeti érdek, és Athén, mivel megint nem teljesíti köteleességeit szövetségeseivel szemben, megéri, hogy elszakadnak tőle és végül kénytelen elismerni teljes függetlenségüket (354). Ettől kezdve már nem volt Görögországban olyan hatalom, amely össze tudta volna kovácsolni a nemzeti egységet a közös védelem céljaira. Ez volt az az idő, amikor Fülöp, Makedónia királya kezdte elárulni nagyra- vágyó terveit. Nem telt bele húsz esztendő és sikerült uralma alá hajtania mindezeket a széttöredezett államokat.

Mindent összevéve, ha a demokratikus kormányzat hasznára vált Athénnak a perzsa háborúkat követő időkben, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy káros volt érdekeire attól a pillanattól fogva, amikor hatalmát kiterjesztette. Éppen ez a terjeszkedés világította meg igen élénken szervi hibáit. Az athéni nép a maga ura akart lenni otthon; ez jogos követelése volt, azzal a korlátozással, hogy ez a hatalom ne fajuljon abszolút hatalommá, mert minden abszolút hatalom egyértelmű a zsarnoksággal. Athén abban hibázott, hogy intézményeivel nem bástyázta körül magát hatalmának elfajulása ellen. Azzal, hogy a kormányzást és a közigazgatást minden ellenőrzés nélkül a népgyűlésre bízta, hogy a bírói hatalmat is erre a népgyűlésre ruházta, hogy esküdszékekre (s ezek is valóságos népgyűlések voltak) bízta a törvénymagyarázat jogát és a törvény alkalmazását a polgári ügyekben, továbbá azzal, hogy szövetségeseire is rákényszerítette e törvényszékek illetékességét, túlságos önbizalommal oktalanságot követett el, visszaélt hatalmával, meggondolatlan cselekedetekre és szinte kike-

rülhetetlenül következetlen viselkedésre ragadtatta magát. Athénban, amelyet az akkori általános politikai helyzet gyakori háborúkra kényszerített, nem volt meg az az okosság, mint a római népben, hogy legalább bizonyos körülmények között szilárdabb kormányzatot adjon magának.

Mindazonáltal, ha elismerjük e demokrácia nyilvánvaló hibáit, kétségtelen marad, hogy Athén meglehetősen hosszú ideig rendkívül érdekes látványt nyújt: szabad polgárok állama, ezek a polgárok olyan törvényeknek hódolnak, amelyeket maguk alkottak és általában olyan egyetértés uralkodik köztük, amely elegendő közös érdekeik megvédésére. Mivel őszintén vágyódtak arra, hogy szabad vitakozás révén felvilágosítsák egymást, igen gyakran megvolt bennük az az átlagos bölcsesség, amely csak meglehetősen ritkán jelentkezik az emberi társadalmakban. Tegyük hozzá: megvolt az az érdemük, hogy gyakorlati érzékükkel, amelynek sokszor bizonyítékát adták, emelkedett eszményiséget párosítottak. Ha magatartásukban szenvedélyeik hatása alatt nem egyszer eltávolodtak ettől, mégis becsületükre válik, hogy sokkal büszkébbek voltak azokra a tetteikre, amelyek a polgárok összességének javára váltak és nagylelkűségük szép példáira, mint azokra a sikereikre, amelyeket nyers erejüknek köszönhettek. És mindenekfelett nem szabad felednünk, hogy ebben a demokráciában – részben az állandó izgalom következtében, amelyet ébren tartott a lelkekben – pompásan kibontakozott a költészet, az ékesszólás, a filozófia és a művészet minden tökéletes fajtája: hatalmas kivirágzása ez az egyik legszebb műveltségnek, amellyel az emberiség dicsekedhet.

A politikai élet a többi görög államban

Athénon kívül, ha a többi görög állam politikai életét szemléljük, az V. és a IV. században nem találunk semmit, amit különösebb büszkeséggel emlegethetne a görög művelődés. Ennélfogva nincs értelme, hogy hosszasan időzzünk ennél a kérdésnél.

Bizonyos tekintetben kivétel Spárta, intézményeinek szívósságával. Ha csak a háborús sikereket és a politikai hatalmat vesszük tekintetbe, akkor az V. század Spárta nagy százada, mert ekkor alapítja meg hegemoniáját Görögországban. De azzal az erőfeszítéssel,

hogy mindig ugyanaz maradjon, vagyis azzal, hogy nem volt hajlandó az időhöz és a haladáshoz alkalmazkodni, hanyatlásra kárhoztatta magát. Spárta hanyatlása a IV. században kezdődött. Igaz, ebben az időben nem voltak tulajdonképpen forradalmi, de ezt csak azon az áron érte el, hogy megmakacsolta magát hagyományos szokásaiban és erkölcsiben, amelyek folyton fenyegető belső veszedelmet jelentettek számára és külső sikereit nagyon is mulandókká tették. Spárta azzal, hogy bizonyos tekintetben az oligarchikus elv megtestesítése volt, támaszuk lett az oligarchiáknak és osztozott népszerűtlenségükben. Mikor pedig ezt az elvet erővel és néha alattomosággal igyekezett mindenkire rákényszeríteni, egyre erősebb és erősebb ellenzékét zúdított magára, amely átmenetileg Thébat juttatta hatalomra. Théba győzedelmeskedett, Spárta tekintélye összeomlott és visszasüllyedt abba az elszigeteltségbe, amelyből többé nem is tudott kijutni.

A többi görög államban az utóbbi két század folyamán, de különösen a peloponnészoszi háború kitörése óta, sajnos sűrű egymásutánban következtek a forradalmak. Majdnem mindenütt az oligarchia és a demokrata párt ütközik össze. Ezek között nincs szó nyilvános vitakozásról, vagy egyszerű irányváltásról az államügyek intézésében: ez élethalálküzdelem a pártok között, céljuk egymás kiirtása. Thuküdidész leírásából tudjuk, micsoda vad düh lobbant lángra Korinthusban, Spárta és Athén háborújának elején, és ugyancsak ő tudósít arról az erkölcsi süllyedésről, amely akkoriban egész Görögországban mutatkozott. A IV. században a 370. évi véres argoszi mészárlások szemléltetően mutatják, hogy a szenvedélyek mindenütt egyformák voltak. Valóban majdnem minden államban, amelynek történetét ismerjük, látjuk, hogy egymást követik a forradalmak, s valamenyinek gyilkolás, vagyonelkobzás és rabszolgaságra kárhoztatott nők és gyermekek eladása jár a nyomában. És ugyancsak a forradalmak következménye – amit az egykorú adatok bizonyítanak – egyebek közt a száműzötteknek az a csapata, amely Görögországban és külföldön kóborol, és mindig hajlandó zsoldoshadsereget állítani az új polgárháborúk céljaira.

Ezek a polgárháborúk nem végződtek mindig az egyik fél győzelmével, hanem igen gyakran úgy értek véget, hogy egy-egy türannosz kaparintotta kezébe a hatalmat. Ez történt ebben az időben Itália és Szicília görög városaiban, valamint nagyon sok ázsiai és anyaországbeli városban is. A két Dionüszosz uralma ennek egyik legis-

mertebb példája Szíciliában, úgy mint Thesszáliában Iaszón és phérai Alexandrosz uralma, de idézhetnénk még Sziküon, Korinthosz, Akhaia és más államok türannoszait. De túlhaladnók e munka kereteit, ha valamennyit fel akarnók sorolni. Egyébként kevés kivétellel mindezeknek a türanniszoknak közös jellemvonásuk, hogy államcsíny révén keletkeztek, az erőszakra támaszkodnak és csak a bizalmatlanság tartja bennük a lelket; néhány nagyravágyó ember átmenei sikerei ezek, amelyeket a maguk önző céljai érdekében használnak fel, és ennél fogva nincs joguk arra, hogy helyet kapjanak a művelődés történetében.

2. A VALLÁSI ÉLET GÖRÖGORSZÁGBAN AZ V. ÉS IV. SZÁZADBAN

A vallásos hit

A vallásnak éppoly fontos szerepe van egy nép művelődésében, mint az intézményeknek. A görög vallás kezdeti fejlődését fentebb vázoltuk, az V. században már teljes virágzásában táruel élénk. A görög vallás az intézmények és erkölcsök általános haladásával karöltve mindenütt jelen van és mindenütt hat, sokkal jobban, mint bármikor azelőtt; úgyszólván semmi sem történik nélküle, ott van a házi tűzhelynél, szerepe van a polgár minden cselekedetében, egyik legfőbb ihletője a költészetnek és a művészetnek és végül fényesen megnyilvánul a pompás ünnepi szertartásokban. Kétségtelen, hogy a lelkekre gyakorolt belső hatását nem ily könnyű megállapítani, de komolyan senki sem kételkedhetik benne, hogy ez a hatás is állandó és mélységes volt, ezer meg ezer adat napnál világosabban bizonyítja. A történetírók s életrajzírók elbeszélései, a lírai és drámai költészet, a templomokban talált feliratok, a máig is ismeretes jóslatok mutatják, hogy e kor görögjei szakadatlan összeköttetésben voltak isteneikkel, bizonyítják, mennyire nem tudtak megglenni az istenek imádása és tanácsai nélkül. Sokkal nehezebb meghatározni pontosan, hogy mit hittek és hitük milyen befolyással volt magatartásukra és erkölcsöikre. Világos, hogy abban az időben, éppúgy mint mindenkor és mindenütt, e tekintetben igen nagyok lehettek az egyéni különbségek. Bizonyos, hogy ha e kérdésben általános véleményt mondunk, az nem lesz a teljes igazság, hanem legfeljebb meg fogja közelíteni.

A görög vallás, amely kezdettől fogva a mitológiába burkolózott, nem bontakozhatott ki belőle anélkül, hogy önmagát el ne pusztítsa. Valóban, a mitológia a lehető legszorosabb kapcsolatban volt a kul-

tusszal, a kultusz magyarázata és igazolása volt. Nem mintha mindig meg tudta volna magyarázni valódi természetét, mert a hagyományos szertartások eredeti értelme igen gyakran elveszett és az eredetükre vonatkozó elbeszélések csupán szellemes kitalálások voltak a hívők kíváncsiságának kielégítésére. De bármiképp van is a dolog, ezeket nem lehetett mellőzni. Ilyen kitalálások nélkül az istenek csupán hideg elvontságok maradtak volna. Déméter, ha úgy képzelték el, mint a gabonatermő természetet, nem támaszthatta ugyanazokat az érzelmeket, mint a zokogó anya, aki keresi leányát, akit durván elrabolt valami ismeretlen leányrabló az ő gyengéd karjaiból. A görögök általában még nem jutottak el az értelmi fejlődésnek arra a fokára, ahol a hit filozófiai fogalmakkal tudja kielégíteni önmagát. Kétségtelen, hogy néhány gondolkodó, mint például Xenophánész, akit fentebb említettünk, még meg merte támadni az antropomorfizmust és becsmérelni a költészetben népszerűsített legendákat, és mások anélkül, hogy ilyen feltűnő vallomást tettek volna, ugyanígy aláásták a mitológiát, amikor az istenek helyébe a természeti erőket állították. Azonban milyen hatással lehettek ezek a tanítások a nagy tömegre? Nem is jutottak el hozzá, igen kevés ember értékelte és értette meg a gondolkodók spekulációit, épp ellenkezőleg, majdnem valamennyit kielégítették a régi vallási szokások és a hagyományok, amelyek gyermekkoruktól fogva átittatták őket. Ezek közül némelyek szinte elvarázsolták képzeletüket, mások pedig friss élmények forrásaivá váltak számukra. Az érzelmeknek az a kivirágzása, amely századról-századra gazdagodott, ezekből a gyökerekből táplálkozott.

Egyébként ezek a hagyományok egyáltalán nem nehezettek a lelkekre mint holmi dogmák, hanem inkább szabadságot engedtek az egyéni képzeletnek. A dogma feltétele a kinyilatkoztatásnak tartott Szentírás, és egy tanító tesület, amelyet egyedül ismernek el hiteles magyarázónak. Ennek nyoma sem volt Görögországban, sem az V. században, sem előbb. A papok nem alkottak szervezett testületet, amely alá lett volna vetve valami lelki hatalomnak. Nem volt közöttük semmi kapcsolat, egymástól elszigetelt szolgái voltak a különféle kultuszoknak, őrizői a helyi hagyományoknak és szokásoknak, egyesek úgy gyakorolták ezt a hivatást, mint valami családi kiváltság örökösei, mások viszont polgártársaik szavazatai alapján nyerték el a papi hivatalt, esetleg sorshúzás útján, mégpedig minden-

nemű felszentelés vagy akár hivatásbeli előkészítés nélkül. Mivel ők maguk nem részesültek semmiféle teológiai oktatásban, maguk sem tudtak másokat tanítani; a görög vallás tehát, mint vallásos hit, egyesegyedül mítoszok és legendák összességéből állt, amelyek Periklész századában éppúgy nem voltak zárt rendszerbe foglalva, mint Homérosz idején. Egyébként senki sem volt köteles olyan hitvallásra, amely magában foglalta volna ezeknek az elbeszéléseknek bármely részét; hiszen senki sem tudta volna meghatározni az efféle elbeszélések számát, és egyiket sem tudta volna elmondani általános érvényű meghatározott szöveggel. A dolgok kényszerénél fogva az, amit okvetlenül hinniök kellett, mindössze néhány alapvető ismeretre szorítkozott, amelyek nélkül egyetlen kultusznak sem lett volna meg a létjogosultsága. Erre a minimumra épült aztán egy csomó egyéni vagy közös ájtatosság, amelyek különösképpen gazdagították.

Ezek az alapvető ismeretek az istenekre és a héroszokra, továbbá az emberekkel való összeköttetéseikre vonatkoztak. A görög ember úgy képzelte el az isteneket, mint hatalmas, láthatatlan és halhatatlan lényeket, akiket egyébként olyan érzelmek fűtöttek, amelyek lényegileg semmiben sem különböztek az egyszerű halandók érzelmeitől. Hitte róluk, hogy jóindulatúak és könyörületesek és ennél fogva segítenek az embereken, de nagyon féltékenyek hatalmukra, ők is rabjai a vetélkedésnek, ajándékok tekintetében rendkívül követelődzők, tehát könnyen megsértődnek. Néhány filozófus kivételével senkinek sem jutott eszébe, hogy úgy tekintse őket, mint utánoznivaló mintaképeket. Általában úgy tartották, hogy az emberi erkölcsi szabályok nem alkalmazhatók rájuk, s ennél fogva az egyszerű halandóknak nincs joguk ítéletet mondani felettük, sem pedig követni példájukat. Ellenkezőleg, az emberek kötelessége tisztelni őket, úgy hogy mindegyiknek megadják azt a kultuszt, amely a közfelfogás szerint kedves nekik. Mindenekelőtt gondosan óvakodni kellett attól, hogy felizgassák őket, akár meggondolatlan szavakkal, akár hanyagsággal. Innen van, hogy rendkívül nagy fontosságot tulajdonítottak a hagyományos szertartások pontos elvégzésének. Ebben pedig a pusztá jóakarat nem volt elegendő. Gyakran fel kellett vetni a kérdést: mik az istenek szándékai, mert félték, hogy tudatlanságból megsértik őket. Ilyenkor következett a jóslat és ezzel magyarázható az a rendkívüli fontosság, amelyre a jóslás az állami és a magánélet-

ben jutott és innen magyarázható sokféle formája is: a jóshelyek megkérdezése, a madarak repülésének megfigyelése, az áldozati állatok belső részeinek vizsgálata, hogy csak néhányat említsünk. E tekintetben rengeteg adat áll rendelkezésünkre, ezekből kiderül, hogy a görög nép állandó vallási nyugtalanságban élt, és egyúttal azt is megmutatják, mily nagy szerepe volt a félelemnek vallásos hitében, és mennyire hozzáférhetővé tette ezt a népet a babona számára.

Ennek az irányzatnak kedvezett az az elgondolás is, hogy a bármely bűntettből származó szenny nem csupán kiterjedhet egy egész családra vagy pedig egy egész népre is, mint valami ragályos betegség. Ez állandó veszedelmet jelentett, s ellene megfelelő eszközökkel védekezni kellett: ezek a tisztulási és engesztelési szertartások voltak. Eből érthető, hogy oly gyakori s mindenkire kötelező volt az alkalmazásuk, még a mindennapi szokásokban is. És mivel megtörténhetett, hogy nem is tudtak a szennyről, amelyetől meg kellett tisztulniok, vagy a sértésről, amelyet jóvá kellett tenniök, megint csak a jóslathoz fordultak, hogy tudomást szerezzenek róla.

Mindazonáltal óvakodjunk attól, hogy a görög vallást ilyen kezdetlegesnek tekintsük. Igaz, hogy a félelem egyik igen fontos eleme volt, azonban egyáltalán nem zárt ki más érzelmeket. Azok az istenek, akikről félték, egyúttal védelmezők és jötevők is voltak. Nekik tulajdonították az élet minden javát, az anyagi boldogulást, az egészséget és mindenféle sikert. Hozzájuk szálltak a hálálkodások, éppen úgy, mint az imádságok, a hálaadó áldozatok éppen úgy, mint az engesztelő adományok. Sokféle tulajdonságaik, amelyekről fentebb szoltunk, lehetővé tették, hogy valamiképpen megsokasítsák önmagukat, hogy így jobban kielégíthessék az emberi élet minden szükségletét; ez a sokféleség megsokszorozta az alkalmat is, hogy az emberek megköszönjék kegyelmeiket. Zeust nem mindig csupán az Olümposz felséges királyának tekintették, a falusi kisgazda szemében egyúttal az eső istene is volt (Zeusz Ombriosz), a családfő szemében a tűzhely vagy a ház védelmezője (Zeusz Oikaios vagy Hesztiosz, a tulajdon őre Zeusz Ktesiosz); Hérát, az asszonyok mint a házasság istennőjét hívták segítségül (Héra Teleia), mint a gyermekágyas asszonyok pártfogóját (Héra Ilithüia) s ebben a szerepben Artemisszel, Létóval, és több más istennővel osztozott, főképpen pedig Ilithüiával, akinek ez volt tulajdonképpeni szerepe. Ugyanígy egyes istenek, mint például Apollón, általános tulajdonsá-

gaik mellett a gyógyítás hatalmával is bírtak, ami pedig különben Aszklepiosz kiváltsága volt; még ma is számos feliraton olvashatjuk a betegek vagy gyengélkedők hálálkodását, akik úgy hitték, hogy az egyik vagy másik isten révén gyógyultak meg csodálatos módon. Mennyi áhítat tárul így eléink, aminek bizonyára mélységesen jámbor jellege volt. És ha a görög vallást nem csupán az egyénben, hanem a családban és az államban is szemléljük, mint ahogy az imént tettük, könnyen észrevehetjük, hogy úgyszólván lépésről lépésre bensőségebb és melegebb lett, amint az emberi lélek legmélyebb érzelmeivel összeköttetésbe jutott. Egyébként minden arra mutat, hogy a vallás a gondolkodás és az erkölcsök általános haladásának hatása alatt erkölcsi erejében is gyarapodott. Egyre inkább arra a meggyőződésre jutottak, hogy mindaz, ami igazságos és jó, kedves az isteneknek, amiből azt kellett következtetniök, hogy elítélték az igazságtalanságot és helytelenítették a gonoszságot.

Az általános vallásos hitben az istenek mellett fontos szerep jutott a hérószoknak, akik éppen ilyen őszinte és éppen ilyen sokféle áhítat tárgyai voltak. Elméletileg a hérósz isten és halandó nő szerelméből származó ember volt, ennél fogva bizonyos tekintetben részese az isteni természetnek. A mondák, amelyeket általában szentesített a költészet, a hérószokat megtették családok, törzsek és népek őseinek és egyúttal pártfogóinak. Meglehet, hogy egyes mondák valóságos személyekre vonatkoznak, mások viszont költött dolgok. De akármilyen volt az eredetük, minden hérósznak joga volt kultuszra, amelynek szertartásai csak egyes részletekben tértek el az istenek kultuszától. Azonban általában mindegyik csupán a hívők meghatározott csoportjának volt a pártfogója. Így ez az ájtatosság, amelynek tárgyai voltak, szűk körre szorítkozott, de annál bensőségebb és bizalmasabb volt. Alább látni fogjuk, hogyan lett a hérószoknak ez a tisztelte fontos államalkotó elemmé.

Ez az áttekintés máris általános fogalmat adhat azokról a hiedelmekről, amelyek a görög vallás alapját alkották, teljes kifejlődése idején. Azonban még két dolog megérdemli figyelmünket: szólnunk kell a sorsra, valamint a lélek továbbélésére vonatkozó eszméikről.

Már a homéroszi költeményekben mint régi hagyomány tűnik fel az a gondolat, hogy egy titokzatos hatalom, amely még az isteneknél is feljebbvaló, megszabja az ember végzetét. Homérosz ideje után tovább él ez az elgondolás a költőknél, aztán a történetíróknál és át-

származik a filozófusokra. Néha elvont és személytelen fogalomban jelentkezik, egyszerűen: »az, ami el van határozva«; néha különféle neveken megszemélyesítik: Aisza, Adreszteia vagy Moira. Vajon ebből arra kell következtetnünk, hogy a görögök bizonyos fokig fatalisták voltak? Ez annyit jelentene, hogy olyan merev logikát tulajdonítanánk nekik, aminek az ő gyakorlati értelmük mindig ellene szegült. Tulajdonképpen ez a fogalom arra volt jó nekik, hogy megmagyarázzanak maguknak néhány mondabeli végzetet, mint például Ödipuszét, vagy bizonyos történeti eseményeket, amelyek meghaladták emberi fogalmaikat; úgy látszik, soha semmi egyéb hatással nem volt magatartásukra. A görög ember cselekvésében mindenekelőtt arra ügyelt, hogy biztosítsa magának istenei jóindulatát és ezután értelme és érzelmei szerint határozta el magát. Ha egyszer az esemény megtörtént, mindig hitt az egyének személyes felelősségében és mindig ez volt véleményeinek alapvető elve.

A lélek továbbélésének kérdésében az általános hit épp oly ingadozó és határozatlan volt a görög műveltség virágkorában, mint előbb. Ebben a tekintetben valóságos reményeket csupán a misztériumok keltettek és határozott tanításokat is csak a misztériumok fogalmaztak – amelyekről előző fejezetünkben beszéltünk – elsősorban az eleusiszi misztériumok, azután az orphizmus és a IV. század eleje óta némely filozófiai iskola, különösen Platón iskolája. Ezért volt a misztériumoknak egyre nagyobb a sikerük. Viszont igen nehéz megmondanunk, hogy hogyan gondolkozott a tömeg. A síremlékeken szereplő rengeteg ábrázolást sokféleképpen lehet értelmezni és az irodalmi adatok is bizonytalanságban hagynak bennünket. Platón *Apológiája*, úgy amint Szókratész elmondja, feljogosít bennünket arra a feltevésre, hogy Szókratész hajlandó volt a halált teljes megsemmisülésnek tekinteni, vagy legalább is úgy gondolta, hogy nem volna tanácsos a törvényszék előtt határozottan hangoztatni az ellenkező nézetet. Ezen a ponton is a mitológia pótolta a hiányzó tanítást. A költők elbeszélései a halottak országáról, az árnyak népéről, Kháronról és végzetes csónakjáról, valamint a nagy bűnösök büntetéséről, közszájon forogtak, de senki sem tudta, mit gondoljon felőlük. Sokan csak a gyermekek ijesztésére való meséket láttak bennük. És mégsem hanyagolhatunk el teljesen olyan bizonyosságot, mint amilyent Platón hagyott ránk; az *Állam* című munkájának elején egy öregember, aki Szókratészszel társalog, így beszél: »Tudd meg, Szók-

ratész, hogy mikor egy ember halálát közeledni érzi, olyan nyugtalanságok és szorongások fogják el a lelkét, amilyeneket mindaddig nem érzett. Most gyötrik a lelkét azok az elbeszélések, amelyeket Hádészről hallott – ahol, mint mondják, bűnhődni kell annak, aki igazságtalanságokat követett el a földön –, pedig azelőtt csak nevetünk az ilyen meséken. Most fél, hogy hátha igazak. És ekkor – már akár azért mert az öregség meggyengíti értelmét, akár azért, mert hogy úgy mondjuk már közelebb van a túlvilághoz – jobban tudja megítélni ezeket az elbeszéléseket, és ennél fogva eltelik gyanakvással és félelemmel; lelkében megvizsgálja cselekedeteit és felveti magában a kérdést, vajon nem bántott-e meg valakit. Ha múltjában sok rossz cselekedetet talál, bizony gyakran felriad éjjel mint a gyermekek, reszket félelmében és az élete aggodalmas várakozás. Viszont azt, aki semmi bűnt sem talál magában, az édes reménység – Pindaros szerint: az öregember kedves vigasztalója, kíséri«. Hogyan értelmezzük ezeket a szavakat? Ez a szép részlet nyilván pontosan meghatározza a szóbanforgó vallásos hitet, világosan megmutatja gyengeségeit és megéreztetni velünk gyengeségét és esetleges erejét. Kétségtelenül azt a következtetést is levonhatjuk belőle, hogy csupán lényegtelen befolyással volt a mindennapi cselekedetekre.

Ha most felvetjük a kérdést, hogy alapjában véve mi volt a vallásos érzésük, bizonyosnak látszik, hogy nagy része volt benne a félelemnek és az önzésnek. A görög ember azt tartotta, hogy istenei nagyon féltékenyek tiszteletükre és nagyon könnyen megsértődnek, másfelől azt is hitte, hogy hódolattal és ajándékokkal hozzájuk lehet férkőzni. Legfontosabb dolga volt tehát, hogy ne mulasszon el egyetlen szertartást sem, amit a szokás megkövetelt, azután pedig igyekezzék esetről esetre megnyugtatni az isteneket, vagy kieszközölni kegyüket. Szóval ha semmi súlyos és váratlan dolog nem zavarta meg kölcsönös viszonyukat, akkor békességben élt isteneivel. Vajon ez a bizalom eljutott egészen a szeretetig? Ha ezen a léleknek bizonyos átszellemülését értjük, amely örömmel kapcsolódik a tökéletesség misztikus eszményéhez, hogy egyesüljön vele, akkor nyilvánvaló, hogy ilyesmi a görög ember számára lehetetlen volt, legalább is bizonyos filozófiai tanításokon kívül: a görög ember szemében az istenség fogalma nem volt azonos a tökéletesség fogalmával. Mindazonáltal nagyon valószínű, hogy végül is gyakran megszerették isteneiket, azon a réven, hogy egyiket vagy másikat pártfogójuknak tekin-

tették, afféle hatalmas barátjuknak, és megszokták, hogy számíthatnak jóindulatára. Bizonyosra vehetjük, hogy különösen egyes, természetükénél fogva finom és érzelmes lelkeknél ez volt az eset. Gondoljunk Euripidész Alkésztiszére, aki abban a pillanatban, mikor halálát közeledni érzi, még egyszer utoljára jámbor látogatást tesz minden családi oltárukánál. És elhihetjük, hogy ünnepnapokon, amikor egész Athén számot adott magának erejéről és arról, hogy mivel tartozik védőistenőjének, sokan voltak olyanok, akik még a családon kívül is tisztelettel és szeretettel gondoltak Pallasz Athénére. A görög vallás oly szorosan összefüggött a hazaszeretettel, hogy a hazaszeretet szükségképpen egyértelmű volt számukra isteneik szeretetével.

A vallás a társadalmi szervezetben

De a görög vallás legfőbb ereje, különösen a műveltség szempontjából, nem annyira abban a lelki támogatásban van, amelyet az egyeseknek megadhatott, mint inkább társadalmi szerepében. Valóban a vallás révén kapcsolódtak egyre mélyebben egymáshoz a görög társadalom elemei és a vallás biztosította főképpen ezeknek az elemeknek összetartását.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt a családot és a phratriát, amely úgyszólván nem volt egyéb, mint kibővült család. Görögországban minden házban volt szenthely, mert volt benne oltár, kultusz és pap. Az oltár volt a tűzhely, amelynél italáldozatokkal és adományokkal tisztelték Hesztia istennőt; a tűzhely Zeusz Ephesztiosz különös védelme alatt állt, ez volt a család szentélye. Papja volt a családapája és a kultuszban csupán a család tagjai vettek részt, közösen ajánlották fel hódolatukat Zeusz Ktesiosznak, a családi tulajdon isteni pártfogójának, az ősöknek, néha Hephaisztosznak, a tűz istenének és a jónoknál általában Apollón Patroosznak. Ez a vallás szentelte meg kölcsönös viszonyaikat, vagyis jogaikat és kötelelességeiket, mint egy család tagjainak. Ez a vallás ott volt a temetéseknél is bizonyos kötelező tisztulási szertartásokkal és jámbor cselekményekkel (áldozatok és italáldozatok), amelyeket a családi gyász ideje alatt meghatározott napokon kellett elvégezni, végül pedig azzal, hogy szent jellegűt adott a síroknak.

A phratría – a rokon, vagy rokonnak tartott családok összessége –, eredetileg a polgári szervezet egyik alkotóeleme volt, egyúttal pedig vallási egység is. Az V. században, különösen Athénben, már csak vallási jellege volt meg. Bizonyos tekintetben olyan lehetett, mint a mi plébániánk. Mint a család, a phratría is közös kultuszt folytatott, amely bizonyos napokon egybegyűjtötte tagjait. A phratriának is megvolt a maga oltára és feje, aki egyúttal papja is volt. Egy tény kellőképpen megvilágítja a phratría és a család viszonyát: ez az a szokás, amelynek értelmében a családapája köteles volt bemutatni a phratriának újszülött gyermekeit. Ez a bemutatás, igaz, nem mentette fel az alól a köteletség alól, hogy később elismertesse a gyermekeket a démoszal, sőt a polgárjogot csak akkor nyerték el a gyermekek, ha a démosz elismerte és a lajstromokba bevezette őket. De a bemutatás a phratriában, amit mindig áldozat követett, bizonyította, hogy a gyermek, születése jogánál fogva, a családjánál jóval tágabb vallási csoport tagja volt.

A démosz, miután Kleiszthenész közigazgatási egységgé tette, Attikában főképpen a polgári szervezet egyik eleme volt. Mivel azonban ennek a szervezetnek egyik tagja sem volt független a vallási szervezettől, természetes, hogy a démoszt – amely lényegileg ugyanaz volt, mint a mi községünk –, besorozták ebbe. Valóban minden démosz tisztelt valamely hőst, akár névadó hőst, akár mást, akit pártfogójának tekintett; ez a kultusz a sajátja volt, más démoszok tagjai csak különös kegyképpen vehettek részt benne. Az idegeneknek ez a kizárása még szorosabbá tette a kapcsolatot az ilyen zárt csoport tagjai között. Különböző démoszok nagy része megőrzött ezenfelül még régi helyi kultuszokat, amelyek közül nem egy összeolvadt már az állami ünnepekkel; ezekről később lesz szó, ilyen volt például Artemisz kultusza Brauronban, vagy Prométheuszé Kolonban. De egyelőre jól meg kell jegyeznünk, hogy minden démosznak mint ilyennek, megvolt a maga vallásos élete, amely összeolvadt a községi élettel; mert ünnepeit a népgyűlés szabályozta, és az ünnepeket a közösség költségein és a választott főnököknek, a demarkhosznak felügyelete alatt és rendezésében tartották meg. Szóval itt is a vallás tömörítette az embereket a közérdekű munkára.

Ugyanilyen szerv volt a törzs is. Mint az előző fejezetben láttuk, Kleiszthenész a törzset politikai céllal szervezte, de azért a törzsnek rendkívül fontos szerepe volt az állam vallásos életében is. Valóban

mindegyik törzs tiszteletben részesítette azt a hőroszt, akinek nevét viselte s akinek pártfogása alatt élt. A törzsnek is, mint a démosznak, volt szenthelye, és a szenthelyen oltára és papja. Élén főnök állt, és ez köteles volt gondoskodni, hogy meghatározott napokon és a hagyományos formák közt, elvégezzék a kultusz szertartásait. Egyébként a nyilvános megtiszteltetések során, amelyekben az állam a csataterén elesett polgárokat részesítette, minden törzs gondosan vigyázott arra, hogy tagjait össze ne tévesszék más törzs tagjaival. Külön kocsit tartottak földi maradványaik szállítására és gyakran külön felirat őrizte meg neveiket.

Athénben tehát ilyen módon mindenki részese volt egész sor vallási gyakorlatnak, pusztán azon a címen, hogy polgár volt; ezek a vallási gyakorlatok fűzték hozzá más athéni polgárok meghatározott csoportjaihoz. Ezek mellett a születési kötelékek mellett voltak olyanok is, amelyek önkéntes megegyezésből származtak: számos társulat volt, thiaszosz, orgeon, hetairia, szünódosz néven, amelyek ugyan nem mind vallásos céllal alakultak, azonban mégis majdnem valamennyien vallásos jellegű csoportokká váltak, mint a mi régi konfraternitásaink. Amit itt Athénről mondtunk, általában minden görög államra ráillik. Belső életüket egyáltalán nem ismerjük, mert a történetírók keveset beszéltek róluk. De az, amit tudunk, főképpen a feliratok révén, elegendőképpen mutatja, hogy e tekintetben nem voltak közöttük számottevő különbségek. Hasonló vagy különböző, de általában egyenlő értékű nevek alatt majdnem mindenütt ugyanazokból az érzelmekből fakadó egyforma szokásokat találunk. Lehet, hogy e tekintetben az egyik állam szervezete tökéletesebb volt, mint a másiké, de valószínűleg egy sem volt Görögországban, ahol a vallás ne függött volna össze szorosan a társadalmi élettel és a politikai szervezettel.

A vallás az állami életben: állami ünnepek

Egyébként elmondhatjuk, hogy Görögországban minden fontos állami cselekmény egyúttal vallási cselekmény is volt. Főlösképpen volna ezt az állításunkat a többé-kevésbé azonos hivatalos szertartások felsorolásával igazolnunk. Néhány jellemző tény eleget mond ebben a tekintetben: például igen figyelemreméltó, hogy a népgyűlés min-

den tárgyalása kötelező tisztulási szertartással kezdődött. Egy áldozópap, a *perisziarkhosz*, körbejárta a gyűlés helyét, és az e célból feláldozott fiatal malacok vérével meghintette a helyet. Aztán tömjént égettek s utána a népgyűlés titkára felolvasta az imaszöveget, amelyet a kikiáltó hangosan ismétel, legvégül elmondták az átkot az állam ellenségeire. Az elnök csupán e szertartások végeztével nyitotta meg a tanácskozást. Hasonló szokások voltak érvényben az Ötszázak Tanácsában is és általában minden hivatalos gyűlésben, a démoszok és törzsek gyűléseiben is. Ha már a hétköznapi cselekményekben is ilyen szerepe volt a vallásnak, sokkal nagyobb szerepének kellett lennie akkor, amikor valami vállalkozásról volt szó, vagy súlyos érdekek forogtak kockán. Idézzük például azt a megindító leírást, amelyet Thuküdidész hagyott ránk, az athéni flotta indulásáról a szicíliai vállalkozásra (415): »Mikor már mindenki a fedélzeten volt és mindent felraktak a hajókra, amit magukkal akartak vinni, a harsona csendet parancsolt; és ekkor felhangzottak azok az imádságok, amelyeket elutazás alkalmával szoktak mondani; külön-külön minden hajón, egyúttal pedig a kísérek ajkán is, akik ismételték a kikiáltó szavait és a flotta minden hajóján a legénység és a tisztek arany és ezüst serlegekkel bort merítettek a vegyítődényekből és megkezdtek az italáldozatot; a parton visszhangzott a polgárok tömegének imádsága, valamint azoké, akik eljöttek, hogy lélekben csatlakozzanak hozzájuk. Felharsant az ének, befejezték az italáldozatot és a hajóhad elindult.« Igaz, itt kivételes esetről volt szó; de a történetíró szavaiból kiderül, hogy azok az imádságok, amelyekről beszél, azok voltak, *amelyeket elutazás alkalmával szokás volt elmondani*. A nép meghatottsága csupán nagyobb ünnepélyességet adott nekik ezen a napon. Hogy elkerüljük a túlzást, megengedjük, hogy a hivatalos imádságokat az emberek tekintélyes része általában egyszerű külsőségnek tekintette, sokan csupán szórakozottan hallgatták, vagy gépiesen ismételték, mindazonáltal tagadhatatlan, hogy komoly esetben azonnal visszanyerték teljes értelmüket. Amikor valami nagy remény fűtötte a lelkeket, amikor komoly nyugtalanság zavarta őket, ezek az imádságok azonnal visszhangjai lettek annak a mélységes érzelemnek, amely valamennyiük lelkét eltöltötte és éppen ezért az imádság is része volt az állam erkölcsi erejének.

Azonban a vallás leginkább a nagy ünnepek révén gyakorolt döntő hatást az államra, amelyekben minden pompáját kifejtette. Ezt az

erejét költői mítoszainak, erkölcsi gazdagságának és nevelő erejének köszönhetette, amit ilyenkor mind érvényesíthetett.

Természetes volt, hogy az V. században az anyagi virágzást, valamint a főbb görög városok hatalmának kiteljesedését a kultusznak is épp ilyen pompás kivirágzása kísérte. Érezték, milyen fontos a szerepük, büszkeségük szinte felmagasztosult, bőven voltak új eszközeik, amelyek többjüket is arra ösztönözték, hogy nagy fénnel tartsák meg ünnepeiket, s e tekintetben kiaknázták a művészetek fellendülését is.

Különösen megérdemlik figyelmünket Athén ünnepei; nem csupán azért, mert mindenütt elismerték, hogy ezek a leglátványosabbak, a legrendezettebbek, a legméltóbbak az istenekhez, hanem azért is, mert a nagyváros hagyományos vendégszeretetének, ragyogó fölényének jóvoltából ezek az ünnepek rengeteg idegent vonzottak oda, az a bámulat, amelyet keltettek, arra indította a többieket, hogy itt is, ott is utánozzák őket. Főképpen a színházi előadások Athénban nyerték azt a formát, amely lassan-lassan mindenütt meghonosodott. Már a VI. század közepe óta az állam vette kezébe a játékok igazgatását. Azt a példát, amelyet ebben a tekintetben Peisztratosz és fiai adtak, követte az V. és IV. század demokráciája. A népgyűlés egyik legkomolyabb kötelességének tartotta biztosítani a hivatalos vallási szertartások kifogástalan szervezetét. Ezt rendeletekkel szabályozta s megkövetelte, hogy pontosan számoljanak be róla, milyen módon hajtották végre e rendeleteket. De az athéni állam nem mindent maga végzett, mint láttuk, a törzsek kötelessége volt kijelölni azokat a nagyon gazdag tagjaikat, akiknek vállalniuk kellett a költségek egy részét és foglalkozniuk kellett a szükséges előkészítéssel. Az ily módon kijelölt polgárok erkölcsileg felelősek voltak a sikerért törzsről és a nép előtt. Nyilvános megvetést vontak magukra, ha nemtörődömséget vagy hanyagságot tanúsítottak. Mivel minden ünnep, vagy majdnem minden ünnep, bizonyos tekintetben verseny volt, mindenütt szerephez jutott az az ösztönszerű vágy, amely oly elevenen élt a korabeli görögökben, hogy különbek legyenek a többiekénél. Önmagukat múlták felül, hogy felülmúlhassák versenytársaikat és így az ünnep megülvése valóban közüggé vált.

Igen sok athéni ünnep volt, alig volt az évben olyan hónap, amelynek ne lett volna meg a maga ünnepe. Az V. és IV. századbéli ragyogó műveltség legfőbb és legjellemzőbb ünnepei voltak a panathénai-

ák, az anthesztériák, a dionüsziaiák, a lénaiák és az eleusiszi ünnepek.

A panathénaiák tulajdonképpen a város ünnepei voltak, ezeken ünnepelte a város alapítását és ünnepélyesen hódolt névadó istennőjének. A VI. század óta nagy jelentőségre jutott ez az ünnep azzal, hogy részt vettek rajta a rapszodoszok, akik nyilvánosan előadták az *Iliádst* és *Odüsszeiát*. Innen kezdve ez az énekmondás egyik legfőbb eleme maradt az ünnepnek; az ősi homéroszi hősköltemény, amelyet a rapszodoszok művészete megújított és amely a színház befolyása alatt maga is tökéletesedett, ez ünnepek jóvoltából állandóan eleven maradt, állandóan nevelő hatást gyakorolt. De az ünnep legfőbb érdekessége mégiscsak a körmenet volt, amelyet minden negyedik évben tartottak és amelynek emlékéért halhatatlanná tette a Parthenon híres fríze, Pheidiász nagyszerű alkotása, amely kétségtelenül a művész rajzai után készült és részben az ő vésőjének a munkája. Töredékein még most is látjuk a város eszményi ábrázolását, amint rendben felvonulnak a polgárok, hogy hódoljanak az istenségnek és felajánlják a fátyolt, amelyet tiszteletére hímeztek az athéni leányok; a körmenetben látunk nemes aggastyánokat, izmos és vakmerő lovasokat, amint megfékezik tüzes paripaikat; leányokat és asszonyokat, testtartásukban és mozdulataikban bájos természetességgel. Ennél jobban semmi sem érzékelteti, hogy a görög nép vallása ebben az időben csupa rend, harmónia és komoly szépség volt.

A körmenetnek, amely Boedromion havában vonult Athénból Eleusiszba, Démétér és Koré templomába, egészen más jellege volt, és ugyanennek a vallásnak másik arcát mutatta. Tulajdonképpen egy ősi földművelő kultusz szertartásait újította fel, amelynek eredeti értelmé már gyökeresen átalakult. Már leírtuk azt az érzést, amely a beavatottakat fűtötte és azokat, akik beavatásra vártak: valamennyien a túlvilági élet reménységét keresték ezen a szent helyen. Azokban a cselekményekben, amelyeket itt végeztek, ott rejtőztek még az ősi paraszti élet bizonyos csökevényei. De már új gondolat áradt el az egészen, amely szellemivé változtatta és mindenütt elárasztotta szépséggel. Szerepelt benne a fegyveres epheboszok felvonulása, akik a körmenetet kísérték, azok az új emlékek, amelyeket Eleusiszban emeltek az V. században, különösen a beavatkozás szentélye (Teleszterion), a korabeli építészet remekművei.

Az anthesztériák, a dionüsziaiák a városi és a falusi, valamint a lénai-

iaák, mind ugyanannak az istennek, Dionüszosznak hódoltak, aki az V. század istenvilágában a legfontosabb személyiséggé lett. Mint látuk, többféle forrásból fakadó hiedelmek olvadtak itt össze, hogy ezt az istent ilyen fontosságra emeljék. Ezeknek az elemeknek sokfélesége magyarázza meg, hogyan jelentkezhettek ugyanez a kultusz oly különféle formákban. Öröm vegyül benne a gyásszal, részegség és érzékliség, sőt durvaság a lelkesedéssel, a képzelet eleven rajongásával, a vallásos félelem és a részvét érzelmeivel. Olyan elemek vegyültek itt, amelyek ezt a kultuszt különösen alkalmassá tették teremtő ihletre. Ha az anthesztériák főképpen csak azért érdeklik a vallástörténetet, mert bizonyos furcsa és naiv szertartások élnek benne, a dionüsziai és a lénaiák a hellén szellem néhány remekművét teremtették meg, a hellén műveltség néhány igen nevezetes alkotását; egyfelől előidézték a zenei lírizmus kifejlődését, másfelől a dráma különféle műfajainak kialakulását, amelyek mind a VI. században születtek meg. Később majd látni fogjuk, hogy ezek mind alkotóelemei a kor szellemi életének, ebben a pillanatban mint a kor vallási életének megnyilvánulásai vonják magukra figyelmünket.

A zenei lírizmus egyik műfaja, amely különösen ragyogó sikert aratott az V. században, a dithürambosz volt. Az egykorú bizonyítékokból tudjuk, hogy a nagy dionüsziaikon énekelték az úgynevezett ciklikus karok, amelyek versenyeztek egymással: férfikarok és gyermekkarok. Ezeket a karokat az egyes törzsek állították ki, és a törzsektől kijelölt karvezetők kötelessége volt betaníttatni és felszerelni őket. Nagy volt a versengés ezek közt az énekkarok közt, minden vágyuk az volt, hogy felülmúlják egymást az isten magasztalásában. Hogy mindig új énekszámuk legyenek és megfelelő dallamok is álljanak rendelkezésükre, az akkoriban híres költőkhöz fordultak. Szimónidész után unokaöccse, Bakkhilidész és a híres thébai költő, Pindaros szerzett a karok használatára olyan költeményeket, amelyeknek egyes részei máig is megmaradtak. Később a zeneművészet megújítói, a Philoxenosok, a Timotheuszok, a század vége felé a maguk eredeti elgondolásai szerint művelték ezt a műfajt. A dithürambosz, amelynek ilyen mesterek voltak a művelői s amely különben a tragédiának is hatása alá került, maga is hatott az ősi apollóni *nomosz*-ra. Ezek a lírai előadások lelkesítették és egyúttal el is bájolták Athén népét, bizonyos nagyságot és nemességet kölcsönöztek az ősi mitológiának, de ebbe némi filozófia is vegyült, eszményítették és

ezzel megszépítették a mitológiát. Az ilyen előadások céljaira építettek az Odeont, az első színházat, amelyet Görögországban zenei előadások céljaira szántak.

De a dionüszoszi ünnepek elemei közül egyik sem volt olyan értékes, mint a drámai előadások. Athén az V. században a színház megteremtésével mutatta meg legtökéletesebben szellemének eredetiségét. A drámai művészet két legfontosabb ágában, a tragédiában és a komédiában olyan műveket alkotott, amelyek azonnal mintaképeké váltak és azóta is szüntelenül bámulat tárgyai. A tragédia és a komédia az előző században keletkezett, de hamarosan megnyerte a közönség tetszését s ennek következtében az állam pártfogását is. 536-ban az állam versenyt rendezett a tragikus költők között és ekkor tűnt fel Theszpisz. Az V. század elején viszont a komédiaszerzőket hívta meg, hogy versenyezzenek a vígjáték számára kitűzött díjért. Úgy látszik, hogy ettől kezdve évről évre szakadatlanul megtartották ezt a két versenyt. A tragédiát eleinte a nagy dionüszia, a komédiát pedig a lénaiai játszották, ez a beosztás azonban még a század folyamán változott. Ez a szabályozás később is változott – részleteire itt nem térhetünk ki –, és bizonyítja, hogy az athéni nép nagy fontosságot tulajdonított ezeknek az előadásoknak. Az ő szemében ezek nemcsak vonzó látványosságok voltak, hanem vallási szertartások is. Az arkhón-bazileusz, akinek feladata volt a hivatalos kultusz gondozása, egyik fontos megbízatása volt az, hogy a pályázatok révén beérkezett új munkák közül kiválassza azokat, amelyeket legjobbaknak tart, azután mindegyik győztes költőnek – az V. században nem lehettek többen háromnál – az egyik törzstől állított kart bocsásson rendelkezésére. A törzs, mint fentebb láttuk, kijelölte a karvezetőt és ennek kötelessége volt a kar költségeit viselni. Viszont az állam feladata volt fizetni a színészeket, és utalványozni a színpadi költségeket. Összehívták a bírálókat – ezeket meglehetősen bonyolult sorshúzási rendszerrel jelölték ki –, hogy nyilatkozzanak a pályázók értékéről és egyet nyilvánítsanak győztesnek. Ha a IV. században változott is némiképpen a pályázatok alakja, az intézmény szelleme mindig ugyanaz maradt. A nagy dionüsziai e drámai előadásai ebben a szervezetükben oly nagy népszerűsége jutottak, mint egyetlen más ünnep játécai sem. Óriási tömeg vett részt az előadásokon és rengeteg idegen is szorongott a polgárok tömegében, minden társadalmi osztály együtt volt és ezekben a napokban valamennyit

ugyanaz az érzelem töltötte el. Később majd beszélni fogunk e kor nagy drámai költőiről, műveikről és hatásukról; itt csak annak kijelentésére szorítkozunk, hogy ez az athéni színház, amelyben a legkitűnőbb költők vitték színpadra a mondabeli hősök eszményített szenvedélyeit, szenvedéseit és hősi tetteit, csodálatosan feltárta azt, ami ebben az időben vallásos és mélységesen emberi volt a görög művelődésben.

Ámbár egy görög állam sem tudott versenyezni Athénal, mégis mindegyiknek meg voltak a maga ünnepei, amelyeknek javarészt megemlítik az írók vagy a feliratok; azonban nagyon keveset ismerünk pontosan és nagyon kevés érdekes akad közöttük, ennél fogva nincs értelme hosszasan foglalkozni velük. Mégis említsük meg a három nagy lakedaimoni ünnepet: a *hüakinthiát*, a *karneiát* és a *Gümnopaidiát*. Mind a három Apollón kultuszával van összefüggésben, ezeket körmenetekkel, tornagyakorlatokkal, játékokkal, főleg pedig énekkel és tánccal ünnepelték; részt vettek bennük az ifjak és a lányok karai. Amennyire meg tudjuk ítélni, Apollót részben úgy tisztelték, mint napistent, aki jótékony és egyúttal félelmetes, tavasszal életre kelti a természetet, de kiszárítja és el is pusztítja, részben pedig úgy tisztelték, mint a nyájak védelmezőjét. Mindenesetre kétségtelen, hogy ezek az ünnepek alkalmul szolgáltak a nagy dór államnak arra, hogy ébren tartsa erejének, örökös megifjodásának érzését és háláját nyilvánítsa istene iránt. Említsük meg még a *sztepterion*-nak nevezett sajátságos szertartást, amely kilenc évenként folyt le Delphoiban és tulajdonképpen jelképes felidézése volt Apollón mondabeli harcának a Püthón kígyóval. Mivel a monda úgy szólt, hogy az isten Delphoiból és Phókiszból a thesszáliai Tempébe ment, akár azért, hogy megtisztuljon az elkövetendő gyilkosságtól, akár azért, hogy utolérje menekülő ellenségét, ugyanezt az utat megtette a körmenet is. Érdekes példája ez az ősi szokásoknak, amelyeknek jelentése elhomályosodott ugyan, de csökevénye tovább élt az államban és úgyszólván megkülönböztető kiváltsága maradt. Nagyon sok ilyen ünnep volt Attikában, Korinthosban, Sziküonban, Arkadiában, Eliszben, Argoliszban és a szigeteken. A kultuszoknak ez a bősége egyrészt mutatja a görög vallásos élet eleven erejét és szerepét az államok vallásos életében, másrészt azonban mutatja széttöredezett-ségüket is.

A vallás mint az államok kapcsa

Mindazonáltal bizonyos tekintetben maga a vallás küzdött e széttöredezettség ellen. Számos intézményével igyekezett előmozdítani az államok közeledését, ébrentartani a közös eredet emlékét, erősíteni a testvériség érzését, amelynek ebből a közös emlékből kellett fakadnia. Ha a hellén egység nem volt lehetetlen, akkor a vallásnak lehetett legtöbb reménye arra, hogy megvalósítsa. Csakugyan már az ősi időkben a vallásnak volt köszönhető az amphiktüónia szövetség, mindig a vallás szentesítette a szerződéseket és végül a vallás szervezte a nagy pánhellén ünnepeket.

Bizonyos szentélyek körül már korán keletkeztek vallási csoportok, amelyet közös névvel amphiktüóniaknak nevezhetünk, ámbár ez az elnevezés csak némelyikre illik. Fentebb beszéltem bizonyos vallásos gyűlésekről, amelyeket az ázsiai dórok tartottak Apollón szentélyében Knidosz mellett, továbbá a 12 jón város gyűléséről Mükalében, ahol Poszeidón kultuszát ünnepelték. Ezek valóságos szövetségek voltak, volt bizonyos politikai szerepük is, amely természetesen ázsiai Görögországra szorítkozott, abban az időben, amikor még független volt. Az Apollón tiszteletére rendezett déloszi jón ünnepek valószínűleg megszűntek Iónia leigázása után; Apollón homéroszi himnusza gyönyörűen írja le néhány versében ezeket a déloszi ünnepeket. Mikor Athén 426-ban újra rendszerezítette ezeket az ünnepeket, már csak szövetségeseit tudta összegyűjteni. Sztrabón említ egy boiótiai amphiktüóniát, amely Onkhesztoszban, Haliartosz mellett Poszeidón szentélyében tartotta gyűléseit s egy másik amphiktüóniát Kalauria szigetén, Argolisz legszélső csúcsánál; ez az utóbbi eredetileg szövetség volt, Poszeidón pártfogása alatt alakult néhány szomszédos tengerparti városból, amelyek sorában Athén is szerepelt. Azonban Görögország történetében egyiknek sem jutott szerep.

Csupán a delphoi amphiktüónia volt igazán fontos. Eredete ismeretlen, két templomhoz kapcsolódott: Démétér templomához Anthelában, a Thermopülai-szoros mellett és a püthiai Apollón templomához Delphoiban. A történelmi korban 12 nép volt tagja ennek a szövetségnek. Legfőbb feladata volt a templom jogainak és érdekeinek védelme – a templom akkor mindenféle bajokba bonyolódott –, továbbá a püthiai játékok szervezése. Ámbár szerepe lényegileg vallá-

si jellegű volt, nem zárkozhatott el a politika elől. Ha a *hieromnemonok* tanácsa, amely ezeket a szövethozó népeket képviselte, az isten tekintélye nevében bizonyos döntőbírói szerepet gyakorolt a különféle görög államok között, közreműködhetett abban is, hogy lecsillapítsa panaszait és hozzájárulhatott a nemzeti egység előmozdításához. Csakhogy ebben a tanácsban néhány kis nép mellett – amelyek sokkal gyengébbek voltak, semhogy befolyásukat érvényesíthették volna – ott voltak a leghatalmasabb államok képviselői, akik miatt Görögország részekre szakadt. S éppen ezek az államok használták ki adott alkalommal az amphiktüóniát nagyraavagyó céljaik érdekében. E szövetség kebelében születtek meg az úgynevezett szent háborúk, amelyek közül az utolsó megszerezte az alkalmat a makedón királynak, hogy betörhessen Közép-Görögországba és ott megalapíthassa uralmát.

Egyébként ennek az amphiktüóniának csak korlátozott hatalma volt a templom felett. A valóságban a kultuszt a helyi papok testülete végezte, ez régi delphoi családok tagjaiból került ki, és a jóshelyet is vezette. Ezek a papok választották meg a Püthiát, akinek az volt a feladata, hogy megkapja az isten ihletését és ugyancsak a papok öntötték formába és adták át az érdekelteknek azokat a válaszokat, amelyeket a Püthia zavaros szavakban adott. Fentebb láttuk, hogy századokon keresztül mily nagy volt a jóshely tekintélye. Görögország minden részéből és gyakran még a szomszédos barbár országokból is eljöttek ide tanácsot kérni és elhozták dús ajándékaikat az istennek. Ezen a réven igen nagy és gyakran jótékony befolyásra tett szert. Az ő utasításai szerint alapítottak meg majdnem minden gyarmatot, s éppen ezeknek volt köszönhető a görög műveltség nagy kiterjedése. A legtekintélyesebb törvényhozók is ettől a jóshelytől kérték törvényeik szentesítését. Spárta azt tartotta, hogy Lükurgosz, amikor alkotmányát megszerkesztette, csupán az isten akaratának tolmácsa volt, Szolón itt áldatta meg kezdeményezését, ugyanígy tett Zaleukosz is. Másrészt a nagy játékokat, amelyek bizonyos meghatározott időközökben összegyűjtötték a görögöket, e jóshely rendeltére vagy legalábbis helyeslésével alapították meg egymás után. Végül a legfontosabb görög államoknak szokásuk volt megkérdezni a jóshelyet minden fontos ügyben, erre a feladatra egyes államok, főképpen Spárta és Athén, különleges közvetítőket tartottak, akiket a nép választott, vagy az isten jelölt ki. Nyilvánvaló, hogy az ilyen iste-

ni jellegű tekintélynek birtokában volt minden eszköz, amelyet hathatósan alkalmazhatott a közjó érdekében, hiszen természeténél fogva nyilván jóval föltötte állt minden emberi civakodásnak. A valóságban azonban nem volt így. Delphoi, amely kénytelen volt a maga sokszor veszélyben forgó biztonságával törődni, amely szeretett volna szövetségeseket szerezni és így gyakran belekeveredett a politikai érdekekbe, sohasem jutott Görögországban ahhoz a kiegyenlítő szerephez, amely természetes feladata lett volna. Általában inkább bizonyos óvatos, nemegyszer közömbös semlegességbe zárkozott. Azok a fogadalmi emlékek, amelyek az Isten szent körzetében emelkedtek, igen gyakran nem voltak egyebek, mint görögök görögökön aratott győzelmeinek emlékjelei.

A nagy nemzeti ünnepek is a vallás rendelkezésére álltak, hogy közeledést hozzanak létre Görögország népei között. A legtekintélyesebbek azok voltak, amelyeket négyévenként tartottak az eliszi Olümpiában, Zeusz tiszteletére, az ő templomában. Ezeken nem csupán ünnepi áldozatokkal tisztelték az istenek királyát, hanem kultuszával egyéb vallási emlékeket is összekapcsoltak: így Pelopsz emléket, aki Peloponnészosz hajdani hērőszainak mondabeli ősapjuk volt, Héraklész emléket, akitől hiedelmük szerint Spárta két királyi családja származott. Egész Görögországot külön hírnökök hívták össze, ezek városról városra jártak, felszólították őket, hogy képviseltesék magukat az ünnepeken, a városok úgy tettek eleget ennek a meghívásnak, hogy küldöttségeket (*theoria*) indítottak az ünnepekre. Szent fegyvernagyvást hirdettek, s ez biztosította a küldöttségek s az olümpiai terület sértetlenségét a játékok tartamára. Úgy tűnt ekkor, mintha minden széthúzást elfelejtettek volna és egy időre megvalósult volna a hellén testvériség ebben a közös kultuszban. Mindenki részt vehetett ezen az ünnepen, minden görög, minden állam, a távoli gyarmatok és fővárosok, az oligarchiák és a demokráciák királyai és polgárai egyformán. A kocsiversenyek és a tornagyakorlatok alkalmat adtak a versenyzőknek, hogy megcsodáltassák gazdagságukat, ügyességüket, erejüket, szívósságukat, szóval mindazokat a tulajdonságokat, amelyek akkoriban a hírnevet adták. Ezeken a ropant arányú összejöveteleken mindenki egyforma meghatottsággal vett részt, jobban megismerték egymást, kicserélték eszméiket, nemegyszer vendégbaráti vagy baráti kapcsolatokat létesítettek. És amit itt az olimpiai játékokról mondtunk, érvényes a többi nemzeti játé-

kokra, a püthiai, nemeai és iszthmoszi játékokra is, bár nem voltak oly fényesek és tekintélyesek, mint az olümpiai játékok. A püthiai játékokat Delphoiban négyévenként tartották Apollón tiszteletére; a görög közvéleményben a nemzeti játékok sorában a második helyet foglalták el. Eleinte csupán dalos versenyekből álltak, de 582 óta kocsiversenyekkel és tornaversenyekkel bővültek, ámbár ilyen fejlődésük után is a *nomosz* nevű ének maradt legfőbb elemük, amely Apollón és Püthón kígyó harcának emlékét elevenítette fel. A peloponnészoszi Nemeában, valamint Olümpiában Zeust tisztelették. Temploma mellett a vallásos szertartások mellett kétévenként kocsiversenyeket és tornagyakorlatokat tartottak. Az iszthmoszi játékokat Korinthosz költségén és vezetésével ünnepelték, ugyancsak kétévenként, Poszeidón tiszteletére; ezeken is a lovak gyorsaságában, a hajtók ügyességében és vakmerőségében, az atléták erejében és hajlékonyságában gyönyörködtek. Tegyük hozzá, hogy ezeken az összejöveteleken, főképpen Olümpiában, a tehetséges embereknek, a költőknek, történetíróknak, szónokoknak is akadt közönségük, amely szívesen hallgatta őket, a leghíresebbek szívesen olvasták fel e közönség tetszésének reményében műveik egyes részleteit.

Lehetetlen, hogy ezek a szép szertartások, ezek az izgalmas látványosságok és az ezekben megnyilvánuló magasrendű érzelmek ne tettek volna jótékony hatást azokra, akik tömegesen részt vettek a játékokon. Jogunk van feltenni, hogy büszkék voltak azokra a nemzeti tulajdonságokra, amelyek ott szemeik elé tárultak, és azzal az érzéssel tértek vissza hazájukba, hogy kiváltságos fajtához tartoznak, amely természetesen felsőbbrendű minden barbár népnél. Sajnos, ez a benyomás nem tudta legyőzni a régi szenvedélyeket, a mindig jelentkező versengéseket, a politikai széthúzásokat, amelyek jóvátehetetlen ellenségeskedést teremtettek. A demokráciák továbbra is éppen úgy ellenségei maradtak az oligarchiáknak és minden állam továbbra is éppen úgy vigyázott függetlenségére. Még az is megtörtént, hogy ezeknek a békés ünnepeknek elnökségéért fegyverrel küzdöttek meg. Alapításuk célja az volt, hogy közelebb hozzák egymáshoz a görögöket és mégis gyakran újabb és újabb egyenetlenségek és a harcok forrásaivá váltak.

Tehát nem állíthatjuk, hogy a görög vallás, bármily nagy volt befolyása az egyénekre és az egyes államok életére, valóban hathatós eleme lett volna a görögök egyesítésének. Gyakran közelebb hozta őket

egymáshoz, de sohasem tudta feledtetni velük különállásukat. Mindazonáltal, mivel lényegileg minden görög számára ugyanaz volt, kétségbevonhatatlanul hozzájárult a közös eredet tudatának fenntartásához. Azok az érzelmek, amelyeket a vallás keltett, körülbelül mindegyiknél azonosak voltak, lényegileg ugyanabból a hitből keletkeztek, ugyanazokból az emlékekből és mondákból táplálkoztak és ugyanolyan formákban fejlődtek ki. Ezen a módon bizonyos közös alap maradt meg, amely leglényegesebb része volt a görög műveltségnek. Ennek jelenléte szemünkbe fog tűnni Görögország szellemi és művészeti életének vizsgálatában is.

3. SZELLEMI ÉLET ÉS MŰVÉSZET AZ V. SZÁZADBAN

Görögországnak sem vallási, sem politikai élete a valóságban nem különül el szellemi életétől, ebbe már előző fejezeteink során is alkalmunk volt belepillantani. Mindazonáltal vissza kell most térnünk erre a tárgyra és meg kell adnunk neki az őt megillető fontosságot. Valóban, itt a görög művelődés legragyogóbb megjelenéséről van szó, arról, amely az ókori Görögországnak megszerezte minden későbbi nép bámulatát. Görögország irodalmi és művészi alkotásaival e korban csodálatos virágzásra jutott, olyan virágzásra, amelynek az idő nem ártott meg. Ezek a művek értékes alkotások, amelyekkel kiérdemelte az emberiség háláját. Igaz, hogy tulajdonképpen az irodalomtörténetre és a művészettörténetre tartozik, hogy ezeket részletesen felsorolja és kritikai szempontból tanulmányozza. De nevetségesen hiányos volna a görög művelődésnek az a rajza, amelyben ez a kor nem foglalna el különösen díszes helyet. Meg kell tehát kísérelnem előadni e szellemi és művészeti kultúra lényegét, vagyis annyit, amennyi szükséges az eszmeáramlatok jellemzésére, amelyekből ezek fakadtak, egyúttal pedig értékük érzékeltetésére.

Ámbár e tekintetben a VI. század folytatója az V. századnak, mégis észrevehető különbségek vannak a kettő közt és ezeket ki kell emelnünk. Éppen ezért az anyagot két külön fejezetben tárgyalom.

A filozófia

Mindenekelőtt a filozófiáról kell beszélnünk, nem azért, mintha alkotásai révén első helyen állna az V. század irodalmában, hanem azért, mert befolyását éreztette az egykorú gondolkodásnak majdnem minden termékén: a kor költői, történetírói és szónokai közt igen keve-

sen vannak, akikre a filozófia nem hatott, majdnem valamennyivel felfedezhetjük a filozófiai spekulációk némi visszhangját, és ahol nem hagytak határozott nyomokat, még ott is észrevehető legalábbis a szellemi készség, az okoskodás módja és az újfajta kíváncsiság, és ezek elárulják a filozófia hatását.

Megfigyelhetjük azt a szüntelen erőfeszítést, amelyet a VI. század gondolkodói Ióniában és Itáliában tettek, hogy megmagyarázzák a természet titkait. Ez az erőfeszítés kiegyenlíthetetlen eltérésekkel végződött. A jónok úgy akarták megmagyarázni a világot, hogy egyetlen anyag változásai eredményének tekintették. Az eleaták tagadták az efféle átalakulások lehetőségét, szerintük a mozgás és a dolgok látszólagos sokfélesége csupán illúzió, sőt a létezés meghatározása már maga kizárja a sokaságnak és a változásnak minden fogalmát. Ezek az eltérések nem vették el követőik bátorságát. A görög szellem már akkor is szenvedélyesen kutató és sokkal gazdagabb volt kombinációkban, hogysen félúton megállhatott volna. A filozófusok megkísérelték összeegyeztetni azt, ami összeegyeztethetetlennek látszott. Így némelyek olyan rendszereket alkottak, amelyekben a tudomány szempontjából is hasznos nézetek bizonyos ködös elképzelésekkel keveredtek.

Ilyen volt a szicíliai agrigentumi Empedoklész, aki 490 körül született, szülővárosában, amelyet segített megszabadítani a zsarnokságtól, vezére volt a demokrata pártnak. Később, 400 táján, számkivetésben halt meg. Orvos volt és természetkutató, és így lehetetlen volt elfogadnia a mozgás nélküli egység elvont fogalmát, amit az eleaták tanítottak. De épp így nem fogadta el a jónok egyetlen anyagját sem. Egy költeményében, amelynek érdekes töredékei ránk maradtak, azt tanította, hogy négy felbonthatatlan elem van s ezeket nevezte a dolgok gyökereinek. Ezek az elemek a tűz, a levegő, a föld és a víz. Inkább mitológiai, mint filozófiai nyelven magyarázta, hogy ez a négy elem, a Szerelem hatása alatt, különféle változatokban hogyan alkotja végül is a világegyetemet mindazzal, ami benne van, úgy, ahogy mi látjuk, és az ellenkező mozgás révén hogyan bontja fel és juttatja vissza eredeti állapotukba ezeket az elemeket a Gyűlölet. Szakaszok végtelen sorozata ez, amelyben mindig ugyanazok a tünemények mutatkoznak, mert ugyanazokból az okokból erednek. Érdekes megfigyelnünk ebben a példában, hogy az antropomorfizmus még most is mekkora hatást gyakorolt a görög gondolkodásra. Empedoklész,

ez a furcsa szellem, egy másik költeményében, amelynek címe *Katharmoi* (Tisztulások), úgy mutatkozik be, mint valami mágus és ihletett próféta. Mindazonáltal egyike volt az orvostudomány úttörőinek, ez a tudomány néhány hasznos fiziológiai megfigyelést köszönhet neki.

A klazomenéi Anaxagoraszt, aki mintegy tíz évvel volt fiatalabb Empedoklésznél, ugyanezek a kérdések foglalkoztatták, de ő nem annyira költő, mint inkább egyszerűbb és pontosabb megoldásokat keresett. Igen világosan látta, hogy az anyag őselemei nem lehetnek azok, amelyeket érzékelni tudunk és amelyeket Empedoklész felbonthatatlanoknak mondott. »Hogyan származhatik haj abból, ami nem haj és hús abból, ami nem hús?« Ez a kérdés mutatja, hogy a szerves lények csodálatos összetétele nem kerülte el figyelmét. Miután felismerte, hogy az anyag végtelenül kis részecskékből áll, azal a feltevessel próbálta megoldani a nehézséget, amelyet világosan látott, hogy e részecskék mindegyike teljes egész és magában foglalja a dolgok csíráit. Az ókor az ő tanítását *homoioimeriának*, vagyis az egynemű részecskék elméletének nevezte. Azonban kétséges, vajon Anaxagorasz azt akarta-e mondani, hogy e sejtek mindegyikében benne van már valamennyinek minden formája, külön-külön, vagy egyszerűen csak e formák létezésének feltételei vannak benne, a meleg és a hideg, a száraz és a nedves, a világos és a sötét. Bármint van is, a legfőbb dolog volt megmagyarázni, hogyan váltak szét és hogyan egyesültek ezek az eredetileg találmányra csoportosult sejtek, hogy testeket alkossanak. Ezt a szervező munkát Anaxagorasz olyan elemnek tulajdonítja, amely valamennyitől különbözik és amelyet értelemnek (*nusz*) nevezett. Tulajdonképpen mi volt szerinte ez az értelem? Őszintén szólván, úgy látszik, hogy ezen a ponton nem fejezte ki magát világosan, sőt talán magának sem volt teljesen tiszta fogalma róla. Az értelem, amelyet leír, nem anyag, de nem is szellem, a szó tulajdonképpeni értelmében. Ez az anyaggal összefüggő erő, amely az anyagot mozgásba hozza, körforgásra indítja és módot ad minden sejtnak, hogy a maga törvényét, a maga természetes hajlandóságát kövesse és ennél fogva a hozzá hasonlókkal egyesüljön. Ebből az következik, hogy ez az erő rendet teremt, úgy működik, mint az értelem s bizonyos tekintetben öntudatlan értelem. Anaxagorasz ebből indul ki és a maga módján ebből magyarázza az egész világrendszert.

460-ban Athénba megy, összeköttetésbe kerül a legkiválóbb férfakkal, elsősorban Periklészszel és kiadja a *Természetről* írt művét. Ez a könyv elveszett, azonban Platón tudósításából értesülünk, hogy sikert aratott. Igen nagy hatást tett sok olvasójára, ezek közül meg kell említenünk Euripidészt. Azonban szempontjainak vakmerősége sértette az athéniak jámborságát. Ő hangoztatta azt a gondolatot, hogy a nap izzó tömeg, ez pedig annyit jelentett, hogy tagadta istenségét. A filozófust elítélték, s bár e tekintetben a hagyomány adatai eltérnek egymástól, valószínűnek kell tartanunk, hogy kénytelen volt száműzetésbe menni Athénból, és Lampszakoszbán fejezte be életét. Mindenkinél nagyobb érdeme van abban, hogy a filozófiát arra a területre vezette, amelyen eddig a gyakorlati ész sajátos módon mindig fölébe kerekedett a spekulatív gondolatnak.

Ehhez a két természetfilozófiához csatlakozott ugyanebben az időben egy harmadik, amelynek tudományos felsőbbrendűségét csak napjainkban ismerték el. Ez az úgynevezett atomelmélet volt, két aberai jón filozófus, Leukipposz és Démokritosz közös műve. Leukipposzról majdnem semmit sem tudunk, legfeljebb annyit, hogy Démokritosz tanítómestere volt. Démokritosz az V. század második felében élt, ránk maradt életrajza tele van mondai elemekkel. Rengeg irodalmi művét csak az ókori írókból összeszedett töredékek révén ismerjük. Ezek bizonyítják sokoldalú tudományosságát, kutató szenvedélyét és írói tehetségét, amelyről egyébként Cicero és hali-karnasszoszi Dionüsziosz is dicsérrel emlékezik meg. Démokritosz, hogy a világot megmagyarázza, Anaxagorasz mintájára felveszi a végtelenül kicsiny és végtelenül nagy számú anyagrészecskék fogalmát, ezeket atomoknak nevezi, ez a görög szó annyit jelent, mint oszthatatlan. Ezen a módon kivédte az eleaták ellenvetését, amelyet a korlátlan oszthatóság fogalmából merítettek. De ezek az atomok nem voltak azonosak Anaxagorasz sejtjeivel, amelyek minden létező magvát rejtik magukban, épp ellenkezőleg, lényegileg egyszerű testek voltak, valóságos őselemek, amelyek csak alak és kiterjedés tekintetében különböztek egymástól. Így új alakban tűnik fel az anyag ősi egységének jón elve, valamint az az elv, hogy a különbözőség egyes egyedül a későbbi mechanikai behatások eredménye. Démokritosz ezeket úgy képzelte el, hogy az atomokat szüntelen mozgás eleveníti és hajtja, hogy találkozzanak és egyesüljenek egymással oly módon, hogy a formák végtelen sokfélesége származ-

zék belőlük. Lángeszű felismerés ez, ám egyúttal furcsa módon elég-telen magyarázat, de nem mellőzhető abban a korban, amikor az emberi szellemnek még sejtelve sem volt a kémiai rokonságokról és az elektromagnetizmusról. Athénban semmiféle sikere sem volt ennek a tanításnak, és mindjárt megjelenésekor visszautasította a platóni filozófia, amelyről később lesz szó. Száz évnek kellett elmúlnia, míg újra felkapta Epikurosz, aki magáévá tette anélkül, hogy bármi újat csatolt volna hozzá. De legalább népszerűséget szerzett számára, mint legkitűnőbb magyarázójának, a nagy latin költőnek, Lucretiusnak igen érdekes és igen lelkes műve bizonyítja.

A gondolkodás e nagy mesterei mellett elegendő csak futólag utalnunk néhány olyan férfiúra, akik nem tettek egyebet, mint felelevenítették és felfrissítették a régi tanításokat, ilyen volt az apollóniai Diogenész és Arkhelaosz. Viszont nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk azoknak, akiket szofistáknak szoktunk nevezni, bár ezt az elnevezést akkoriban minden emberre alkalmazták, aki tudománya révén bizonyos tekintélynek örvendett. Valóban a filozófia úgy, amint akkoriban felfogták, vagyis mint a kialakult tudományok összessége e szofisták révén kezdett elterjedni a művelt szellemek között, úgy-hogy nem volt már csupán néhány gondolkodó kiváltsága. Gondoljunk arra, hogy akkoriban Görögországban semmi sem volt, amit a mi felsőoktatási intézeteinkhez hasonlíthatnánk. Aki tanulni akart, annak a tudást különleges könyvekben kellett keresnie, amelyeknek olvasása gyakran igen fáradságos és kevésbé vonzó volt. Egyeseknek az az ötletük támadt, hogy terjesztetni fogják a tudományt, ez volt a szofisták hivatása. Mint tanárok, vagy inkább előadók, tandíj fejében előadásokat hirdettek mindenütt, ahol csak hajlandók voltak meghallgatni őket. Tanításuk természetesen egyéni arravalóságuk szerint váltakozott. Egyesek inkább filozófusok voltak a szó tulajdonképpeni értelmében, mások az ékesszólás mesterei, ismét mások grammatikusok, matematikusok vagy orvosok. Ezek között olyan értékes emberek voltak, mint az abderai Protagórasz, a leontioni Gorgiasz, a keoszi Prodikosz, akiket Platón később szerepeltet dialógusai-ban; akadt köztük felületes és üresfejű ember is, akinek hiúságán nevettek az igazi filozófusok. Ezeket a filozófusokat vándoréletre kényszerítette foglalkozásuk. Mindazonáltal Athén, a szellemi mozgalmak gócpontja különösen vonzotta őket és sokkal inkább lekötötte, mint bármely más város; igaz, egyikük sem telepedett le Athénban,

de valamennyien vagy majdnem valamennyien ismételten megfordultak ott. Általában bizonyos számú előadásban sűrítették össze azt, amit tanítani akartak, a tandíj a leckék terjedelme és természete szerint változott, ők maguk hirdették vagy elhitették, hogy e rövidített tanfolyamok révén komoly és teljes tudást juttatnak hallgatóik-nak. Ez volt az, ami megingatta a hivatásukba vetett hitet. A tudomány az ő kezükben afféle árucikké lett, amelyet bizonyos részletek-ben szabott áron adtak el. Egyébként az a tanítás, amelyet így röptében osztogattak és kaptak, nem lehetett sem túlságosan komoly, sem túlságosan mély. Mégis el kell ismernünk, hogy ezek a ragyogó, új szempontokkal és ösztönzésekkel teli előadások olyan eszméket és ismereteket terjesztettek, amelyek különben kevesek kiváltságai maradtak volna. Ezen a módon a filozófiának, az elméleti politikának, az erkölcstannak és a különféle tudományoknak bizonyos mennyisége elterjedt, előbb a magasabb társadalmi osztályok és azután a nagy-közönség körében.

Az újdonságoknak ez az áradata, amint elképzelhetjük, szükségképpen bizonyos zavart támasztott a lelkekben. Az V. század második felében sok értelmes ember nem tudta már, hogyan is áll vallás és erkölcs dolgában. A görög gondolatnak szüksége volt rá, hogy megvizsgálja önmagát, kiküszöbölje az elavult dolgokat, mellőzzön legalább egy időre bizonyos elhamarkodott vizsgálatokat, viszont kifejtsen néhány komoly igazságot és megalkossa magának azt a módszert, amelynek segítségével megvédelmezheti és kiteljesítheti ezeket az igazságokat. Ez nehéz, de szükséges feladat volt, meglehetősen hajlékony és finom értelmet kívánt, hogy el tudjon mélyedni minden kérdésben, de egyúttal szilárd értelmet, hogy el ne vesszen bennük. Mindezek a ritka tulajdonságok egy emberben voltak együtt: Szókratészben.

Pedig Szókratész bizony meglehetősen alacsony sorsú ember volt, de természetes szelleme, tudásvágya, az igazságért és a jóért égő szeretete kipótolt mindent, ami esetleg hiányzott belőle. Már korán abbahagyott minden hasznos hajtó foglalkozást, megelégedetten élt szegénységében, és hitte, hogy valami belső hang megerősítette benne a hivatás szavát, amely arra indította, hogy keresse az élet értelmét és célját, s irányítsa a maga és mások magatartását. Ezt a hivatást valami isteni akarat parancsának tekintette. De nem bizakodott el, hanem inkább maga akart okulni, mint másokat tanítani és máso-

kat csak a maga megvilágosodása révén akart felvilágosítani. Kétségtelen, hogy sokat olvasott, sokat hallgatott és sokat elmélkedett, sokszor látták, amint elmerült gondolataiban, de főképpenn úgy élesítette gondolkodását, hogy másokat engedett beszélni, akik tudósok voltak, vagy akikről azt hitték, hogy tudósok. Kitűnő kritikai szellemmel volt megáldva és mindenki másnál kevésbé tudták megtéveszteni a látszatok. Igen hamar észrevette, hogy az emberek többségének kívánságai milyen hiábavalók és milyen hiábavalók azok az elgondolások, amelyek cselekvésre indítják őket; másrészt, meghallgatta azokat, akik mestereknek és vezetőknak adták ki magukat és így meggyőződött eszméik ködösségéről. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy az önismeret hiánya a legáltalánosabb baj, és hogy a helyes magatartás szükséges feltétele és egyúttal a boldogság egyetlen forrása a helyes önismeret.

Teljesen elfoglalta ez a gondolat és ezen az alapon módszert alakított ki, amely az emberi szellem egyik legértékesebb kincse lett. E módszer lényege, hogy türelmesen kell keresni azokat az igazságokat, amelyek igen gyakran kisiklanak a figyelmetlen szellem elől, amelyet félrevezetnek az üres szavak. Ezt a vizsgálatot Szókratész az elemzés, a hasonlatok és a rávezetés (inductio) segítségével végezte. Oly egyszerű formát adott neki, hogy eleinte alig lehetett észrevenni mélységét. Egyáltalán nem szerepeltek itt szónoki előadások a szofisták modorában; úgy gondolkozott, hogy az olyan ember, aki csak maga beszél, igen könnyen eltévedhet, vagy megtörténhetik, hogy nem értik meg tökéletesen. Ennélfogva a folyamatos előadást a pontos kérdések logikus sorozatával helyettesítette. Lassú, de biztos haladás volt ez, amelynek során egyetlen lépéssel sem lehetett előbbre jutni anélkül, hogy előbb teljesen meg ne egyeztek volna az előzőleg pontosan megvilágított fogalmakban. A valóságban a kérdező, aki maga Szókratész volt, kénytelen volt legtöbbször már előre legalábbis ideiglenes véleményt nyilvánítani a szóbanforgó tárgyról; de nem állította és nem tartotta fenn makacsul, hanem becsületesen alávetette a vizsgálatnak, amelyet igyekezett a lehető legszigorúbban lefolytatni. Szóval csak akkor nyugodott meg, ha kérdései a másikat rávezették, hogy saját meggyőződéseiként mondja ki a szóbanforgó gondolatot. Ilyenkor olyan látszata volt a dolognak, mintha amaz magától találta volna meg ezt az igazságot, a lelke mélyén, ahol már régen ott rejtőzött. Ezért nevezte Szókratész a mód-

szerét tréfásan *maieutikának*, vagyis szellemi bábáskodásnak, célzással anyja mesterségére.

Platón és Xenophón az ő szókratészi párbeszédekben megmutatják, hogyan gyakorolta a mester ezt a módszert minden nap és mindenütt. Már reggel látták kint sétálni a köztéren; minden alkalmat megragadott, hogy megállítsa az embereket és beszédbe elegyedjék velük, társadalmi helyzetükkel és korukkal nem sokat törődött. Iparosok és kereskedők, politikusok, szofisták, fiatalemberek és meglett férfiak, mind kénytelenek voltak megállni, hogy kikérdezze őket ez a fáradhatatlan vizsgáló, és nem volt könnyű kisiklani a kezei közül. Derűs humora, megvesztegető és csalafinta kedvessége, elragadó iróniája, amellyel bevallotta tudatlanságát és kérte, hogy tanítsák, szinte lehetetlenné tette a menekülést. Athénban mindenki ismerte, befolyása napról napra növekedett. Nem volt iskolája, nem volt semmi néven nevezendő foglalkozása, de lassanként mégis maga köré gyűjtött néhány embert, különösen olyan fiatalembereket, akik rájongtak a dialektikáért. Ők lettek a tanítványai, bár még ezt az elnevezést sem használták.

Ez a módszer igen gyakran kételkedésre, vagy tudatlanságuk bevallására vezette azokat, akik gyakorolták, elsősorban magát Szókratészt; azonban szó sem lehetett arról, hogy a szkepticizmusba torkollik, sőt épp ellenkezőleg, ezekből a beszélgetésekből olyan tanítás fejlődött ki, amelyet lényeges vonásaiban még ma is pontosan felvázolhatunk.

Ennek a tanításnak alapja a filozófia új fogalma volt. Cicero igen szellemesen jellemzi, mikor azt mondja: hogy Szókratész »visszahozta a filozófiát az égből a földre«. Elvetette a világ eredetére, a mozgásra, az élet természetére vonatkozó spekulációkat, amelyek talán nyugtalanították vallásos ösztönét, de mindenesetre túlságosan vakmerő kérdések voltak szerinte az emberi értelem számára, és elvül állította fel, hogy a filozófia tulajdonképpeni feladata az embernek és közvetlen érdekeinek tanulmányozása. Ha ez az állítás végképpen érvényre jut, meg lett volna az a kellemetlen következménye, hogy megállítja a fizikai és természeti tudományok fejlődését; azonban közvetlen hatása igen szerencsés volt: az lett a következménye, hogy néhány nagy szellem erőfeszítését a legfontosabb kérdésekre összpontosította, azokra, amelyeket a szofisták rendszertelen munkássága éppen csak, hogy érintett.

Hogyan képzelte el Szókratész ezt az embertanulmányozást? Szerinte minden emberi élet célja a boldogság, tehát az élet lényege a boldogság tudománya. Szilárdan hitte, hogy az erényen kívül nincs boldogság, másfelől pedig az erény egymagában is elegendő a boldogság megszerzésére. Szerinte az emberek többségét ábrándjaik és elfogultságaik akadályozzák meg abban, hogy az erény által boldogok legyenek. Meggyőződése szerint: ha csak egyszer látnák, hogy az erkölcsi jó mily nagy haszonnal jár, egészen természetesen gyakorolnák. Tehát, minden erejét latba vetette, hogy megvilágítsa ezeket az alapvető fogalmakat, és megmutassa, mik ezek az erények, mi a bölcsesség, a mérséklet, a bátorság, az igazságosság, az őszinteség, a lovasiasság, az önzetlenség, a hű barátság, az önmehtagadás és mindegyikben megtalálja ugyanazt a jelleget, hogy mind a társadalomra, mind az egyénre előnyös. Viszont megmutatta, hogy mennyi a tévedés és a tudatlanság az ezekkel ellenkező bűnökben és a hibákban, különösen a nagyravágyásban és a kapzsiságban. Odáig ment, hogy a kor hagyományos erkölcsével ellentétben tagadta, hogy valaha is szabad lett volna a rosszat rosszal viszonzni. Ezek, az ő lelki nemességének jóvoltából, már a keresztény és modern eszmény ama gyönyörű gondolatai közé tartoztak, amelyek a görög művelődés mélyéből merültek fel.

És ez – anélkül, hogy világosan tudott volna róla – talán új vallás is volt. Az eddigi filozófia azzal, hogy a világegyetem életében megmutatta a nagy természeti erők működését, tulajdonképpen lerombolta a mitológia épületét. Azonban ez a filozófia természeténél fogva majdnem hozzáférhetetlen volt a legtöbb ember számára, éppenséggel a tudósok filozófiája volt. Másfelől, semmit sem adott a vallásos lelkeknek, hogy pótolja azt, amit romba döntött. Viszont Szókratész, bár ő is elvetette a mitológia durva elemeit, ragaszkodott a hagyományos kultuszhoz és a közös hit bizonyos alapvető tételeihez. Ha nem ismerte el az istenek összeütközéseit, szenvedélyeit és általában semmit, ami lealacsonyította őket, nem tűrte azt sem, hogy kétségbe vonják beavatkozásukat az emberek dolgaiba. Hitt igazságukban, jóságukban, tökéletességükben és épp ily szilárdan hitt hatalmukban is. Bár nem szakított a politeizmussal, szemlátomást valami monoteizmus felé tartott. Filozófiájában tehát megvoltak a lényeges elemei az erkölccsel szorosan összefüggő vallásnak, amely ennél fogva alkalmas arra, hogy kielégítse azokat a lelkeket, amelyek nem tudtak megelenni a természetfölötti nélkül. Ez a filozófia, amelynek az volt

a sorsa, hogy utódainál pontosabban kialakuljon és kifejlődjék, az emberi gondolat egyik korszakának végét jelentette.

És mint tudjuk, halálának is ez volt az oka. Azzal a váddal, hogy új isteneket akar meghonosítani Athénban, 399-ben méregpohárra ítélték.

A filozófiai gondolat fejlődésével – hiába volt Szókratész ellenkező iránya – karöltve jár a természettudományok fejlődése, amely ekkoriban feltűnően megmutatkozik az orvostudományban. Mert itt olyan nagy névvel találkozunk, Hippokratész nevével, amelyet a görög művelődés rajzában nem mellőzhetünk. Az egész ókor Hippokratészt tartotta az orvostudomány atyjának; nem azért, mintha ő teremtette volna meg ezt a tudományt a semmiből, már a homéroszi hősköltemény tanúskodik róla, hogy meglepően jól ismerték az emberi test szerveit és sebezhetőségüket, bemutatja az orvosokat is, amint hivatásukat gyakorolják és a hagyományos gyógy módokat alkalmazzák. Látjuk, hogy ezek a kezdetleges ismeretek kialakulnak és kifejlődnek a következő századokban, a jóniai, itáliai és szicíliai görögök kutatásainak révén. A krotóni Alkmaion, aki valamivel Empedoklész előtt élt, már úgy áll előttünk, mint kitűnő megfigyelő; ő ismerte fel és tanította először, hogy az agyvelő az érzetek központja és a gondolkodás szerve. Empedoklészsel együtt dolgozta ki elméletét arról, hogy milyen okokból keletkeznek a betegségek. De Hippokratészé a dicsőség, hogy ezt a kísérletet összefüggő tanítássá alakította és főképpen, hogy tudományos módszert teremtett, amely egyrészt a természet állandó megfigyelésén, másrészt a minden babonától mentes és minden mitológiai hatástól felszabadult józan okoskodáson alapult. A kózi Aszklepiadész-családból származott és ennél fogva örökölte mindazokat az ismereteket, amelyek ott Aszklepiosz templomában felhalmozódtak és maga is ott sugározta szét szellem fényét. Szüntelenül és mohón igyekezett tanulni a tapasztalásból és valószínűleg meglátogatta Görögország számos részét az V. század második felében; ahol csak megfordult, mindenütt feljegyezte amit látott, okult belőle, és amit tanult, boldogan terjesztette iratai révén. Ha ma már nehéz is meghatározni, mi az ő tulajdona hatalmas tudományos irat gyűjteményében, már maga az a körülmény, hogy ennyit tulajdonítottak neki, mutatja szerepének fontosságát és nevének kivételes tekintélyét. Az egész ókorban ő volt a tulajdonképpeni mester; teljes joggal tartották róla, hogy ő a szerzője mindannak, ami az ő módszerének és tanításának hatása alatt keletkezett.

A filozófiának és tudománynak ez a százada még sokkal inkább a költői alkotás százada volt. A költészet minden műfajában megállapítható ebben az időben a komoly és erős elmélyedéssel párosult hatalmas képzelőerő tündöklése. Ez a költészet ügyel az emberi valóságra, ez az a szilárd alap, amelyen dolgozik, de igyekszik ezt állandón és szinte ösztönszerűen eszményíteni. Nem annyira az egyéni részletek, mint inkább az általános vonások érdeklik és ezeket igyekszik legszívesebben ábrázolni. Széles ecsetvonásokkal fest és ezzel minden alkotásába a nagyság vonásait viszi. De mivel van érzéke a mérték iránt, ebben a nagyságban nincs semmi túlzás, semmi erőltetés. E kor költőinek művészete általában felülemelkedik a kicsinyeségeken, mégis, ha jónak látja, nagyon is tudja mérsékelni a harsogását és ilyenkor lenyűgöz bájával és természetes hangjával.

A lírai költészet természetes tolmácsa mindazoknak az érzelmeknek, amelyek leginkább foglalkoztatták a korabeli embereket és ezért ebben az időben alkotja meg legragyogóbb mesterműveit. A múlt szép mondái voltak élő forrásai, amelyekből bőven merített. A mondában találta meg azokat a tárgyakat, amelyek alkalmasak voltak a nagy tettek magasztalására, az ünnepek megülésére, bölcs elmélkedésekre és jámbor siránkozásokra. Okulásokat merített belőle és ezen a réven bizonyos tekintetben jó tanácsadó és hasznos nevelő lett.

Ezt mutatják a keószí Szimonidész csekély számú töredékei, amelyekben a költő egyrészt a perzsa háborúk nagy izgalmaiba kapcsolódik és felemlegeti ezeknek dicsőséges emlékeit, másrészt ünnepli a győzőket, akik kitűntek a nemzeti játékokban, végül pedig vallásos énekeket szerkeszt a különféle államok ünnepeire. Megcsodáljuk e költeményekben a költő megvesztegető képzelőerejét, szellemének finomságát, kedves érzékenységet. Örököse volt unokaöccse, Bakchilidész, akinek néhány fontos művét szerencsés véletlenn folytán a múlt évtizedekben találták meg. Nem volt olyan tehetséges, mint Szimonidész, de el kell ismernünk, hogy ügyesen folytatta a hagyományt, amelyet tőle örökölt.

Ennek a műfajnak egyedülálló mestere a nagy thébai költő, Pindaros. Sokoldalú és nagy terjedelmű munkásságának csak egy része maradt reánk; ez azokat a diadalmi énekeket foglalja magában, ame-

lyeket az olümpiai, delphoi, iszthmoszi és nemeai nemzeti játékok győzteseire írt; ezeken kívül mindössze néhány töredék maradt meg, dithüramboszok és egyéb töredékek különféle műfajokból. Pindarosztól idegen volt a tulajdonképpeni filozófiai spekuláció, amelyről az imént beszéltünk, azonban a maga módján mégis filozófus, egyúttal azonban nagy költő is. Igaz, eszméi alapján véve még a VI. századba tartoznak; vallása és erkölce majdnem teljes egészében ugyanaz, mint Szolóné, Theogniszé és a bölcseké, mégis különbözik tőlük, nem csupán abban, hogy képzelete megfényesíti gondolatait, hanem emelkedettségével és mélységével is, ami sokoldalú és alapos elmélyedésre mutat. Akár helyreigazítja a régi hagyományokat, hogy egy egészségesebb erkölcshez idomítsa őket, akár magasztos képekben mutatja be az isteni hatalmat, akár pedig az emberi sors törvényeit mutatja meg azoknak a fejedelmeknek és más kiváló személyiségeknek, akiknek győzelmeit ünnepli: érezzük, hogy magasabb szempontból nézi a dolgokat, és rendszeresebben gondolkodik. Bár az előbbi korszak szellemi örököse, mégis nagy mértékben kivette részét abból a rajongásból, amely ekkoriban az egész görög világot áthatotta.

Bármily nagy volt e lírai alkotások hatása, mégsem gyakorolhattak oly döntő befolyást a közszellemre, mint a drámai költészet. A dráma gondolat és látványosság volt egyszerre, a szemhez és egyúttal az értelemhez szólt és hatalmas eszközei voltak arra, hogy megindítsa a közönséget s ennél fogva természetesen sokkal erősebb és sokkal tartósabb élményt jelentett. Valóban nehéz pontosan meghatározni, mit köszönhet az V. század görög művelődése az athéni színháznak, mert a drámai előadások pompája tekintetében egyetlen állam sem versenyezhetett Athénnel, egyetlen állam sem adott olyan költőket, mint Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész volt a tragédiában, Kratinosz, Eupolisz, Arisztophanész a komédiában.

Aiszkhülosz mintegy száz darabot írt, ezek közül csupán hét maradt ránk teljes egészében; de ez a hét is elegendő arra, hogy megcsodáljuk lángelméjét. Hatalmas ihlet fűti a *Heten Théba ellen* című drámát és a nagyszerű *Perzsákat*, amelyben az egykori szalamiszi harcok hazafias büszkesége lobog. Másfelől, sosem szólalt meg még a színpadon erőteljesebben a rémület és a részvét, mint az *Agamemnonban*, a *Khoephoroiban* és az *Eumenidészben*, amelyek együtt az *Oreszteia*-trilógiát adják. Aiszkhülosz, hogy ezeket a hatalmas elgon-

dolásait megvalósíthassa, kénytelen volt jelentékenyen tökéletesíteni azokat a külső segédeszközöket, amelyek az előtte élt költők rendelkezésére álltak. De ha teljes joggal őt tekintjük a görög tragédia megteremtőjének, ennek legfőbb oka az az erkölcsi és drámai érték, amit bele tudott vinni a cselekménybe. Elmélkedő szelleme a monodáktól kapott patetikus helyzetekben mindenütt észrevette az emberi lelkiismeret elé meredő kérdést; és ennél fogva az istenek összeütközései és a szenvedélyek játéka, amely emberi szereplőinek lelkét zaklatta, az ő számára nem csupán költői indítók voltak arra, hogy felkorsóolja a nézők megindultságát. Mindegyik tragédiája erkölcsi problémát tárt a nézők elé és mindegyik gondolkodásra indította őket. Másfelől, bár elfogadja a régi hiedelmeket, amelyek az istenek féltékenysége, a sors titokzatos és kikerülhetetlen hatalmára, az ősi átkok átöröklésére, a nemzedékek egyetemes felelősségére vonatkoznak: mégis különös öröme telt abban, hogy megmutassa, amint az emberi akarat fájdalmas útját járja ama megpróbáltatások közben, amelyeket természetfölötti erők kényszerítenek rá. Ez valóban olyan filozófia volt, amelynek nem volt pontosan meghatározott tanítása és sokkal több kérdést vetett fel, mint amennyit meg tudott oldani; mindazonáltal általában abban a gondolatban csúcsosodott, hogy a bűn végzettszerűen maga után vonja a büntetést s hogy a gőgnek és az erőszakosságnak bűnhődnie kell.

Szophoklész, aki a színpadon (468–406) Aiszkhülosz után sorozatos sikereket aratott, épp ilyen mélységes hatással volt az athéni lélekre. Egyébként ő maga is a legtisztább megtestesítője volt az attikai szellemnek, jellemével és lángelméjével egyaránt. Épp olyan termékeny volt, mint Aiszkhülosz. Több mint száz darabot írt, de tőle is csak hét teljes darab maradt ránk: *Aiasz*, *Antigoné*, *Élektra*, *Ödipusz király*, *Philoktétész*, *Ödipusz Kolonoszban*, megannyi remekmű s ezekhez csatlakozik többféle szempontból figyelemreméltó darabja, a *Trakhiszi nők*. Alapjában véve Szophoklészt is ugyanaz a vallásos hit fűti, mint Aiszkhüloszt, azonban kevésbé volt hajlamos a teológiai megfontolásokra és ennél fogva a természet feletti hatalmaknak nem tulajdonított oly nagy drámai fontosságot. Bár szüntelenül jelen vannak drámaiban, soha sincsenek már az előtérben; és főképpen szeszélyeiket már nem kényszerítik az érteberre olyan erőszakkal, hogy elmélkedjék rajtuk. Viszont személyeinek érzelmei és jellemei annál szabadabban kibontakoznak: egyfelől – mintha csak bi-

zonyos tekintetben a kor dialektikájának hatása alatt állnának –, sokat okoskodnak, részben, hogy igazolják elhatározásaikat, részben, hogy megcáfolják a mellüknek szegzett érveket; ezek az okoskodások mindig megfelelnek jellemüknek és szenvedélyeiknek, de lendületek, ügyesek, szenvedélyesek és egyúttal kifogástalanok is. Másfelől, ezekben a darabokban egészen újszerű pszichológiai változatosság mutatkozik: a főszereplőben majdnem mindig emberfeletti akarat lakik és szerepe a cselekmény középpontja, de mellette vagy vele szemben a költő szívesen csoportosít más, kevésbé fontos személyeket, akik azonban mind a maguk külön életét élik. Így finom és öntudatos művészettel állítja szembe egyik jellemet a másikkal és a szembeállítás révén jobban megvilágítja és jobban érvényre juttatja őket. Még a legnagyobb hősökben is megmutatja egy-egy pillanatra az emberi gyengeséget, a megbánást, a habozást, drága emlékek feltámadását, a nyomorúság óráiban. De van itt ennél több is. Szophoklész az *Ödipusz király*-ban bemutatja ugyanazt az embert, előbb hatalmának csúcán, mikor az egész nép szinte istenként tiszteli s maga is boldogan bízik szerencsájében és tehetségében, azután pedig megrendítő sorscsapások során bemutatja, amint földre sújtja a borzalom, amelyet mindenkiten kelt és az az érzés, amely benne, magában támad szörnyű bukása után. A költő dús és hajlékony képelete csodálatosan meg tudta eleveníteni és meg tudta értetni mindazt, ami emberi; drámai alkotótehetsége mindent felölelt: a legszörnyűbb szenvedélyeket, a leggyengédebb érzelmeket, a jóságot, a kedvességet, a gyermeki szeretetet, az alázatosságot, a gyöngédséget. Úgyszólván az egész emberi természetet ábrázolta színdarabjaiban, mégpedig a legérdekesebb szempontokból; legfőbb gondja volt, hogy mindig igaz legyen és igaz tudott lenni anélkül, hogy engedett volna természetes nemességéből, s durvaságba vagy mindent elsorvasztó kicsinyeskedésbe süllyedt volna.

Kortársai közt csak egyetlenegy költőt tekinthetünk vetélytársának: Euripidészt, aki mintegy 15 évvel volt fiatalabb nála. Az ő alkotásait jobban megkímélte az idő: még ma is 19 darabját olvashatjuk. Nem mind egyforma értékűek, de sok van köztük, amely a legnagyobb csodálatunkat megérdemli, ezek: *Alkésztisz*, *Hippolitosz*, *Medea*, *Ión*, *Hekuba*, *Iphigeneia Tauriszban*, *Bakkhánsnők*, *Iphigeneia Aulisban*. Tragédiáin, ha Szophoklész műveivel összehasonlítjuk, élénken meglátszik az a fejlődés, amely akkoriban végbement a lel-

kekben. Míg Szophoklésznél a filozófia csak másodlagos, Euripidésznél a lélek mélyéig hatol és ott benső kettősséget teremt. Euripidészben egy költő és egy gondolkodó lakott és ez a kettő néha alig tudott megegyezni. Bizonyos, hogy ugyanez a lelkiállapot jellemezte kortársai tekintélyes részét is, de ami ezekben rejtve maradt, Euripidésznél annál jobban szembetűnt. Euripidész mint költő éppúgy, mint Aiszkhülosz és Szophoklész is, elfogadja a régi mondákat és mindazt a természetfölötti elemet, ami bennük van, de nemcsak elfogadja, hanem minden tehetségével ki is aknázza őket; mindenkinél bővebben kifejti belőlük a részvét és a borzalom elemeit, és ezekből olyan megrendítő tragédiákat alkot, amilyenek addig sohasem voltak a színpadon és hatásukat még azzal is fokozza, hogy a hőseket és hősnőket igen szívesen egyszerű halandókká zsugorítja. Valóban korának humanitását mutatta meg az athéni közönségnek a színpadon, és mikor ez a közönség némi ellenkezés után hozzászólt ehhez az új költészethez, természetesen szenvedélyesen megszerette, sőt minden másnál jobban szerette, mert ezekben a darabokban az életnek sokkal hűbb képét találta, azt, amelyet maga is tapasztalásból ismert. De a csodálatos képzelet és érzelmesség emez alkotásai mögött szüntelenül megjelenik a gondolkodó. Ott áll és figyel az, ami a színpadon történik. Figyeli mint moralista, aki a párbeszédbe belekeveri személyes észrevételeit, amelyek néha finomak és gúnyolódók, néha komolyak és kissé szomorkásak, de majdnem mindig furcsán hangzanak az egyik vagy másik szereplő szájából, aki pillanatnyilag szinte kiköppen szerepéből. És hitetlenül figyel a színpadon történeteket, szívesen hangsúlyozza némely hagyományok valószínűtlenségét, tiltakozik más hagyományok erkölcstelensége ellen és értésére adja a közönségnek, hogy nem hajlandó értük vállalni a felelősséget. Így vegyes jellegű mű keletkezik, egyes kitűnő tulajdonságaival megközelíti a legszembetűnőbbeket, de egyes helyeken felzaklat bennünket, szóval olyan mű, amely bizonyára felizgatta a korabeli közvéleményt és ma jól mutatja, hogy ezt a közvéleményt milyen sokféle eszmeáramlat nyugtalanította.

Az V. századbeli tragédia, mint láttuk, a maga egészében értékes tanú, és kitűnően mutatja, mily emelkedett volt e kor fejlett athéni művelődése, egyúttal azonban azt is megmutatja, mily nemes és magasrendű érzékenység volt benne. De ha nem állna rendelkezésünkre egy kiegészítő s az előbbtől kissé eltérő tanúbizonyság, a komé-

dia, akkor megtörténhetnék, hogy nem csupán hiányos, hanem hibás képet is alkotnánk magunknak erről a művelődésről. A komédia, amely a VI. században a dionüszoszi ünnepekből származott, még az V. században is megtartotta ez ünnepek vidám féktelenségét, sőt valósággal határtalan szabadossággá fokozta. Megmutatja az athéni népet a maga ujjongásában, és tartózkodás nélkül leleplezi előttünk azt az ősi durvaságot, amely még mindig megvolt ebben a népben. Azonban szerencsére ez a komédia egyáltalában nem csupán a nép alsóbbrendű ösztöneinek kifejezése. Szabados szavaiban csípős szatíra robban, amely gyakran túlzó és véresen igazságtalan, de igen gyakran egészséges józan ész fűti. Szabad és vakmerő, támadja az embereket, az intézményeket, a múlt ízléseket és divatokat, az új eszméket és magát a népet. Ha nem szabad is színigazságnak venni mindazt, amit felelőtlenül összehord, nem tagadhatjuk, hogy igen sok elfogadható dolog volt ezekben a kritikáiban. Mindent kimond, amit lát és majdnem minden dologban tisztán lát. Másfelől megvolt az a szerencséje, hogy oly kitűnő művelői akadtak, akik a bohócokdásból mesterművet tudtak alkotni. Ezeknek révén gazdagodott a komédia a fürge, vakmerő, elragadó költői képzelettel, amelynek egyetlen más irodalmi műfajban sem nyílt alkalma ilyen könnyű érvényesülésre. Az attikai képzelet minden kényszerrel szabadon, kényére kedvére játszhatott a komédiában és ezen a révén a legelbűvölőbb alkotásokat hozta létre.

A műfaj legelső mestere Kratinosz volt, a század első felében, második felében pedig Arisztophanész és Eupolisz. Csupán Arisztophanész művei maradtak ránk nagyobb terjedelemben, és ezeknek a révén tudunk helyes fogalmat alkotni arról, hogy mi volt ebben a korban a komédia. Leghíresebb darabjai: az *Akharnai-beliek*, a *Lovagok*, *Felhők*, *Darazsak*, *Béke*, *Madarak*, *Békák*, *Plutosz* – már címeikkel is mutatják, mennyire szerette a költő képzeletben kiragadni közönségét a valóságos világból. És mégis, darabjaiban mindenütt jelen van ez a valóság, amelyet látszólag elhagy, vagy szándékosan kerül, mert a kedves és bolondos költő mellett van benne egy gondolkodó is, ugyan szeszélyes és csapongó, de világosfejű és gonoszkodó, akinek állásfoglalásait mélyreható és helyes szempontok határozzák meg; szóval, olyan szellem, amely csupa ellentét és ellentmondás. Védelmezi a vallást, de kicsúfolja az isteneket, ellensége az újításoknak, de ő maga újító, szerelmes Euripidész finom nyelvezet-

be, amelyet utánoz, de bírál is, bizonyosra vehetjük, hogy nagyra becsülte Szokratész dialektikáját, hiszen kicsúfolta. Sehol sem tárul fel előttünk jobban az ingatag athéni szellem, mint az ő műveiben; ez a szellem hajlik minden befolyásra, sohasem adja magát fenntartás nélkül, természetes hajlékonyságát arra használja, hogy megpróbálja mindennek az ellenkezőjét; s végül egészen jól érezte magát az eszméknek abban a sokféleségében, ami mulattatta, de nem nyugtalanította túlságosan.

A vígjátéknak ez a fajtája egyébként nem volt az egyetlen, amelyet Görögország az V. században ismert és művelt. Peloponnészosz egyes részeiben, különösen a nyugati görögöknél, Itáliában és Szicíliában ekkoriban egészen másféle jellegű vígjátéki előadások voltak divatban. Szürakúsaiban a század első felében a kiváló tehetségű Epikharmosz olyan műfajt teremtett meg, amely sokkal közelebb állt ahhoz, amit ma erkölcsvígjátéknak nevezünk, mint Arisztophanész darabjai. Műveiből csupán a címeket ismerjük és néhány rövid töredéket. Tekintélye igen nagy volt az ókorban. Élesszemű megfigyelő lévén kitűnően tudta festeni a népies környezetet, amelyben maga is élt; mulattató ötletességét finom megjegyzésekkel fűszerezte, és már eléggé ügyes volt a darabszerkesztés művészetében. Később egy másik szicíliai, Szóphrón szerzett hírnevet mimoszai révén; ezek egyszerű jelenetek a népéletből, Szóphrón páratlanul kitűnő érzékkel válogatta ki és természetes könnyedséggel vitte őket színpadra. Végül tegyük hozzá, hogy a görög Itália rengeteg ilyen népi bohózatot termelt ebben az időben; ezek nem léptek fel irodalmi igényrel és úgy látszik, ezekből az eredeti görög bohózatokból származott a latin Atellana. Ezeket az egymástól meglehetősen elütő irodalmi termékeket igen gyakran közös néven dór komédiának szokták nevezni. A komikai tehetségnek ez a megnyilvánulása a kor művelődésének rajzát néhány olyan vonással gazdagítja, amelyeket semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

A történetírás

Ugyanakkor, mikor a szellemi és erkölcsi tájékozódás ilyen meglepő módon fejlődésnek indult az V. században és ily pompásan nyilvánult meg a költészetben, megadta a történetírásnak is azt, ami eddig hiányzott belőle, hogy értékes alkotásokat hozzon létre. A történetírásnak valóban olyan szellemekre van szüksége, amelyek kíváncsián szemlélik az eseményeket és egyúttal elég gyakorlottak abban, hogy megértsék az emberek cselekedeteinek indító okait. A történetírás az V. század elejéig még gyermekkorát élte; szinte tapogatózva próbálkozott a félig mondaszerű genealógiákkal és jelentéktelen helyi krónikákkal, amelyekben még a mitológia és a monda foglalta el a legnagyobb teret; sem milétoszi Hékataiosz, sem argoszi Akuszilaosz nem emelkedett túl észrevehetően ezen az alacsony színvonalon. A földrajz, a történetírás nélkülözhetetlen segéd tudománya, maga is abban a szűk körben vergődött, amelyet Hekataiosz kijelölt számára. Nos, részben a kereskedelmi érintkezések, részben pedig a perzsa háborúk következményeképpen valami új kíváncsiság ébredezett: Görögország ezúttal látta meg, döbbenet, bár még kissé zavarosan, hogy mi mindent rejt mélységeiben az a roppant Kelet, amelyet eddig alig ismert. Magától értetődik, hogy szívesen fogadta azt, aki ezt a Keletet feltárta előtte.

Egy ázsiai görög, a halikarnasszoszi Hérodotosz vállalta magára és oldotta meg ezt a feladatot. Fáradhatatlan utazó volt, szakadatlanul hajtotta a tanulás és tapasztalás vágya, előbb Egyiptomba, aztán Ázsiába, Görögországnak majdnem minden részébe, Szicíliába, Itáliába, ahol végül is letelepedett, valószínűleg ott is halt meg. Sikerült megvalósítania a legtermékenyebb adatgyűjtést: kikérdezte az embereket, meglátogatta az emlékeket, mindenről tájékozódott, az erkölcsökről, a törvényekről, a kormányformákról, a vallásokról, részrehajlatlanul, elfogultság nélkül, az okosság és a hiszékenységgel, a csillapíthatatlan kíváncsisággal és a tapintatos tartózkodás furcsa keverékével. És mindabból, amit olvasott, látott és hallott, szellemével, a szép dolgok iránti élénk érzékével, elbeszélőtehetségével és lebilincselő stílusával olyan csodálatos művet alkotott, amelyben meg volt az ősi epopeia nagyszerűsége és szépsége. Roppant keretben, mint valami mozgó körképben bemutatta olvasóinak húsz különféle nép életének érdekességeit. Ez az enciklopedikus gyűjtemény, amelyben

feltárul az embertípusok változatossága, a vallások sokfélesége, a különféle intézmények létjogosultsága, rengeteg okulást kínált. Az emberi érdekességeknek ilyen gazdag gyűjteményét legfeljebb az egykorú tragédia nyújthatta.

Másfelől ezek a szélesen hömpölygő elbeszélések, amelyeknek fő tárgya a perzsa háború volt, a maguk nemzeti vonatkozásaival és hősi epizódjaival ugyancsak drámát alkottak, olyan drámát, amely bizonyára ugyancsak megrázta a marathoni és szalamiszi győzők fiait. Ebben a műben egyetlen vallásos gondolat uralkodott, ugyanaz, amely Aiszkhüloszt és Szophoklész fűtötte. Mint ezek, Hérodotosz is hitt a féltékeny istenségben, amely mindig résen áll, hogy megfékezze a túlságos gőgöt és nagyravágyást s mindig kész porba sújtani azt, aki oktanul feltolakodott. Azonban sem amazoknál, sem Hérodotosznál nem az volt a célja ennek a hitnek, hogy elcsüggyessze azokat, akik hasznos munkát végeznek. Mivel ez a hit abból a szükségérzetből keletkezett, hogy megmagyarázzon bizonyos nagy szerencsétlenségeket, elismerte a politika fontosságát, de egyetlen kötelességül azt jelölte meg, hogy mindenben mértéket tartson.

Bármily szép volt is ez az alkotás, mégsem tudta teljesen kielégíteni az erkölcsi elemzésnek és a mély elmélkedésnek azt a vágyát, amely a század végén egyre jobban kifejlődött a filozófiától megtermékenyített lelkekben. Thuküdidész főképpen ezeknek írta meg ebben az időben a peloponnészoszi háború történetét.

Thuküdidész az athéni arisztokrácia tagja volt, államférfi és tábornok. Igen figyelemreméltó tehetségét csak fokozta kitűnő nevelése és az a körülmény, hogy átélte azokat az eseményeket, amelyeket meg akart írni. Első tanítómestereitől – akik között talán ott volt Antiphón, a szónok is – olyan választékos stílust tanult, amely szakított a jón prózaírók kissé lágy és laza stílusával és igyekezett tömöríteni a gondolatokat, kiemelni minden kis részletüket, akár a könnyedség, a szépség és néha a világosság rovására, azonban mindenestre az aggodalmas pontosság javára.

Hogy végképpen elszakadjanak azok a kapcsok, amelyek a történetírást még az eposziához fűzték, ki kellett küszöbölni belőle teljesen a mesés és mondai elemet. Ezt végezte el Thuküdidész. Történelmi műve elején visszapillant a görög művelődés fejlődésére és nem habozik ésszerűen magyarázni ezt a fejlődést, azokból az ősi szokásokból, amelyek még éltek Görögországban. Így egyszerre szétfosz-

lott az aranykor mondája. Ugyanilyen biztos volt ítélete a természetfeletti elemek dolgában, az egykorú események előadásában; nem tagadta ugyan az istenek hatalmát, de nem is beszélt beleavatkozásukról az emberek dolgaiba, mert igen helyesen úgy gondolta, hogy sem a történetírónak, sem olvasóinak semmi hasznuk sincs abból, ha olyan titokzatos okokat keresgélnek, amelyekről semmit sem tudhatnak meg. Az, amit fontosnak tartott megfigyelni általában az eseményekben, nem az volt, ami meghaladja az emberi értelmet, hanem inkább az, amit előre láttak, vagy amit előre láthattak; mert a történetírásnak szerinte az a kötelessége, hogy a múlt tapasztalatai alapján hasznos irányításokat adjon a jövőre.

Ez az elvi szempont indította természetesen arra, hogy egyformán keresse a távoli és a közvetlen okokat. És ez volt a módszere, mikor távoli okokból magyarázta Spárta és Athén vetélkedését. A közelebbi okok szerinte nem csupán azok az apró események voltak, amelyek kiobbantották a háborút, hanem éppen így a két állam lelki alkata, hivatásuk és hatalmuk tudata. Ugyanezt a módszert követi elbeszélése apró részleteiben is; a véletlent, amelyet mégsem lehet teljesen kiküszöbölni az emberi dolgokból, történelmében egészen szűk körre szorítja. Soha még nem tettek ily nagy erőfeszítést arra, hogy ésszerűen magyarázzanak meg mindent, amit ésszerűen meg lehet magyarázni.

De mivel felismerte egyes emberek szerepének fontosságát, igyekezett ezeknek a jellemébe is behatolni. Így rajzolt meg olyan egyéniségeket, mint Periklész, Nikiász, Alkibiadész, Kleón; erős vonásokkal megrajzolt alakok ezek és kétségtelenül közel állanak a valósághoz. Hogy megértesse terveiket, aggodalmaikat, nyíltan bevallott céljaikat vagy ábrándjaikat, beszédek adott szájukba; ezek a valóban megtartott beszédek utánzatai voltak, de főképpen azzal a céllal készültek, hogy fényt vessenek ezekre az egyéniségekre. Szükség esetén az író, mindig kellő mérséklettel, ki is egészítette a beszédek a maga gondolataival. Egyébként kiemelte ugyan a tömegből ezeket az egyéniségeket, de ügyelt arra, hogy el ne válassza őket tőle, nagyon jól ismerte a közvélemény hatalmát s ennél fogva kötelességének érezte, hogy minden megmozdulását érzékeltesse olvasóival. Művel egyúttal a harcban álló népek érzelmeinek, sikereiknek és bukásaiknak története.

Tegyük hozzá, hogy ebben a gondolkodóban eleven és erős képzeletesség lobogott, amely a megrendítő valóságokat találó vonásokkal tudta ábrázolni. Nem egy elbeszélése valósággal csodálatraméltó dráma. Hatásuk annál elevenebb, mivel nyilván magukból a tényekből fakad, hiszen az elbeszélő egészen a háttérbe vonul és elrejtőzik. Nyoma sincs hatásvadászatnak, idéetlen okoskodásnak, a dolgok a maguk élő valóságában támadnak fel előttünk, pontosan annyit látnunk belőlük, amennyit látnunk kell, hogy a legmélyebben megrendítsenek.

Szóval, a történelmi érdeklődés, amelyet Hérodotosz keltett életre, Thuküdidész jóvoltából zártabbá, egységesebbé lett és elmélyült. A régi vagy új események valamikor az epikus elbeszélések tárgyai voltak, később azonban a földrajzi tudomány haladása, az erkölcsök megfigyelése, továbbá az adatok kritikája révén jobban közeledtek a valósághoz; előadásuk most már a szó szoros értelmében tudományos anyaggá vált és egyre jobban áthatották a filozófiai elemek. Thuküdidész előkészítője és hírnöke Arisztotelésznek.

A szónoklat

A filozófia, a költészet és a történetírás mellett az V. században a szónoklat a görög szellem egyik legfigyelemreméltóbb megnyilvánulása. Görögországban tulajdonképpen mindig voltak figyelemreméltó szónokok, bizonyítja ezt az a sok beszéd, amelyet az *Iliászban* és az *Odüsszeiában* olvashatunk. De abban az időben a szónoklást az istenek adományának tekintették, ami annyit jelent, hogy legfőbb forrása a természetes tehetség volt. Csak az V. században tűnik fel a retorika, vagyis annak a művészetnek az oktatása, amelynek tárgya a rábeszélés a szónoklat segítségével. Ez a művészet nem lehetett más, mint a nyilvános szónoki gyakorlatból levont elmélet terméke. A szofisták, akikről fentebb beszéltünk, majdnem valamennyien tanították a szónoklást, ugyan nem annyira elméleti előadásokban, mint inkább a maguk példáján. Csak néhány mester, például a szicíliai Korax, fogta fel úgy a retorikát, mint a törvényszéki beszédekre alkalmazható szabályok gyűjteményét. De ezek után mások – külön ki kell emelnünk közülük a szicíliai Gorgiaszt –, akiket ugyanezek a szándékok fűtöttek, előadásaikban már más felfogásról tettek bizony-

ságot, szerintük a beszéd, bármi a tárgya, feltétlenül művészi alkotás. Gorgiasz és közvetlen tanítványai, úgy látszik, azon voltak, hogy a szónoki beszédet a stílus révén a lehető legcsábítóbbá tegyék. Azt akarták, hogy a próza, bár a maga eszközeit használja, egyenlő értékű legyen a költészettel; valójában valami nagyon mesterkelt műfajt alkottak belőle. Attikában azonban megalakult egy iskola, amely az új művészet alkalmazásában sokkal józanabb ízlésről tett bizonyosságot; ennek a legfőbb képviselője Antiphón volt, a század második felében. Befolyása megérzik majdnem valamennyi szónokon, akikkel a következő században találkozunk, említettük, hogy talán Thuküdidésznek is mestere volt.

De az V. században ez a külföldről jött és Athénban csak későn befogadott irány nem gyakorolhatott hatást azokra az államférfiakra, akik ebben az időben elismert szónokok voltak. Ezekre inkább a filozófia hatott közvetlenül, sőt maguk is részesei voltak a gondolkodás általános haladásának. Egyébként szónoki művészetükről már csak az egykorú tanúbizonyságok alapján alkothatunk véleményt. Bizonyos, hogy egyikük sem adta ki beszédeit; felfogásuk szerint a szónoki beszéd mindenekelőtt a cselekvésnek egyik módja volt, egyáltalán nem óhajtották, hogy olvassák a beszédeiket és talán félték is tőle, hogy ha beszédeiket másolatban terjesztik, összetévesztik őket a retorika tanáraival.

Ilyen körülmények között elegendő csak a leghíresebb szónokot, Periklész említésünk, annál inkább, mert róla nevezték el ezt az egész századot és bizonyos értelemben ez az egész század az ő személyében testesül meg. Valóban nincs az V. századbeli Athénnak jellegzetesebb egyénisége nála. Amennyiben egy eszmény egyáltalán megvalósítható, Periklész megtestesítette annak a népek az eszményét, amely őt vezéréül elfogadta. Volt benne valami természetes felsőbbség, amely részben jelleméből, részben tehetségéből fakadt, szónoki művészete ennek a kettőnek a visszfénye. Nemes külsejének megfelelt emelkedett szelleme. A filozófián nevelkedett, barátja és pártfogója volt Anaxagórasznek, megvolt benne az az adomány, hogy ki tudta fejteni az általános eszméket, anélkül, hogy csorbát ütött volna szempontjai pontosságán. Sem jellemében, sem elgondolásaiban nincs semmi alacsony rendű, semmi kicsinyes, de épp így nincs semmi túlzás sem. A cselekvés és a kezdeményezés embere, és Thuküdidész mondja, hogy éppen olyan ügyesen le tudta csillapí-

tani a tömeg féktelen szenvedélyét, mint ahogy fel tudta lelkesíteni a csüggedés pillanataiban. A nagyság ösztöne sugallta politikáját és ez tükröződött szavaiban is, de ezt az ösztönt egészen áthatotta a mérséklet. Beszéde legtöbbször komoly, egyszerű, világos és értelmes volt, attikai báj vegyült benne bizonyos lebilincselő kedvességgel s ennek eredménye volt a meggyőzés. Néhanapján megnyilvánult beszédében hatalmas természetének belső ereje is, ilyenkor hirtelen kirobbantak azok a döntő és lenyűgöző érvek, amelyek mindent halomra borítottak s amelyeket villámcsapásokhoz hasonlítottak. Nyilvánvaló mindebből, hogy ékesszólása szabadon szárnyalt és mozgott; ezeket a tulajdonságokat nem találjuk meg azokban a túlságosan tömör beszédekben, amelyeket Thuküdidész a szájába adott. Tegyük hozzá, hogy ebben a nagy szónokban igen nagy mértékben megvolt a széperzés, ezt bizonyítja az a szerep, amelyet mint a művészi érdeklődés megindítója betöltött polgártársai között. Így, ha róla beszélünk, bizonyos tekintetben a művészekről beszélünk, akiknek leglegkesebb pártfogójuk és csodálójuk volt.

Az V. század művészete

Ez volt az az idő, amelyben a görög művészet elérte fénykorát. Görögország, amely megteremtette a tudományt, a szabadságot és az emberséget, egyúttal a szépség megteremtője is lett és ebben az időben felülmúlhatatlan mesterműveket alkotott mindazokban a művészetekben, amelyek a rajzzal összefüggnek. A VI. század, mint láttuk, egyre tökéletesítette a technikát, amely nélkül a legtehetségesebb művész is tehetetlen. Az építészet, festészet és a szobrászat fentebb vázolt fejlődésének következményeképpen az V. század mestereinek már semmit sem kellett tanulniuk a művészet mesterségbeli részéből, kezük már engedelmes eszköze gondolataiknak. A gondolat felszabadult az anyag uralma alól, uralkodott eszközein és most már szabadon átengedhette magát az ihletnek; ezért úgy érezte, hogy nincs joga megvetni a valóságot. Mint a kor nagy drámai költője, a művészek is a természet utánzására törekedtek, amelynek gazdag és eleven változatosságát éppúgy tudták tolmácsolni, mint a drámaírók és éppúgy eszményítették, mint azok. Általában nem annyira az egyéniség, az érdekes részlet, a különleges jelleg érdekelte őket,

mint inkább a típus. Innen származik az a nemesség, nagyság és egyszerűség, amely műveiken elárad.

Egyébként a körülmények előmozdították ezt a fejlődést és ezt az irányzatot. A perzsa háborúk erkölcsi erejének tudatára ébresztették Görögországot és szilárd bizalmat öntöttek bele jövőjét illetően. Görögország hálával telt el istenei iránt, akik megmentették és hozzáfogott elpusztult templomaik újjáépítéséhez és új templomok emeléséhez. Igyekezett minden rendelkezésére álló eszközzel díszíteni ezeket a templomokat; felhívták a szobrászokat, a festőket és a mindenféle díszítőművészeket, hogy művészetükkel csatlakozzanak az építészek művészetéhez. És a templomok mellett egyre szaporodtak a polgári épületek, prütaneionok, csarnokok, gümnaszionok, valamint a közhasznú művek, kikötők, raktárak, arzenálok. A nagy államok és az uralkodók versenyre keltek egymással. Athén és Korinthosz, Szürakuszai és Tarentum, Elisz és Delphoi és a jón városok büszkék voltak azokra az alkotásokra, amelyeket a leghíresebb művészeknél rendeltek meg. Az általános versengés dús adományokban, szobrokban, fogadalmi emlékekben nyilvánult meg. És majdnem mindenütt azt követelték a művészektől, hogy a közösség érzelmeit fejezzék ki szobrászi ábrázolásaikban.

Amit Görögország ebben az időben az építészet terén alkotott, bámulatos. A görög templom, amelynek az athéni Parthenón a legtökéletesebb mintaképe, valóban egyike az emberi szellem amaz alkotásainak, amelyek leginkább megközelítik a tökéletességet. Periklész kezdeményezésére 447 és 438 között építették ezt a csodálatos épületet az Akropolisz magányosan álló szikláján; közös műve Iktinosz építőművésznek, aki a tervét készítette és Pheidiasznak, a nagy szobrásznak, aki nem csupán mesterműveivel díszítette, hanem a munkálatokat is vezette és az építés minden mozzanatára felügyelt. Talán még sosem volt építmény, amely jobban kifejezte volna egy nép lelkét és a szépségről alkotott fogalmát. Elégge nagy volt ahhoz, hogy a szikla magasából uralkodjék az egész városon, s mégsem volt ormótlan; legfőképpen arányainak harmóniája, vonalainak finom és kecses bája tűnt fel az első pillantásra. Könnyedén emelkedett ki alépítményéből, elbűvölően bontakozott ki izmos és remek dór oszlopainak csarnoka, büszkén viselte gerendázatát, amely úgy koszorúzta, hogy egyáltalán nem nyomta agyon: távolról úgy tűnt fel, mint a legméltóbb lakása az istennőnek, akiben az erő egyesült az értelemmel.

Közelről elgyönyörködtette a legigényesebb szemet is anyagának szépségével, szerkezetének tökéletességével, lágyan egymásba olvadó színeivel, amelyek még jobban érvényre juttatták körvonalait. Sőt mi több, elbűvölte a látogatót oromzatának csodálatos szobraival, frízének domborműveivel, amelyek az oszlopsor alatt övezték a cellát, triglifek közt váltakozó metopéival. Ezeken isteni és emberi jelenetek peregtek le mélyértelmű alkotásokban, élettel teljes, bájos és felséges alakokban: azok a nemzeti mondák, amelyekre Athén büszke volt, allegóriák, amelyek eszébe juttatták vállalkozásait és végül legszebb vallási szertartásainak eszményített ábrázolása. Így ez a templom bizonyos tekintetben beszélt is, gondolatot fejezett ki, áhítatot, az érzések összességét, egyúttal pedig megtestesítette a legsajátosabban hellén művészet képzetét.

Ez a csodálatraméltó épület, a maga egészében, tiszta dór stílusú, csúcspontját jelzi ennek a stílusnak, amely virágzott már az előző században is és azóta egyre tökéletesedett. Mindazonáltal felfedezhetünk benne néhány jón elemet, ilyen például a cella fríze. Ezek már a hamarosan kifejlődő új irányzat hírnökei.

Általában a század első felének minden építészeti emléke dór stílusú; ilyen Zeusz olimpiai nagy temploma, Libon építész műve, amely 468–456-ig épült, ilyen a tévesen Thészeionnak nevezett templom, amelyet körülbelül ugyanebben az időben emeltek s amelynek roppant és kissé nehézkes tömege még ma is áll, ilyen még az eleusiszi híres Teleszterion, három építész, Koroibosz, Metagenész és Xenoklész közös műve, hárman egymásután dolgoztak rajta. Ezekhez csatolhatjuk a Periklésznek tulajdonított Odeont, amelyről fentebb szóltunk s amely valószínűleg még Themisztoklész idejéből való.

De a század harmadik harmadában mintha visszatérnének ahhoz a művészethez, amelyet Iónia teremtett meg az előző században, s amelyet az anyaország csak meglehetősen későn fogadott el. És ezzel a művészettel, amelyen megérzett a Kelet befolyása, új szépség vonult be az építőművészetbe. Az erőteljes dór oszlop mellett ott van most már a jón oszlop, amely karcsúbb, alapzata vésett, törzse sima és sudár, kecses oszlopfője csigavonalas. Ugyanebben az időben általánosan elterjed a domborműves fríz és versenyre kel a metopékkal és triglüphoszokkal. A kétféle stílus együtt jelenik meg a Propüleákon, Mnesziklész mesterművén, amely 437–432 közt épült.

Aztán itt van még a Niké Apterosz temploma és a bájos Erekhtheion, amelyet 435-ben kezdtek és 434-ben fejeztek be; ennek egyik oldalán két jón oszlopsort látunk, a másikon azt a híres kiugró épületrészt, amelyen mint megannyi eleven oszlop, hat-hat kariátisz tartja könnyedén a három vízszintes sávból álló gerendázatot, amelyet elegáns virágszegély koszorúz.

Végül jegyezzük meg, hogy körülbelül ebben az időben építették az árkádiai Basszai templomát jón oszlopsoraival, amelyek között szerepel már az akanthusz-levelekkel díszített oszlopfő, a korinthuszi oszloprend első ismert kísérlete.

Így valósult meg az V. század építészetében két különféle stílus szerencsés összevegyülése; ezeket néha harmonikusan egybe tudta illeszteni, máskor pedig más-más terveiben tudta felhasználni. A művészek leleménye egyre ügyesebbnek mutatkozott abban, hogy változatos terveket készítettek, megsokszorozták az eszközöket, hogy minél többféle hatást érhesse el és alkalmazkodtak részben a terep feltételeihez, részben az épületek sajátos rendeltetéséhez. És látjuk, hogy a vallásos épületekhez illő nemes komolyságot hogyan párosították a választékos díszítéssel, amelyben némiképpen már a fantázia nyomai is felfedezhetők.

Mint az építészet, a szobrászat is határozottan nekilendült a VI. század folyamán. Már az V. század kezdete óta észrevevesszük, hogy egyre jobban megközelíti a tökéletességet, amelyet 40–50 évvel később el is ér. Már pontosan meg tudja határozni az arányokat, kifogástalanul ismeri a formákat, a mozgás helyes értelmét, szóval mindazt, ami a művészet mesterségbeli részét teszi. Innen kezdve a szobrászat már érti az emberi arc változatos és pontos kifejezésének művészetét, ámbár e kor szobrászainak ízlése még ragaszkodik a fentebb kifejtett elvekhez és inkább keresi azt, ami tipikus, mint az egyéni jellemvonásokat.

Ezen a ponton is bizonyos különbség mutatkozik a dór és a jón szellem között, a peloponnészoszi és az attikai vagy szigetvilági műtermek között. Amabban több az erő, jobban iparkodik hangsúlyozni az izomzatot, emebben több a szépség és a finomság. Amazok az atléta-ábrázolásokban tűnnek ki, emezek viszont a női alak és testtartás utánzásában különbek. Magától értetődik azonban: ezek csak nagy általánosságban érvényes megkülönböztetések, mivel minden művész rányomja műveire egyénisége bélyegét.

A 480. évnél korábbi szobrászati műveken, bármily kitűnők is különben, még nagyon észrevehető bizonyos archaikus jelleg. A következő években, 450 körül, egyre inkább csökken ez a jelleg, a művészek értéke és függetlensége szerint. De még nem mentes tőle egészen sem a pompás delphoi kocsis, sem pedig annak a templomnak a szobrai, amelyet az aigineták emeltek istennőjüknek Aphaianak, Szalamisz után, sem pedig az olümpiai Zeusz-templom metonponjai és oromzatai; pedig ezek már gyönyörű alkotások. Abból az időből származnak, amikor az előttünk már alig ismert Kalamisz dolgozott Athénben, Ageladasz pedig megalapította az argoszi iskolát. Ennek az iskolának, amely különösképpen az emberi test arányainak és ritmusának tanulmányozásával foglalkozott, a század közepe táján leg híresebb képviselője Polükleitosz volt, a Dorüphorosz és a bámulatos fiatal atléta-szobrok alkotója, amelyeken teljes szépségében mutatkozik a harmonikusan kifejlesztett emberi test. Ez a Dorüphorosz megérdemelte, hogy kánonszobornak nevezzék, mert bámulatraméltó megtestesítője volt azoknak az elveknek, amelyeket ebben a kérdésben a híres szobrász kifejtett az arányokról szóló értekezésében. Ez valóban »mintaszobor volt, amelyen az emberi formák mintha valami szigorú építészeti szabályaihoz igazodnának, emellett azonban semmit sem veszítenek életteljes frissességükből és természetességükből«. Csak ez az életteljes frissesség itt a lépő ember nyugodt testtartásában nyilvánult meg. Polükleitosz kortársa a boiótiai Mürón, aki azután athéni lett, ugyanígy meg tudta ezt éreztetni, amikor ezt a nyugalmat összeegyeztette a mozgás eleven ábrázolásával Diszkoboloszában, amely éppen olyan híres, mint az argoszi művész Dorüphorosza.

Ebben az időben, vagyis a század második felében alkotta meg hasonlíthatatlan mesterműveit Pheidiasz, Alkamenész és Paióniosz. E mesterek vésője alatt az anyag szinte átszellemül; nemcsak tökéletes alakokat varázsolnak elő a márványból, hanem valóságos isteneket, akiknek felsége a testtartás méltóságában és a vonások előkelőségében nyilvánul meg. Ott látjuk őket állni vagy ülni a Parthenón oromzatán, úgy, amint az epikai vagy lírai költő képzelete ábrázolta őket az Olümposzon. Csodálatraméltó leplek takarják őket, majd hosszú, természetes és lágy redőkben omlanak le lábaikhoz, s a művész, hogy még jobban kiemelje szépségüket, gyakran párosítja a márvány fehérségével az arany csillogását, vagy az elefántcsont lágyasá-

gát. E kor szobrászai, ha kell, ügyesen tudják ábrázolni a mozgást, de csak módjával élnek ezzel az eszközzel, mert beérik azzal, hogy jelezzék a mozgást még a nyugodt helyzetekben is, amelyeket szeretnek ábrázolni. Azok a műveik, amelyek ma már nincsenek meg, mint Pheidiasz Zeusz-szobra Olümpiában, Athéné Promakhosza és parthenóni Athéné-szobra, valamint Alkamenész Aphroditéje, egyhangú és tartós csodálatot keltettek az ókorban. Még ma is elfog ez a csodálat, ha megállunk a Parthenón csonka márványai előtt.

Ha a szoborcsoportokat vizsgáljuk, ugyanazt a hatást gyakorolják ránk, mint a magányos szobrok. Az egyensúly és a szimmetria elve, amit a görög művészet kezdetől fogva keresett, ezekben tökéletesen megvalósult; ebben a szimmetriában nincs egyhangúság, nincs nyereség, úgy tűnik, mintha önként áradna az ábrázolt tárgyból és úgyessen megbűjlik a sokféle lelemény mögött. Ennek a szimmetriának nem csupán az a célja, hogy kielégítse a tekintetet, hanem a lélekhez is szól, segítségükre siet az allegóriáknak és világosabb értelmet ad az ábrázolt jeleneteknek. Ha a művészet a valóság alkalmazása az értelemre és az érzelemre, akkor bizonyára sohasem alkotott még olyasmit, ami jobban megfelelt volna ennek a meghatározásnak.

Az V. század szobrászatának igen sok szép alkotása egészen napjainkig megmaradt, de a régi festők művei már rég teljesen megsemmisültek, kénytelenek vagyunk leírások alapján fogalmat alkotni magunknak róluk. Igaz, hogy néhány festett oszlop, továbbá a figurális ábrázolásokkal telefestett vázák gazdag sorozata ezeket a közvetett értesüléseinket értékes adatokkal gyarapítja, mindazonáltal csak tökéletlen fogalmat ad a korszak nagy festőinek műveiről. Ennélfogva erről csak röviden szólhatunk.

Látjuk, amint az V. század nagy szobrászai mellett egymásután jelennek meg a híres festők, akiket az ókor a nagy művészek közé sorolt: Polügnótosz, Mikón, Apollodorosz, Zeuxisz és Parrhasziosz. Minden tanúbizonyság igazolja, hogy ezeknek a mestereknek a rajza páratlanul tökéletes volt. Egyébként nem is lehetett másképp, hiszen már az akkori szobrászok is igen ügyesen tudták a formákat és a mozgásokat ábrázolni. Tehát ezek a nagy festők is életet és szépséget alkottak és segítettek kifejleszteni maguk körül az esztétikai érzéket. Sőt úgy látszik, hogy művészetük sajátos eszközei révén sokkal jobban ki tudták fejteni az emberi izgalmakat, mint a szobrászok, főképpen az arcjátékkal és a testtartás és a mozdulatok változatosságá-

val. Egyúttal azonban éppen úgy mint a szobrászok, megragadták az élet végtelenül változatos megjelenési formáit, s ki tudták fejteni ezek közül a legfigyelemreméltóbb vonásokat, hogy ezeket kiemeljék. Amit alkotásaikról tudunk, az kétségtelenné teszi, hogy valamennyien ugyanazokat az elveket követték; ők is tudták párosítani a rendet a változatossággal, s megvalósítani a mérsékelt és tiszta mozgást.

Mindenesetre határozott véleményt tudunk mondani arról a hatásról, amelyet a nagy művészet gyakorolt az V. században az iparművészet különféle ágaira. Múzeumainkban rengeteg festett váza, apró szobor, érem, vésett kő, ékszer, pénz és használati eszköz tesz erről bizonyosságot. Talán semmi sem alkalmasabb ennél megéreztetni velünk, mennyire áthatotta ebben a korban a görög művelődést a művészi érzék. Említsük meg ebből a szempontból legalább a vörös-alapú vázákat, amelyek az V. század elején kiszorították a fekete-alapú vázákat. Ez az a korszak, amelyben az athéni keramika legszebb munkáit megalkotja. Bizonyítják ezt Euphroniosz, Durisz, Hierón, Brügosz szignált vázái, amelyeknek gyönyörű darabjait láthatjuk múzeumainkban. A legszebbeket éppen úgy jellemzi a pompás rajz, mint a formák eleganciája. Igen különféle jeleneteket ábrázolnak s ezekben többé-kevésbé szabadon utánozták az akkori híres festők képeit, részben pedig közvetlenül a mindennapi életből merítettek. Mind a két esetben egyéni színnel párosul ez a technikai ügyesség. Mindegyik alkotásuk többé-kevésbé eredeti lelemény, majdnem mindig finom ízlésről, gyakran szellemességről és kedvességről tesz bizonyosságot és ritkaság, hogy még a másodrendű alkotásokban is ne talál-nánk meg valamit ezekből a tulajdonságokból.

Ha arra gondolunk, hogy ezek a szép tárgyak akkoriban a kereskedelem révén a Földközi-tengernek majdnem egész medencéjében elterjedtek, még jobban tudjuk értékelni azt a szerepet, amelyet Görögország mint a művészet és az ízlés nevelője betöltött.

A görög kultúra az V. század végén

Tehát az V. század folyamán a görög kultúrának egyszerre minden formája nagyszerűen kifejlődött; sőt egyes ágaiban, különösen az irodalom és a művészet némely alkotásaiban, csúcspontját is elérte. Másfelől az az embertípus, amelyet legjobb képviselői közül néhányan megvalósítottak, valóban méltó volt arra, hogy megcsodálják, testi és erkölcsi tulajdonságai szerencsés egyensúlya miatt, széles körű és értelmes kíváncsisága miatt. A mélységes hazaszeretet még e korszak legműveltebb görögjeinél sem zárta ki az ember-testvériség máris eleven érzését, a törvény fogalma lelkükben megfért a szabadság fogalmával, a múlt tisztelete a haladás őszinte vágyával. A régi mitológia helyén sokkal szellemibb vallás kezdett bontakozni és kezdte elsöpörni a múlt legotrombább babonáit. És mindenekfelett kialakult az a szépségeszmény, amely különféle formák alatt szakadatlanul megsokszorozódott és megújhódott.

Vajon az következik-e ebből, hogy Görögország ezentúl már nem gyarapodhatott és az volt a végzete, hogy előbb-utóbb pusztulásnak induljon, mint a növény, amelyet éppen a virágzása merített ki? A történelem bebizonyította, hogy erről szó sem lehetett. A görög szellem még távolról sem merítette ki minden tartalékát; és a IV. századra nem egy ponton az a feladat hárult, hogy igen szerencsés módon kiteljesítse az V. század nagyszerű munkáját.

4. SZELLEMI ÉLET ÉS MŰVÉSZET

A IV. SZÁZADBAN

A IV. század általános jellemzése

Bár egy század értelmi és művészi fejlődése sosem hasonlított teljesen az előző századéhoz, mégsem független tőle soha. Szóval az emberi szellem életében, éppúgy mint a természet életében, minden megmarad és minden folytatódik, de semmi sem folytatódik anélkül, hogy ne változnék. Ebben a szükséges változásban bizonyos pontokon haladás és fejlődés tapasztalható, más pontokon hanyatlás és csökkenés és végül mindig új elemek is jelentkeznek.

Az V. század a filozófia terén a termékeny és lelkes kezdeményezés korszaka volt. A szellem erőfeszítései előtt számos irány nyílt meg, ez a szellem megteremtette a tudás szükségérzetét és abban lelte örömet, hogy alkothatott. Az ember szinte azt várta, hogy a kutatás egyre jobban szétágazó irányokban folyik, azonban már a század vége óta egy gondolkodó, Szókratész, különvált valamennyi többitől. A IV. század megmutatta, mennyi kincs rejlik abban a módszerben, amelyet ő kezdeményezett. Ebben az időben a szókratészi gondolat lett a legbővebb forrása a legfontosabb filozófiai fejlődésnek, amit csak az ókor ismert. Az V. század a történetírás területén is újat alkotott; itt Hérodotosz és Thuküdidész szelleme olyan példákat adott, amelyek sohasem veszthettek el. Természetesen a IV. század történetírói kötelességüknek érezték, hogy az ő nyomaikon haladjanak. Utánozni fogják őket, mindegyik a maga módján és utánzás közben bizonyos tekintetben újtókká válnak; az ő érdemük, hogy a történetírást koruk ízléséhez alkalmazzák s úgyszólván divatosá teszik, kellemes és nélkülözhetetlen olvasmány-anyaggá avatják, amelyet ezután egyetlen művelt szellem sem mellőzhet. Különböző mértékben valamennyien meghonosítják a történetírásban az élet megfi-

gyelését és ábrázolását, az arcképeket, egyes egyének szerepeltetését; majdnem valamennyit az egykorú szónoklat mesterei nevelték, viszont maguk is hasznos oktatóivá válnak a szónokoknak. A politikai szónoklatot ők táplálják a történelem komoly ismeretével, az események és cselekvések alapos tanulmányozásával, amiből ez a szónoklat páratlan erejét fogja meríteni. A bírósági szónoklatnak ők adják meg a finom és éles pszichológiai érzéket és ezzel együtt a filozófia moralizáló irányzatát. Nyilvánvaló, hogy a IV. században a költészet hanyatlott a legészrevehetőbben; a tragédia, amely oly nagyszerű volt Aiszkülosz, Euripidész és Szophoklész idejében, utódaik kezében haldoklik; a lírai költészet elveszít minden nagy és nemes ihletet. Csupán a komédia kap némi ingadozás után egy időre új életre, és ezt az új életet a korabeli élet ügyes utánzásának köszönheti. Bájos műveket alkot így, amelyek új műfajt teremtenek: ez a műfaj aztán egészen napjainkig megmaradt. Mindaz, amit az irodalmi művekről mondtunk, általában ráillik a művészet formáira, az építészetre, szobrászatra, festészetre, iparművészetre. Mindenütt ugyanazokat az irányzatokat tapasztalhatjuk, amelyek a IV. század görög művelődésének sajátos jellegét megadják. Vizsgáljuk meg most ezeket röviden legfőbb képviselőik alakjában.

A filozófia: Platón és Arisztotelész

Szókratészről fentebb úgy beszéltünk, mint megalkotójáról annak a filozófiának, amelyet minden ízében áthatott a vallás. Leghíresebb tanítványa, Platón – akit magasan mestere fölé emel rengeteg tudományossága és teremtő szelleme – magáévá tette ezt a hagyományt és teljes lélekkel tovább fejlesztette. Szókratész vallásossága még csak halvány körvonalaiban volt meg beszélgetéseiben, s ezekben ő maga inkább csak a jövő épület alapjait akarta megvetni, mint felépíteni magát az épületet. Platón végleges formát adott neki, folyamatos elmélkedéssel és azzal a hosszú tanítómunkával, amelynek visszhangját megőrizték számunkra irodalmi művei; ő adta meg a módot, hogy ez a vallás tovább is fennmaradjon utána és ne módosuljon nagyon jelentékenyen azoknál, akik folytatóivá lettek.

A filozófiai gondolat már régóta s talán kezdettől fogva kötelességének érezte, hogy felszabadítsa magát a hagyományos vallás alól.

Ezt olyan módon tette meg Szókratész előtt, hogy egyúttal úgyszólván magát a vallásos érzést is lerombolta. Viszont Szókratésznél ez az érzés igen erős; az ő célja nem a vallás elpusztítása, hanem átalakítása volt, rendkívül kényes és nehéz feladat. Miféle népi hitelemeket kellett feltétlenül kiküszöbölni? Mit kellett belőlük megtartani és felhasználni? Nem valószínű, hogy ezekre a kérdésekre végleges feleletet tudott volna adni. Platón ezeknek szentelte egész életét.

Mestere példájára szoros kapcsolatba hozta egymással az erkölcsöt és a vallást, a vallást az értelem alá rendelte és habozás nélkül nyíltan elvetett minden erkölcstelenséget és esztelenséget, amit a mitológiában talált. Ezt pedig oly lendületesen végezte, hogy szinte Xenophanész vakmerő szatíráit juttatja eszünkbe. Mindazonáltal ez az éles bírálat nem ment annyira, hogy elvetette volna a politeizmus fogalmát; beérte annyival, hogy meghonosította benne a rend és a hierarchia fogalmát és ezzel kielégítette gondolkodásának monoteista hajlamát. Mivel szilárdan vallotta azt az eszmét, hogy az istenek beavatkoznak az emberek dolgaiba, hajlandó volt ezt a beavatkozást különféle hatalmaknak tulajdonítani, természetesen azzal a korlátozással, hogy ezeket alárendelte egy magasabb tekintélynek, és úgy állította be őket, amint akik mind egy cél érdekében dolgoznak. Egyébként szerinte lehetetlen és szükségtelen pontosan meghatározni ezeknek a másodrendű isteneknek természetét és hatáskörét; könnyed képzeletével – amelyre különben nem sokat adott – ezt a feladatot az ősi hagyományokra és a kinyilatkoztatásokra bízta, azonban ezeknek sem tulajdonított dogmatikus tekintélyt. Ez annyit jelentett, hogy érvényesülni engedte a mítoszt, de fenntartotta a filozófiai gondolat szabadságát. Az ő szemében lényeges volt az értelemnek megfelelő egyetemes rend állítása, olyképpen, hogy abból a megszűnik a politeizmusból, amelyben az ősi hiedelmek érvényesültek, végképpen kibontakozott az isteni felség eszméje, amelyet a tökéletesség és a hatalom jellemez. Azonban ez a hatalom nem végtelenül korlátlan: a filozófus gondolkodásában bizonyos kettősség érvényesül, ezt szükségesnek tartotta a rossz megmagyarázására. Bár az isteni hatalom szerinte csupán a jót akarja és azt igyekszik megvalósítani a teremtes által, mégiscsak az anyagban tud teremteni, vagyis a végleges és a tökéletlenben. Így nyílt meg az az út, amelyen ezentúl járnia kellett minden filozófiának, ha meg akarta magyarázni az eszmény és a valóság antinómiáját.

Ez a teológia nyilván – kénytelen-kelletlen – abban az irányban fejlődött, hogy teljesen leveti nemzeti jellegét, és ez itt olyan tény, amelyre különösen fel kell hívnunk a figyelmet. Amidőn elszakadt a mitológiától és költői meséitől, eltérte azokat a kötelékeket, amelyek Görögország vallásos hitét a hazai földhöz kapcsolták. Platón vallása már nem egy meghatározott nép vallása, semmi sem állt útjába annak, hogy egyetemes vallássá váljék.

Erre pedig annál alkalmasabb volt, mert bizonyos lényeges pontokon kiegészítette a hagyomány elégtelen vagy határozatlan adatait. Valóban elsőnek Platón igyekezett módszeresen bebizonyítani a lélek halhatatlanságát, a bizonyítékok olyan láncolatával, amelyek szerte kölcsönösen kiegészítik egymást. A püthagoreizmus, valamint az orphikus eszmék befolyása alatt – amelyeket a maga szája íze szerint alakított és magyarázott – erre vonatkozólag elméletet állított fel, amelyet különösen *Menón*, *Phaidon* és az *Állam* című dialógusai-ban fejtett ki. Vallotta, hogy minden ember lelke, mikor valamely testbe költözik, magával hozza előbbi életének többé-kevésbé elhomályosult emlékeit; abban az előbbi életben része volt a lényeges valóságok szemléletében, amelyeket az értelem újból birtokába vehet. Továbbá azt tanította, hogy a lélek, aszerint, mennyire tudja feleleveníteni ezeket az emlékeket, az érzéki benyomások kapcsán, a reflexió és a dialektika segítségével, boldogabb vagy boldogtalanabb sorsot készíthet elő magának későbbi életeiben. Ez a tanítás részben az orphizmus és a misztériumok hatása alatt keletkezett, de Platón ezeket a kölcsönzéseit szabadon átalakította a maga egyéni gondolatai szerint: ehhez a tanításhoz csatolta még a halottak megítélésének, a bűnöknek és jutalmazásoknak, és az átalakulások körforgásának fogalmát; ezeknek a határa s egyúttal legvégső célja is, az eljutás Isten tiszta szemléletére. Így próbált filozófiája felelni azokra a nyugtalanító kérdésekre, amelyeket az emberiség már jóval előtte felvetett; és ha feleletei nem is tarthattak számot feltétlen bizonyosságra, legalábbis olyan okoskodásokra és olyan sugallatokra épültek, amelyekkel a legtöbb ember beérhette, aki lelki megnyugvásra vágyódott.

Ez a vallás Platón metafizikájában szorosan összekapcsolódott erkölcsstanával. Szerinte azok a dolgok, amelyeket érzékeink révén ismerünk, tulajdonképpen csak annyiban léteznek a valóságban, amennyiben részesei a tiszta lényeknek, amelyeket ideáknak nevezett és amelyeket csupán az értelem révén ismerhetünk meg. Az ideák közt

legmagasabb az, amelyet nyilván gyakran magával Istennel azonosít, a Jó Eszméje. Szerinte a léleknek minden erejével arra kell törekednie, hogy a lehető legtökéletesebben birtokába vegye ezt az ideát, vagyis más szavakkal: a legtisztább és Istenhez legméltóbb, az ember számára pedig legjobb kultusz az erény. Ez pedig az ő felfogása szerint nem csupán a szokványos tisztesség, az igazság lelkiismeretes megtartása, a bátorság vagy az önmérséklet gyakorlása és az engedelmesség a törvényeknek: az az új elem, amelyet ő iktatott bele s amely az ő szemében a legfontosabb, a szeretet, ami szerinte nem egyéb, mint égő sóvárgás az eszményre. Az erényt úgy képzelte, mint állandó emelkedést, amelynek révén a lélek egyre jobban elválk és eltávolodik az érzéki világtól, szüntelenül magasabbra emelkedik, mindaddig, amíg hasonló nem lesz magához az Istenhez, már amennyire ez emberileg lehetséges. Nézete szerint a lelki életnek ez a fokozatos fejlődése, amely a legfőbb Jó felé irányul, egyúttal elengedhetetlen feltétele és legkomolyabb biztosítéka a boldogságnak. A platóni filozófia különösen éppen ezen a ponton múlta felül minden más formáját az ókori erkölcstannak és több mint húsz század után is éppen ennek révén marad az emberi lélek magasbatorlásának egyik legnemesebb hangsúlyozása.

De ha ebből az első szempontból úgy jelentkezik, mint valóságos vallás, világosan felismerhető, hogy legalábbis ilyen joggal tudománynak is kell tekintenünk, vagy inkább a tudományok szintézisének. Az az athéni iskola, amelyet Platón Akadémia néven 387-ben alapított, valóban a tanulmányok és tudományos kutatások egyik legtevékenyebb központja volt, amelyet Görögország Arisztotelész előtt ismert. Platón a matematikát elengedhetetlennek tartotta a filozófus számára; maga is fáradhatatlan buzgalommal foglalkozott a számok tudományával, a geometriával, a csillagászzal és a természettudománnyal. Mint Püthagorasz, Empedoklész, Hérakleitosz folytatója, valamennyi kutatásukat ismerni akarta és ki akarta fejleszteni azt, amit azok felfedeztek. A világegyetem képzete úgy, amint a *Timaios*zban kifejti, bizonyítja, hogy szelleme bővében volt a különféle ismereteknek és elsajátította az egész anyagot, amit addig felhalmozott a hellén tudomány, egyúttal pedig elegendő tehetsége volt ahhoz, hogy ezt az anyagot hozzáidomítsa a maga egyéni felfogásához. De itt főképpen azt kell szemügyre vennünk, hogy mit tett a logika, a pszichológia és a politika területén.

Mindenekelőtt az ő révén ismerjük az Arisztotelészt megelőző dialektikát, úgy, amint az eleaták, a szofisták, Szókratész és a megarai iskola megalkották. Kétségtelen, hogy Platón, aki maga is gyakorolta ezt a dialektikát és dialógusaiban valósággal a drámai cselekvés formájába öltöztette, kiélesítette, hajlékonyabbá, rendszeresebbé, szóval tökéletesebbé tette. Az úgynevezett szókratészi módszer, úgy amint fentebb meghatároztuk, az ő kezében vált teljesen hatásossá; igen sokféle alakban, de mindig rendkívül ügyesen és biztosan alkalmazza dialógusaiban. Ezekben az eleven és finom, néha pedig szőrszálhasogató érvelésekben megvan a maga szerepe az elemzésnek, a hasonlatnak, az indukciónak és dedukciónak. De a platóni dialektika tovább megy ennél, nem áll meg a meghatározásoknál, mint Szókratész; már nem is egyszerű okoskodási módszer ez, felöleli a szellem minden képességét, minden értelmi fegyverzettségét, aminek a célja hozzászoktatni az észet, hogy egyre jobban elszakadjon a kézzelfogható dolgoktól, egyre magasabb fokára emelkedjék az absztrakciónak, amelyben Platón szerint a legfelsőbb valóság rejtőzik.

Pszichológiája bizonyos tekintetben ennek a dialektikának a tükröződése. Bár nem teljesen megállapodott rendszer, némely vonása mégis erősen kidomborodik és lehetővé teszi jellemzését. Bár a lélek három részének megkülönböztetése – ezek szerinte: az értelem, az általános érzelmek és az érzéki vágyak –, egyáltalán nem felel meg a valóban tudományos megfigyelés követelményeinek, mégis az első olyan kísérlet az analízisre és osztályozásra, amelynek értékét el kell ismernünk. Ehhez az alapvető felosztáshoz csatlakozik még a vágy és az akarat, azonban ez a kettő csak betetőzése annak. De Platón leginkább az értelem működésének tanulmányozásában bizonyította be éleslátását. Előtte még senki sem szentelte magát ily alaposan annak, hogy tisztázza a megismerés természetét és különféle formáit. Ezeket két fokozatra osztotta: egyfelől, van az alsóbbrendű megismerés, amelyet hozzávetőleges véleményre és ítéletre oszt, másfelől pedig a felsőbbrendű megismerés, amely előbb elmélkedés, azután pedig a tudományban csúcsosodik. Különösen ennek az utóbbi fogalomnak a tisztázásával foglalkozik, az ő érdeme, hogy meghatározta a megismerésnek, vagyis a tárgy teljes birtokának ezt az utolsó fokát, amelyet teljesen áthat az értelem. És ha talán nem jelölte ki pontosan azt a határt, ameddig az emberi értelem eljuthat, legalább világosan látta, hogy merre kell tartania.

Politikáját egyáltalán nem lehet összefoglalni a kommunizmuson alapuló utópia rendszerében, amint általában gondolják. Az az állam, amelyet megrajzolt az *Állam* című művében, szerinte nem valóságos állam. Afféle lenyűgöző hipotézis ez, és arra jó neki, hogy szemléltetnön megmutassa, mi a hiba a legtöbb emberi társadalomban és miféle gyászos szenvedélyek osztják meg ezeket. Minden elődjénél jobban meglátta és megmutatta, mily szoros viszonyban van egymással egy nép jelleme és kormányformája; mindenki másnál jobban rá tudott világítani arra az alapvető igazságra, hogy az a jó politikai erkölcs, amely jó kormányt tud létrehozni; ő határozta meg döntő vonásokkal azokat a feltételeket, amelyekből az intézmények szilárdsága vagy ingatagsága fakad. Csupa mélyértelmű megjegyzés, amelyek a politikai tudomány értékes gyarapodását jelentették.

Mindent összevéve, Platón művében jelentkezik első ízben a filozófia mint minden tudomány szintézise. Igaz, hogy ennek a roppant összességnek még egyik részét sem dolgozták ki eddig elegendőképpen, sem pedig nem határolták el a kíváncsú pontossággal. Ez az óriási méretű szintézis az új vizsgálatok egész sorát követelte meg, ezeknek a feltétele viszont sok hosszú és türelmes elemzés volt, de Platón lángelméje mindent felülről nézett; csak az volt fontos, hogy utána aztán a megfigyelés és a tapasztalat elvégezze a maga munkáját, hogy ellenőrizze, helyesbítse, vagy kifejtse az ő szempontjait, egyiket a másik után. Tanítványáé, Arisztotelészé az érdem, hogy megkezdte ezt a munkát és így utat vágott, amelyen a jövőben a tudományos kutatás megindulhatott.

Arisztotelész a makedóniai Sztageirosból származott és lényegesen különbözött ettől a csodálatos mestertől, aki az athéni szellem egyik legkitűnőbb megtestesülése volt; Arisztotelészben nyoma sem volt Platón érzékenységeinek és költői képzeletének. Született megfigyelő volt, a pontosság érzéke, a világosság szükségérzete, a kutatás szenvedélye párosult benne a szellem metsző élességével és a gondolat erejével. Arisztotelész a tények tanulmányozását alávetette a szilárd és ésszerű módszernek és ezen a réven úgy tűnik fel előttünk, mint az ókori tudományos szellem legkitűnőbb képviselője, helyesebben, mint a mai tudomány egyik megalapítója.

Anélkül, hogy részletesen elemezni akarnánk metafizikáját, legalább fel kell említenünk néhány alapvető elvét, amelyek megmagyarázzák módszerét. Szerinte minden meghatározott dolog három ok-

ból fakad: 1. az anyagból, amelyből alkotott; 2. a formából, amely módosítja és meghatározza ezt az anyagot; és 3. a célból, ami ennek a módosításnak az értelme. Az anyagban még csupán elvileg van meg az, aminek életre kell kelnie; az alaki ok, miközben a meghatározatlant meghatározottá alakítja, ezt cselekvéssel valósítja meg; ennek a megvalósulásnak célja olyan, amely e dolog számára a lehető legjobb állapot, vagyis a végső oka. Ebből következik, hogy Arisztotelésznél a megfigyelés fölött ott van a végcél fogalma. Ez elv szerint a valóságban nem ismerünk semmiféle létezőt és nem ismerjük a részeit sem, csak akkor, ha tudjuk, hogy mi a céljuk. Az Arisztotelész fogalma szerinti tudomány ezen a ponton különbözik leginkább a modern tudománytól, mert ez Bacon óta rendszeresen mellőzött minden kutatást, amely a dolgok céljára vonatkozik. De őszintén szólva, bármily fontos elméletileg ez a különbség, a gyakorlatban kevésbé lényeges. Mert Arisztotelész sokirányú megfigyeléseiben egyfelől leggyakrabban nem tesz egyebet, mint a megfigyelt eredményeket ható okaihoz kapcsolja, másrészt pedig az élettudomány még ma sem tanulmányozhat egy szervet anélkül, hogy ne határozná meg rendeltetését.

Talán éppen a természettudományok hatalmas területén érvényesült leginkább Arisztotelész lángelméje. Az ő koráig a természetet csupán részlegesen kérdezték meg, ő volt az első, aki a rendszeres és egyetemes kutatás fogalmát felállította. Szerinte elengedhetetlen feladat erre a célra a lehető legnagyobb anyagot összegyűjteni. Az állatvilágról írt hatkötetes műve bizonyítja, milyen buzgalommal és szenvedéllyel látott ehhez a munkához, valamint mutatja, mily sokféle vizsgálatot indított el vagy vezetett. Kétségtelenül mutatják ezek a vizsgálatok, mily nehéz volt akkoriban biztos adatokat szerezni és mily tökéletlenül ismerték még az élők világát. Mégis kitűnő volt az a példa, amelyet erre a tudományos kutatásra adott. A gondolkodónak következő feladata volt az, hogy ezt az összegyűjtött anyagot tudományosan feldolgozza, és ebben a második munkában felragyogott lángelméjének ereje. Az állatok szerveiről, mozgási módszereikről írt remek értekezései mutatják, hogyan dolgozott. Éles szelleme kitűnően bontotta szét a bonyolult tényeket, kihámozta belőlük az egyszerű elemeket, hasonlóságai alapján csoportosította és osztályozta őket. Ugyanilyen ügyesen ismerte fel a jelenségek összefüggéseit, a mindaddig észre nem vett rejtett egyezéseket, és a tudásban

oly elengedhetetlenül szükséges intuíció megvilágította és megtermékenyítette benne a megfigyelést. Végül gondolkodásának logikai ereje lehetővé tette neki, jobban mint bárki másnak, hogy okoskodása segítségével a megszerzett ismeretekből új ismeretekre jusson. És ezen a ponton megfigyelői óvatossága megóvta az elsietett következtetések veszedelmétől. Bámulnunk kell benne, mily aggodalmas gondossággal gyűjt össze mindent, amit a szóbanforgó tárgyról előtte már mondtak; ugyanilyen alaposan áll szembe az ellenvetésekkel és őszintén beismeri, ha nem tudja azokat megoldani. Nagyjából ez az a módszer, amelyet a természettudományban szüntelenül alkalmazott, részben a maga műveiben, részben pedig azokban, amelyek a fizikában, a növénytanban és a csillagászatban az ő sugallatára keletkeztek.

Ugyanez a szellem, ugyanez a módszer és ugyanezek az eredmények mutatkoznak az erkölcstudományban. Ezen a területen is a tények alapos megfigyelésével kezdi a kutatást. Erkölcstana, amelyet a *Nikomakhoszi Etika*-ban foglal össze, elárulja az előkészítő munkát, amely abban áll, hogy megfigyelte az erkölcsi élet formáit, osztályozta és meghatározta őket. Ebből a kutató munkából csapódtak le azok a vezéreszmék, amelyek az egész munkában uralkodnak. Felismerjük ebben szellemének természetes mérsékletét, még néhány különösen vitatható nézet tekintetében is, amilyen például az erénynek olyan felfogása, hogy nem egyéb mint a középut két túlzás között; felismerjük s megtaláljuk benne legszemélyesebb ösztöneit is, például abban az értékben, amelyet a szemlélődő életnek tulajdonít; mert szerinte ez az élet a boldogság legtokéletesebb megvalósítása.

Politikájának, amely szorosan összefügg ezzel az erkölcstannal, ugyanez a módszere. Ránk maradt néhány töredék az *Államformák* című gyűjteményéből, amelyben megvizsgálta számos állam szervezetét. Hogy milyen lehetett ez a gyűjtemény, azt megítélhetjük az *Athéni Államról* írt művéből, amelyet csak nemrégiben találtak meg Egyiptomban. *Politika* című munkája tele van vonatkozásokkal a törvényekre, a szokásokra, a különféle alkotmányokra, a történelmi eseményekre, amelyeket a szerző gondosan kiemel. Arisztotelész a tapasztalásból akarja levonni tanításait, de olyan tapasztalásból, amelyet az ész magyaráz. Így kristályosodik ki és ölt alakot a család és az állam fogalma, alkotóelemeik megkülönböztetése, a különféle kormányformák, továbbá az államokat folytonosan fenyegető vesze-

delmek és az elhárításukra alkalmas eszközök elmélete, szóval, az emberi társadalmak valóságos filozófiája, a legtanulságosabb és legteljesebb azok között, amelyeket az ókor ránk hagyott.

Arisztotelész épp ily kíváncsian kutatta az emberi szellemet önmagában és megnyilvánulásaiban, továbbá a világegyetem és a benne élő lények életét, s épp ilyen buzgalommal és épp ilyen éles ésszel figyelte meg és írta le ezt is. Ha *A lélekről* írt műve pompásan mutatja a módszeres pszichológia indulását, azok a művei, amelyeknek összességét a középkor az *Organon* gyűjtőnév alá foglalta, végérvényesen elemeztek egész sor alapvető megfigyelést, amelyek a gondolat szükséges formáira, a nyelvvel való kapcsolataira, a deduktív okoskodás szerkezetére, a szofizmákra és leleplezésük eszközeire vonatkoznak (*Kategóriák, A gondolat kifejezéséről, Analitika, Topika*). Kevés irodalmi mű gyakorolt mélyebb és tartósabb hatást, mint ezek. Ez a hatás bizonyos korokban túlságos is volt; a józanabb kritika aztán kellő mértékre szállította le, anélkül, hogy tagadásba vette volna, azonban a finom megfigyelésen alapuló igazságok gazdag sorozat mégiscsak igazolja. Végül *Retorika* és *Poetika* című művei alapos fejtegetései a szellem bizonyos képességeinek és termékeinek, ezekben is jelentékeny része van a megfigyelésnek. Egyfelől az erkölcsök és szenvedélyek megfigyelése, másfelől a művészet eszközeinek vizsgálata, a műfajok történetéből levont szabályok, amelyek a hallgatók vagy nézők pszichológiáján alapulnak, szóval, egyáltalán nem elvont tanítás, hanem olyan, amelyet éppen ellenkezőleg, a valóságok mélységes ismerete sugallt.

A filozófiai iskolák

De bármily nagy volt Arisztotelész és Platon, nem szabad elszigetelten vizsgálnunk őket, ha meg akarjuk állapítani, mi volt a szerepük a hellén művelődés történetében. Mind a ketten iskolát alapítottak, elindítottak bizonyos szellemi tevékenységeket, amelyeket eleinte ők maguk irányítottak s amelyek utánuk is tovább folytatódtak. Az Akadémiát, amelyet Platon alapított, utána a IV. században Szpeuszipposz, Xenokratosz, Polemón képviselte; tovább él és átalakul a következő századokban, mint metafizikusok, matematikusok és moralisták iskolája, mindaddig, amíg tanításainak egy része bele nem olvad

a kereszténységbe. A Lúceum, amelyet Arisztotelész alapított és utána Theophraszosz igazgatott, a római császárság megalapításáig a filozófusok hosszú sorát termelte, ezeket peripatetikusként nevezték; általában a pozitív érdeklődésnek ugyanaz a szelleme fűti őket, amely megvolt mesterükben is, akinek örökségét féltékenyen őrizték. Látni fogjuk később, hogy belevegyülnek egy más korszak szellemi mozgalmába.

A IV. században egyik filozófiai irány jelentősége sem volt olyan, mint az Akadémiáé és a Lúceumé, a kor művelődésének áttekintésében mégsem mellőzhetjük hallgatással Antiszthenész és Arisztipposz neveit, mivel ők alapították azokat az iskolákat, amelyek a következő korszakban a legnagyobb virágzásnak indultak.

Antiszthenész eredetisége elsősorban tanításának erkölcsi irányában van. Mint mestere, Szókratész, ő is azt tanította, hogy az erkölcs a boldogság tudománya és hogy a boldogság azonos az erénnyel; makacs szellem léte ezt az állítást a véletekig kiélezte. Személyes ellessége volt minden élvezetnek, mégpedig égő meggyőződéssel, egészen a paradoxonig; annál inkább, mert éles eszé és harcoss gondolkodó, a szellem embere és ügyes tollú író, dialógusai nagy sikert arattak. Igaz, nem valószínű, hogy nagyon sok olvasóját meggyőzte volna; de felkeltette érdeklődésüket és mulattatta őket borsos szatíráival, az erkölcsök kíméletlen bírálatával és talán olyan célzásokkal, amelyek rosszmájúságukat kielégítették. Egyébként szigorú életmódja hitelt szerzett tanításának; büszke volt szegénységére; tanítványai, mint általában történni szokott, még nála is tovább mentek a lemondásnak és a fölényes önmegtartóztatásnak ezen az útján. A szinopéi Diogenész megalapította a tulajdonképpeni cinizmust, a zord ridegségnek fölényes és kissé nagyhangú tiltakozását nem csupán a fényűzés és az elpuhultság ellen, hanem általában a világi szokások ellen, beleértve az udvariasságot, a tapintatot és a kifogástalan viselkedést is. Sok követője volt. Ez a különös életmód a társadalom keretein kívül, ez a lázadás a társadalom ellen, egyik legjellemzőbb vonása ennek a kornak, amely nagyon kedvezett az individualizmusnak. Miután ez a hagyomány néhány más elemmel gyarapodott, a század végén belőle származott Zénón sztoicizmusa, amelyről később lesz szó.

Olyan társadalomban, amelyben mindenki korlátlanul szabadon és tetszése szerint élhetett, elkerülhetetlen volt, hogy ez az aszkétiz-

mus ne támasszon éppen ellenkező áramlatot. Aki ezt a felfogást rendszerbe foglalta, ugyancsak szókratészi tanítvány, a kürénéi Arisztipposz. Az volt az alapelve, hogy a boldogság az élvezetek összessége; azt tanította, hogy az élvezetek hajszolása az élet természetes törvénye, mivel minden élőlény ösztönszerűleg boldog akar lenni. És ebből a szempontból az érzéki élvezeteket épp oly jogosaknak tartotta, mint a szellem örömeit, ezt az elméletet fejtette ki műveiben, amelyek valósággal divatosak lettek. Bármily laza volt ez az erkölcsi tanítás, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a görög szellemre oly jellemző mértéktartás érzéke nemigen vehető észre benne. Arisztipposz egyáltalában nem élt züllött életet, finom és művelt szellem volt és azt követelte, hogy az emberek mindenben a józan ész tanácsát kövessék. Gyakorlati érzéke és jó ízlése bizonyos fokig helyreigazította tanítása tévedését. Egyúttal úgy tekinthetjük őt, mint képviselőjét annak az átlagos erkölcsnek, amelyet kortársainak tekintélyes része vallott. De valamint Antiszthenész tanítása odáig fajult a cinikusokról, hogy kesztyűt dobott az emberségnek, Arisztipposz tanítása a cirenaikusoknál minden fegyelem tagadásában végződött. Igazi elméletét a század végén több mérséklettel és több filozófiai tudással újra felkarolta Epikurosz és – mint látni fogjuk – gondosan kidolgozott rendszerbe foglalta.

A szónoki művészet

Míg a filozófia így egyre szélesebb körökre terjesztette ki hatását, a szónoki művészet kiaknáztatta azt a haladást, amely az V. században a retorikai iskolákban tapasztalható volt, és bár nem fogadta el az iskolák szabályait és példáit, mégis egyre jobban alkalmassá vált mindenféle feladataira. Ilyen módon egészen új szónoki műfaj tűnik fel azokban a perbeszésekben, amelyek ránk maradtak.

Lüsziasz beszédei a IV. század elejéről származnak s tökéletes mintaképei annak a művészetnek, amely szándékosan leplezi magát. Ezeket különféle társadalmi állású peres felek számára írta, akik kénytelenek voltak maguk helytállni ügyükben, e beszédek igit az illetők helyzetének megfelelő nyelvet, előadásmódot és okoskodást utánózni. És ezekben az előadásokban, ebben a rövid és határozott érvelésben, bizonyos részletek gyerekeségében megfigyelhe-

tő az ügyes utánzás, aminek a vonzóereje ellenállhatatlan. Iszaiosznál, akinek ránk maradt beszédei örökösödési kérdésekre vonatkoznak, zárt, de mindig egyszerű, egyáltalán nem erőltetett és mesterkéltsé dialektika dolgozik a többé-kevésbé bonyolult tényekkel, amelyeket meg kell világítani; a bíró értelmét kedve szerint befolyásolja, néha pihenést enged neki, aztán újra rákezd és annál keményebben kényszeríti. Démoszthenésztől és a többiektől, akiknek szónoki művei az övéi közé keveredtek, a nagy politikai beszédeken kívül – amelyekről később kell szólnunk – ugyancsak maradt ránk beszédgyűjtemény. Ezek a beszédek tulajdonjogi és örökösödési perekre, kereskedelmi vagy bankügyletekre vonatkoznak, ugyancsak feltűnik bennük az egyszerű, változatos hangú, eleven és szükség esetén harcos ékesszólás, és elárulja, hogy már meglehetősen fejlett volt ez a művészet, amelyben az erő könnyedséggel párosult. Végül Hüperidész fontos töredékeiben – különösen annak a beszédjének töredékeiben, amely egy csalónak a szélhámosságait rajzolja –, csodáljuk az előbbi tulajdonságok mellett a könnyű és derűs bájt és a fűszeres vídamságot. Ezekben az irodalmi művekben kell keresnünk, ha nem is az egész atticizmust, de legalábbis a IV. századi atticizmus egyik legérdekesebb megnyilvánulását, amely teli volt erkölcsi megfigyelésekkel és különösen alkalmas volt arra, hogy a közélet jelenségeit szellemesen bírálgassa.

De a szónoklat sehol sem ragyogott olyan fénnel, mint a politikában. Minél zavarosabb volt az általános helyzet, az ékesszólásnak annál nagyobb erőfeszítéseket kellett tennie, hogy legyőzze a tévovázásokat és megállapítsa a célokat és eszközöket. Erre a célra minden eszközt igénybe vette. A IV. századi Athénban a szónokok százada volt. Aiszkhinész, Lükurgosz, Hüperidész és főképpen Démoszthenész neve máig is híres, és ránk maradt beszédeiket mind a mai napig csodáljuk.

Bármiképpen ítéljük meg az embereket és az eseményeket, olyan műveknek, mint a *Filippikák*, vagy akár a két ellenfél beszédei a *Követségéről* vagy a *Koszorúról*, mégis megvan a maradandó értékük. Értékes művek nem csupán szónoki kiválóságuk miatt mint a szerkesztés és a stílus mintái, hanem még inkább mint ellentétes tanulmányok ugyanarról a politikai helyzetről; e beszédekben a pártállás és a heves szenvedély alatt ritka tulajdonságok nyilvánulnak meg: gyakorlati értelem, erős és alapos elmélyedés, széles körű em-

beri tapasztalat. Akár dicsérték, akár bírálták ezeket általános irányuk miatt, minden időben olvasták és eredményesen használták a történetírók, a politikusok, a nagyműveltségű szellemek, és valamilyen pszichológiai okulást találtak bennük, történelmi elemzést, okoskodást, termékeny indításokat és nemes ihletéseket.

Démoszthenésznél, aki vitathatatlanul a legnagyobb görög szónok, különösképpen kibontakoznak az ékesszólásnak mindazok a tulajdonságai, amelyekkel Görögország dicsőséget szerzett magának: a világos és ügyes elrendezés, a gondolat ereje, az okoskodás logikája, a történelmi események csoportosításának és magyarázatának művészete, valamint az a művészet, amellyel kideríti az események okait, felfedi a cselekvések rugóit, szerepelteti az embereket és megszerkeszti lenyűgöző elbeszéléseit. Ezzel párosul a kifejezés pontossága, a komoly és hatásos egyszerűség, a nemes mértéktartás és hirtelen egy-egy csodálatraméltó fellendülés. A *koszorúról* mondott beszédnek egyes részletei erkölcsi értékükkel felérnek Plátón legszebb lapjaival.

E szenvedélyes szónokok mellett meg kell említenünk Iszokratészt is, aki azonban másfajta tehetség. Egyrészt a filozófiához közelebb álló irányzat képviselője, másrészt pedig művészete többet ad a külső megjelenésre. Híres volt mint szónoklattanár és fáradtságosan kidolgozott szónoki műveiben igyekezett megvalósítani mindazt, amit lépésről lépésre feltalált, arra a célra, hogy megadja a beszédnek a tökéletes eleganciát. Gondos szerkesztéssel, mondatainak harmonikus egyensúlyával, körmondatainak ügyes kiképzésével, ritmusainak pontosságával és változatosságával, a szavak megválogatásával és alkotásával, az ellentétek ügyes szembeállításával még a legmakacsabbakat is meghódította. És ebben a ragyogó formában olyan eszméket fejtett ki, amelyek megfeleltek sok kortársa érzelmeinek. Rajongott egy nemes, de megvalósíthatatlan eszményért: a görög államok összebéküléséért és a nemzeti egységért a barbárokkal szemben; ez a politika volt a tárgya költött beszédeinek, leveleinek, képzeletbeli szónoklatainak, amelyekkel, úgy hitte, befolyást gyakorolhatott korának közvéleményére, vagy államférfiaira. Bár e tekintetben ábrándokban ringatta magát, szónoki munkássága mégis bizonyítéka azoknak az emelkedett érzelmeknek és valóban emberséges szándékoknak, amelyek becsületére válnak e kor görögségének.

Ez a század, amely igen kedvezett az ékesszólásnak, ugyanígy előmozdította az erkölcs- és a jellemrajz kifejlődését is, mégpedig részben ugyanazokból az okokból. Az a nagy különbség, amely egyrészben jobban szembetűnt az emberek között, minél inkább bomlásnak indult a régi társadalmi alakulás, továbbá az individualizmus növekvő befolyása, megteremtette a pszichológiai elemzést. Láttuk, hogy meghonosodott és nagy teret foglalt el az ékesszólásban is, néha bárátságos alakban, néha pedig súlyos vagy szenvedélyes fejtegetésekben. Épp így érvényesült a filozófusoknál és a történetíróknál is, köztük sokan megmutatták hajlandóságukat az efféle erkölcsi különbözőségek vizsgálatára és ábrázolására. Az ilyesmit szókratészi dialógusokban írták meg s erre kitűnő példát adott Platon és Xenophón. Különösen Platónnál látjuk, amint szemünk előtt elvonul az élesterajzolt, egyéni arcú személyiségek egész sorozata. Másfelől, különösen Arisztotelész *Erkölcstanának*, *Szónoklattanának* és *Politikájának* bizonyos részeiben vannak pontos és finom jellemzések, amelyekben kidomborodnak különféle emberi korok jellemző vonásai vagy pedig azok, amelyeknek révén az emberi szenvedélyek különböznek egymástól.

Arisztotelész leghíresebb tanítványa, Theophrasztosz, jó nevet szerzett magának ebben a műfajban *Jellemrajzok* című kis könyvével, amely később mintája volt La Bruyère-nek. Mint tudjuk, ez a könyv arcképek sorozata, amelyek nem annyira egyéneket, mint inkább típusokat ábrázolnak. Mindegyik típust az egyes jellemvonások csoportosításával jellemzi, kétségtelen, hogy ezek a jellemvonások sohasem voltak együtt ugyanabban az emberben, de bizonyos hogy ugyanahhoz a típushoz tartoznak. Ezeknek a részleteknek a megválasztásában és csoportosításában van szellem, olyanfajta szellem, amely nem más és nem is akar más lenni éles megfigyelésnél.

Ennek az ízlésnek befolyása alatt született meg ebben a korban a komédiának egyik műfaja, ez élesen különbözik attól, amely az V. században mulattatta az athéniakat. Ez a komédia bohóckodó túlzásaival, túlárado fantáziájával, bolond ötleteivel, heves támadásaival a szereplők ellen és az újítások kegyetlen kicsúfolásával korának visszhangja volt. Azonban már nem tetszett annak a társadalomnak, amely napról napra jobban kiművelődött s egyúttal annál nagyobb

érdeklődést mutatott a valóság iránt, minél jobban felfedezte érdekességét. A tragédiában már Euripidész kiemelte a mindennapi élet drámaiságát. Ez volt az az anyag, amelyet a IV. század komédiája a tanulás és az átmenet korszaka után igen kiválóan fel tudott használni.

E század utolsó harmadában ez az új műfaj Philémon és Menandrosz műveiben elérte tökéletességét. Amit ők a színpadon ábrázolnak, az tulajdonképpen koruk társadalma. A mindennapi élet eseményeiből vett bonyodalom keretében, amelyet néhány szellemes helyzet segítségével fejtenek ki, olyan személyeket csoportosítanak és szerepeltetnek, akiknek érzelmei, hibái, modora valóságos képét mutatja a társadalmi körüknek. Ez írók művészlátása mindenekfelett természetességével és igazságával büszkélkedik. Úgy akarnak írni, hogy nézőik megismerjék önmagukat, vagy legalábbis felismerjék szomszédaikat ezekben a képzeletbeli személyekben. A közönség ízlése megköveteli, hogy magukban az eseményekben ne legyen semmi lehetetlen és ne legyen túlságosan sok rendkívüli. Ezek leggyakrabban egyszerű tények, mintha csak a napi eseményanyagból választotta volna ki az író. És mivel ezek a darabok magát az életet utánozzák, mindenkit mulattatva gondolkodásra indítanak. Gyakorlati kérdéseket vetnek fel, véleményyt követelnek és hasznos tanulságokkal szolgálnak azoknak, akik elgondolkoznak rajtuk.

Ez a kényes műfaj szerencsés módon kiteljesíti az előző század egyszerűbb és tágabb körű művészetét. Sokkal jobban számot vet az apró eseményekkel, de nem merül el bennük. Menandrosz mindenfajta embert bemutat nézőinek: a kapzsikat, a fecsegőket, a dicsekvőket, a hencegőket, a könnyelmű és állhatatlan szerelmeseket, ezeket a jelentéktelen jellemeket, amelyek azonban kiválóan alkalmasak mindannak ábrázolására, ami emberi és mindazok számára, akik érdeklődnek irántuk. Bemutatja azokat az apró egyéni vonásokat, amelyek korukkal, helyzetükkel járnak, bemutatja futó izgalmait, azokat az érzelmeket, amelyek természetükben gyökeredznek. Látjuk nála a gazdagokat és szegényeket, a népet, a felszabadultakat, a rab-szolgákat; látunk családanyákat, jegyeseket, fiatal leányokat, bajke-verő asszonyokat és félvilági nőket. Semmi sem ad ennél helyesebb fogalmat arról, hogy mi volt akkor a görög társadalom. Ebben a vígjátékban megmutatkozik a maga valóságában és sokféleségében, hibáival és bűneivel, jó tulajdonságaival, választékosságával, ember-

ségével együtt; ezt az emberséget itt a legtágabb értelemben kell venni, mert ez jellemzi legjobban ezt a társadalmat.

Egyébként ez a komédia, mint műforma, sokkal nagyobb hatást gyakorolt, mint az előző görög vígjáték. A régi vígjáték, Arisztophanésznek és kortársainak vígjátéka, sokkal kizárólagosabban athéni volt, hogysem könnyedén külföldi színpadra lehetett volna alkalmazni. Ezzel szemben semmi sem állt útjában annak, hogy Menandrosznak és társainak vígjátékát, amely az emberi életet olyannak rajzolta, amilyenn minden időben volt, ne alkalmazhassák bármiféle társadalomra. Ez magyarázza meg, hogy mintaképe lehetett Plautusnak és Terentiusnak; viszont ezeknek mindenütt utánzóik támadtak a latin műveltségű országokban, így az új komédia adta a modern irodalmaknak a cselvígjáték, az erkölcsvígjáték, sőt a jellemvígjáték típusát. Molière, bármily eredeti is lángelméje, az ismert közvetítő révén Menandroszékhez kapcsolódik. Mint a tragédia és egyéb irodalmi műfajok kapcsán, itt is megfigyelhetjük a hellén művelődés hatását a mi kultúránkra.

A történetírás

Mint a dráma és a szónoki művészet, úgy a IV. század történetírása is kénytelen volt többé-kevésbé módosítani az örökölt hagyományokat. Legkiválóbb képviselői voltak ekkor Xenophón, Ktésziász, Ephorosz és Theopomposz; népszerűségük bizonyítja, hogy korukban a történelmi elbeszéléseknek nagy olvasóközönségük volt. Aból, amit elmondtunk, megmagyarázható ez a népszerűség és ebből megérthetjük azt is, hogy mi volt e tekintetben az általános óhaj. A görög közönséget egyre inkább az élet szemlélete érdekelte. A történetíróktól azt kívánta, hogy ennek az életnek sokféle arcát mutassa meg neki; a történetírók természetesen igyekeztek eleget tenni ennek az óhajnak.

Xenophónnál a történetírás úgy jelenik meg előttünk, mint amelyet teljesen áthatott a szókratészi szellem. Xenophón még fiatal korában mélységesen hatása alá került Szókratésznek, akivel természetes hajlamainál fogva bizalmas barátságba került. Mesterének tanításai és azok a személyes tapasztalatok, amelyeket később szerzett, egy dogmatikus erkölcsstanban egyesültek, amelybe beleillesz-

kedett minden egyéb fogalma. Ezt az erkölcsstan dialógusokban fejtette ki a Szókratészről írt *Emlékezéseiben*, ez tölti be *Kürupaideia* című regényét teljesen; felismerszik és megérik még tisztán történelmi műveiben, az *Anabaszis*ban és a *Hellenikáiban*. Miközben az *Anabaszis*ban elbeszéli a fiatal *Kürosz* expedícióját testvére, Artaxerxész király ellen és annak a tízezer görög zsoldosnak visszatérését, akik ebben a háborúban részt vettek, mindennekeft a fegyelem, a józan bátorság s a kitartás értékét emeli ki, továbbá, hogy a keserves megpróbáltatások idején mily nagy szolgálatot tesz az embernek a hidegvér, a megfontolás és a bizalom az isteni gondviselésben. A könyv igazi érdekessége éppen az, hogy kellő komolysággal jegyzi fel azokat az érzelmeket, amelyeket az efféle megpróbáltatások felidéznek részben a katonákban, részben azokban a személyekben, akiket a körülmények kiemelnek a tömegből. Ugyanígy dolgozik a *Hellenikáiban*; ebben megírja azoknak az eseményeknek sorozatát, amelyek 411 és 362 közt zaklatták Görögországot. Ámbár alapos okunk van szemére vetni a szerzőnek elfogultságát, pártoskodását, továbbá azt a körülményt, hogy igen gyakran elégtelenül ítéli meg az embereket és a dolgokat, nem tagadhatjuk meg tőle azt a tehetséget, hogy tud érdeklődést kelteni és tetszeni. És ezt nem csupán nemes egyszerűségével éri el, hanem azzal a természetes bájával is, amely hódít és vonz, de ezenfelül azzal is, hogy ebben a kellemes elbeszélőben egy moralista is rejlik, aki mindig figyelmeztet a cselékvések és az indítók minőségére és éppen ezen a réven mindig véleményalkotásra indít.

Ktésziász, Ephorosz és Theopomposz műveit csupán töredékekből, szűkszavú és rövid kivonatokból és a meglehetősen nagy számú hivatkozásokból ismerjük, ezek azonban nem pótolják elveszett műveiket annyira, hogy véleményt alkothassunk róluk. Amit tudunk róluk, mindenesetre elegendő ahhoz, hogy az ő munkásságukban is észrevehessük koruk néhány jellemző vonását.

Ktésziász, aki sokáig tartózkodott orvosi minőségben a szuszai udvarnál, igen élénk érdeklődést keltett olvasóiban értesüléseivel. A IV. század görögjei különösképpen kíváncsiak voltak Ázsiára, amelylyel egyre sűrűbb politikai és kereskedelmi összeköttetésbe kerültek. Ktésziászt okkal vagy ok nélkül úgy fogadták, mint olyan tanút, aki számos dologra vonatkozólag felvilágosítást tudott adni, amit Hérodotosz még legfeljebb csak sejtethetett.

Ephorosz és Theopomposz Iszokratész tanítványai voltak, mielőtt történetírókká lettek, sőt a hagyomány szerint éppen Iszokratész vette rá őket, hogy történelmi tárgyakkal foglalkozzanak. Ebből következik, hogy a szónoki művészet, e tekintélyes mester személyében, a történetírást a maga területe egy részének követelte. Úgy látszik, hogy ez a gondolat áthatotta ezt a két történetíró is, ámbar természetük gyökeresen különbözött egymástól. Ephorosz, amikor megírta *Egyetemes történelmét*, azt a célt tűzte maga elé, hogy ebben a nagyszabású alkotásban összeállítsa mindazokat az adatokat, amelyeket mások előtte összegyűjtöttek. Ez a cél a személyes kutatást a lehető legkisebb területre korlátozta. Sikerét annak köszönhetette, hogy ezt a sokféle anyagot szerencsésen használta fel, világosan rendezte el és ennek révén nyomon lehetett követni az események folyását, oly módon csoportosította ezeket az adatokat, hogy megkönnyítette megértésüket. Figyelemreméltó elbeszélői és írói tehetséggel keltette fel az érdeklődést a roppant történelmi szemle iránt, amelyben Görögország egész múltját feltárta az ősidőktől kezdve egészen a IV. század közepéig. Theopomposz, a ragyogó és szenvedélyes szónok, *Hellénika* és *Philippika* című műveiben saját kora eseményeivel foglalkozott; egyrészt felölelte a peloponnészoszi háború utolsó éveit, valamint Spárta hegemoniáját 394-ig, másrészt az utána következő eseményeket és makedóniai Fülöp egész uralkodását. Művének anyagát pompás szónoklatok, drámai elbeszélések, sőt szellemes kitalálások is alkották. A kor embereit e műben a történetíró személyes érzelmeivel ábrázolta és ítélte meg és sohasem titkolta el sem ellenszenvét, sem hajlandóságát. Bármily tartózkodással kell fogadni e tekintetben a történetírást, nem kétséges, hogy Theopomposz műve hatásos és ösztönző maradt, mert tele volt arcképekkel, erkölcsi leírásokkal és ennél fogva igen alkalmas volt arra, hogy kielégítse annak a közönségnek kíváncsiságát, amelynek a szerző szánta.

A művészetek

Természetes, hogy azok a változások, amelyek a IV. században az erkölcsök, az érzelmi világ és az eszmények terén bekövetkeztek és amelyek megnyilvánulnak az irodalomban is, épp így észrevehetők az építészetben, a szobrászatban és a festészetben. Tehát e kor művé-

szete különbözik Periklész századának művészetétől, bár közvetlenül attól származik. Ez a különbség főleg abban áll, hogy bár nem mond le a vonalak egyszerűségéről, a rajz tisztaságáról, a belső harmóniáról – erről a görög szellem nem mondhatott le, ha híu akart maradni önmagához –, engedett szigorúságából és kevésbé elvont lett. Kétségtelen, hogy ebben a korban is megcsodálják Iktinosz, Pheidiasz és Alkamenész műveinek nemességét és derűs szépségét, de a művészekről az élet reálisabb utánpótlását követelik. A művészek az újdonságnak ezt a szükségérzetét úgy elégítik ki, hogy egyre kíváncsibban tanulmányozzák a mozgást és a sokféleséget. Így olyan művészet keletkezik, amely nemesség és eszményi érték tekintetében alacsonyabb rendű, de elragadó eleganciájával és könnyed szabadságával lenyűgöző, és ez minden művész számára lehetővé teszi egyéniségének bátrabb hangsúlyozását.

Az építészetben Periklész százada olyan mintaképeket alkotott, amelyekről többé már nem lehetett elszakadni: a görög templom mintáját egyszer s mindenkorra megalkották, formája, sőt lényeges arányai is oly általános érvényűek lettek, hogy szinte érinthetetlenek voltak. Ennél fogva a IV. századbeli művészek eredeti leleménye legfeljebb a díszítésben, a részletekben és egyes különös elemek alkalmazásában nyilvánulhatott meg. Meglehetősen pontos fogalmat alkothatunk magunknak erről ama kevés műemlék alapján, amelyeket megkímélt az idő, vagy amelyek csak romokban maradtak ránk, mert legalább ezekből a maradványokból hasznos következtetéseket vonhatunk le.

Ezekből látjuk, hogy a jón oszloprend népszerűsége egyre növekszik, de egyúttal a korinthuszi oszlopot is megkedvelik, pedig az előző korszakban még alig ismerték. Ez a kettő fölébe kerekedik a szigorúbb dóris oszloprendnek, amely előtte uralkodott, most emezek igyekeznek egyre jobban érvényesülni. A jón oszloprend megszépül, hajlékonyabbá lesz, változatosabb formákat ölt, mint a milétoszi Didümaion, a priénéi Athéné-templom romjai, Mauszólosz király halikarnasszoszi síremléke s egyéb korabeli műemlékek mutatják. A korinthuszi oszloprend a pilléreket és az oszlopokat akant-hozs-levelekből formált oszlopféjjel koszorúzza, ezeket a leveleket mindenütt kiemeli a színezés, amelynek révén domborműveik és csipkézeteik is kiemelkednek. Az épületek egésze is ehhez az új divathoz alkalmazkodik, a díszítő elemek kifinomodnak, úgyszólván

megelevenednek és változatosabbakká lesznek, ez a stílus szellemes újításokat követel. Még a korinthuszi stílusban épült kis épületek is igen kellemes látványt nyújtanak, mint például Lüszikratész karvezető kis emléke Athénban, szép formájával, karcsúságával, körbenfutó frízének szellemességével, amelyen sokszemélyes kis dráma pereg le, továbbá elegáns kupolájával: ez nem más, mint győzelmi tripusz, amely volutás-akanthuszvirágos talapzaton nyugszik.

Azonban az építészet kénytelen új követelményeknek is eleget tenni. A IV. században kezdik építeni a görög városok a kőszínházakat. Bár a színházépületek szerkezete általában utánozza nagy vonásaiban az előző század faszínházainak alaprajzát, mégis nyilvánvaló, hogy mikor tartósabban építették meg ezeket, egyebet is elértek. Az általános szabályok a tapasztalat alapján lassanként kialakulnak és tökéletesednek. Arról van szó, hogy a lehető legjobb feltételeket teremtsék meg az előadás számára, hogy a nagyszámú közönség jól lássa az előadást, hogy a színészek hangját mindenütt lehessen hallani, hogy biztosítsák a tömeg bejutását és távozását és megkönnyítsék a színpadi munkát. Ezek a feltételek természetesen az egyes helyek szerint váltakoznak. Ezenfelül a színpad és a hozzá tartozó részek megkívánják más művészek közreműködését is, akik kötelesek az építész egyetemes szempontjaihoz alkalmazkodni; és ámbár ma már a későbbi átalakítások alatt gyakran igen nehéz biztosan megtalálni azt, ami ennek az időnek alkotása, mégsem kétséges, hogy az egységes hatást csak a részletek változatosságának rovására érhetjük el. A színház építészeti típusa, amilyennek például Epidaurosban látjuk, kétségbevonhatatlanul egyik legragyogóbb alkotása a IV. század görög művészetének.

Azonban, hogy e művészet minden érdemét értékelhessük, beszélünk kellene arról, hogy mit alkottak e kor építészeti a stadionok, hipodromoszkok, kikötők, arzenálok, katonai épületek terén, nem is szólván az új városokról, amelyeknek terveit ugyancsak ők rajzolták meg. Bizonyos, hogy ebben az időben igen értelmes folytatói voltak annak a józan technikának, amelyet a múlt században milétoszi Hipodamosz alkotott meg. De mi kénytelenek vagyunk ezúttal ezekre az egyszerű utalásokra szorítkozni.

A szobrászatban ugyanezt az irányzatot látjuk, csak itt még jellegzetesebben kidomborodik; képviselői olyan művészek, akiknek neve örökre híres marad, egy Skopasz, egy Praxitelész a század első

felében, valamivel később Lüszipposz. Ha művészetüket összehasonlítjuk elődeik művészetével, egy kitűnő szakértő megállapítása szerint művészetük »sokkal bensőségesebb és elszakad a vallásos hagyománytól, hogy a vallásos életben keresse az egyéni és személyes jelleget«.

A régiek adatai alapján kétségtelenül felismerjük ezt az új fogalmazást a pároszi Szkopasz műveiben. Számos görög város megtiszteltetésnek tartotta, hogy szert tegyen egy-egy mesterművére; kérésükre Szkopasz istenek és istennők szobraival népesítette be templomaikat, de ezekben a szobrokban nem annyira az isteni felséget csodálták, mint inkább a forma és a testtartás báját, a tagok hajlékonyságát, a ruhaszövetek játékát, a mozgást és a pátoszt. Ő volt az első, aki a márványból kicsalta a lélek szenvedélyes izgalmait. Tudjuk, hogy dolgozott a halikarnasszoszi mauzóleumon, amelyet Artemiszia, Kária királynője parancsára 353-ban építettek. Bátran elfogadhatjuk, hogy e síremlék frízét, amely részben ránk maradt, sajátkezűleg véste ki, akár egészben, akár legalább részben, de a modelljét mindenesetre ő készítette. Ez a fríz bizonyítja, hogy a mesterben az elegancia eleven ösztöne más természetű tulajdonságokkal párosult: ezt a művet, amely a görögök és amazonok harcát ábrázolja, a mozgások hevessege, a testtartások merészsége, és az a szenvedélyesség jellemzi, amely a harcosokat fűti; s különösen megrendítővé teszi a helyzetek drámai felfogása és az elkeseredett küzdelem megragadó ábrázolása.

Az athéni Praxitelész valamivel fiatalabb volt Szkopasznál, de épp olyan nagy hírre jutott. Egyetlen görög művészen sem volt meg oly nagy mértékben a szépség velészületett adománya mint benne; rengeteg Aphrodité-szobrát az egész ókor magasztalta. Különösen csodálatraméltónak mondták a knidoszi Aphrodité-szobrát, amely az istennőt abban a pillanatban ábrázolja, amikor levetkőzik, hogy belépjen a fürdőbe; ebben a mesterműben a művész női szépségisményét alkotta meg, amelyet a fiatalos formák finomságával jellemezett. A vallásos érzés helyébe a csábító érzékiség lépett, a márvány a művész vésője alatt a virágzó élet képét öltötte; ez a kifinomodott báj megnyilvánul azokban a fiatal isteneket ábrázoló szobrokban, amelyeket a művész különös kedvvel alkotott. Mindenki másnál nagyobb kedvét találta a szerelem istenének, Erósznak reális ábrázolásában; magától értetődik, ez már nem az öreg Hérodotosz és

a Theogóniák mitológiai Erósza, aki egykorú a világ eredetével, nem is a szenvedély isteni megszemélyesítése, nem az a félelmetes isten, akit Szophoklész megénekelt, hanem inkább az érzéki és mégis finom szerelem, amilyenek kortársai java része felfogta. Ez az a szobor, amelyet Phrüné számára készített és amelyet ez a híres hölgy Theszpieben felajánlott az istennek. Apollót mint ephéboszt ábrázolta; egészen más volt, mint az a rettenetes nyilas isten, akit Homérosz lefestett, karcsún és meztelenül mutatta be, könnyedén bágyadt testtartásban, amelyben kiválóan érvényesült tagjainak hajlékonysága. Rokon ezzel az a felfogása, amelyet olümpiai Hermészében csodálunk, ez a mű hiteles, maga a művész faragta és szerencsésen megmaradt napjainkig. Ámbár csonka és tökéletlenül restaurálták, mégis választékos szellemről tanúskodik, amely mindenféle erőlködés nélkül bájos érzelmességgel fokozta a munka tökéletességét.

A század második felében a sziküoni Lüszipposz a bronzszobrász Praxitelésznél és Szkopasznál jobban ragaszkodik az elmúlt kor hagyományaihoz, főképpen pedig Polükleitoszhoz, akinek követője; s mégis bizonyos tekintetben maga is újító volt. Bár Polükleitosz példájára szerette megmutatni az izmok erejét és játékát, kortársai mintájára szívesen elmerült az egyéni részletekben, különösen az arc egyéni kifejezésében. Szobrainak nagy része bizonyítja ezt: ezek a szobrok korának híres embereit örökítették meg, főképpen Nagy Sándort. A hódítót életének többféle korában ábrázolta és ügyesen jelezte mindenütt arcának változásait. Az idősebb Plinius bizonyosságából tudjuk, hogy bizonyos aprólékossággal ábrázolta alakjainak másodrangú vonásait is, például a haját, és hogy szerette mintaképeit sudár-karcsúknak ábrázolni, olyképpen, hogy testüket meghosszabbította és a fej arányait kisebbsítette. A természet ezen újfajta ábrázolásának nagy sikere volt. Lüszipposzt teljes joggal a hellenisztikus naturalizmus előfutárának tekintették; és mikor Róma magáévá tette Görögország művészetét, Lüszipposzt éppúgy értékelték, mint Praxitelészt és Szkopaszt. Elkövetkezett az idő, amikor mesterművei a gazdag rómaiak palotáit ékesítették, és főképpen az ő művein alapult a latin Itália művészeti nevelése.

A festészetre vonatkozólag ismételnünk kell itt azt, amit fentebb mondtunk: emlékei teljesen megsemmisültek és ennél fogva csak a régi írók nyilatkozatai alapján beszélhetünk róla. De ezektől az írók-

tól tudjuk, hogy a IV. század nagy festői, Apellész és Prötozenész nem csupán méltó utódai voltak Zeuxisznak, Parrhasiosznak és Polügnotosznak, hanem felül is múlták őket. Amit róluk mondanak, annak alapján kétségtelen, hogy nem voltak szolgai utánpótlói a mesterek hagyományának. Az a körülmény, hogy Apellész mint arcképfestő nagy hírnévre jutott, tanúsítja a pszichológiai analízis új ízlését, a szemlélet figyelemreméltó finomságát, amely ügyesen megragadta egy-egy arc jellemző vonásait és kifejezte a jellemet eláruló külső jeleket. És ezen a módon nem csupán azt fedezték fel, ami az egyénben állandó; különösen kiváló volt a lélek izgalmainak, múlt zavarainak, vagy hatalmas megrendüléseinek kifejezésében, de épp így meg tudta ragadni a finom érzelmeket és az erkölcsi élet apró vonásait. És ezeknek kifejezésében ecsete csodálatos pontossággal dolgozott, kétségtelen, hogy az életet a maga végtelen változatosságában még sohasem utánozták ilyen tökéletességgel. Apellész körülbelül az volt a festészetben, ami Philémon és Menandrosz a költészetben. Ne lepjen meg bennünket, hogy Lüszipposszal osztozott Nagy Sándor kegyein. Egyébként úgy látszik, hogy hírnevét kortársa Protogenész is megközelítette, de ma már lehetetlen megmondanunk, hogy miben különböztek egymástól.

A kisebb művészetek közül különösen említést érdemel az agyag-szobrászat, ez kiegészíti azt a képet, amelyet itt nagy vonásokban megrajzoltunk. Nincs semmi más, aminek révén jobban megismerhetnénk e kor görög művelődésének emberi arcát. Csakugyan, éppen a IV. századba tartozik e bájos terrakotta figurák java része, amelyek napjainkban bőven vannak minden múzeumban, minden művészeti kedvelő gyűjteményében és amelyeknek révén különösen népszerűvé vált Tanagra, a kis boiótiai város neve. Mindenki látott már egy-egy ilyen leány- vagy asszonyszobrocskát, amelyeknek révén annyi mulatságos és bájos részletet megismertünk a kor túlfinomult kacérságának. Valóságos gyönyörűség a szemnek ízelelni eleganciájukat, választékos finomságukat, tanulmányozni testtartásuk természetességét, ruháik redőzését, megfigyelni a családi életet a maga mulatságos sokféleségében, a sétát, a többé-kevésbé komoly elmélyedést, és a gyermekek és ifjak játékait.

Így a IV. század mind a művészetben, mind az irodalomban egyéni vonásokkal gazdagította az elmúlt kor minden alkotását. És ezek

a vonások a lehető legyszerencsebb módon illeszkednek bele a görög kultúra egészébe. Ha nem volnának meg benne, akkor is az emberiség egyik legcsodálatosabb alkotása maradna az utókor szemében, azonban ma sokkal fenségesebbnek látnánk és ennél fogva sokkal távolabb állónak mai életünknel. A IV. század ízlése és a IV. század különféle alkotásai közelebb hozták hozzánk, mikor megmutatták azt az arcát, amely közelebb van a mienkhez és mikor nagyszerűségét kiegészítették a bensőséges kedvesség varázsával.

5. A TÁRSADALOM ÉS AZ ERKÖLCSÖK

Hogy kellő fogalmat alkothassunk magunknak egy népről, nem elegendő megvizsgálnunk politikai és vallási intézményeit, művészeinek és gondolkodóinak alkotásait, bármily tanulságosak is ezek egyébként – meg kell vizsgálnunk társadalmi életét is, vagyis az emberek viszonyát egymáshoz, életmódjukat és erkölcsüket. De, ha az a nép, mint a görög is, számos államra oszlik, s mindegyiknek megvan a maga külön szelleme, külön törvénye, külön szokásai, hogyan egyesíthetjük egyetlenegy képbe ezeket a sokféle vonásokat? Másrészt Athén majdnem az egyetlen görög város, amelynek belső életéről elegendő adatunk van, hogy kellő alapossággal beszélhessünk róla. Mivel pedig ez a város az időszámításunk előtti V. és IV. században kétségtelenül az a középpont volt, amelyben e kor minden érdekes és jellemző vonása egyesült, bizvást mintaképnek vehetjük ebben a tekintetben. Athén e korban rányomta bélyegét a görög kultúrára és innen származik mindaz az érték, ami megmaradt belőle, elmondhatjuk, hogy a görög kultúra lényege megvolt Athénban. Tehát, ha kiváltságos történelmi fontosságot tulajdonítunk Athénnak, csupán nyilvánvaló igazságot állapítunk meg.

Az athéni nép különféle elemei

Állapítsuk meg mindenekelőtt, milyen elemekből állt ebben a korban Athén lakossága. A régi osztálytagozódás, amelynek alapja a vagyon volt, az V. század folyamán nagyon sokat veszített jelentőségéből, mivel mindenki elérhetett már minden tisztséget, innen kezdve nem volt lényeges különbség polgár és polgár között. Minden athéni teljes jogú polgár volt attól a naptól fogva, amikor elérte nagykorúságát. Viszont a nők, akiknek helyzetére egyébként később még vissza-

tértünk, a törvény előtt mindig kiskorúak maradtak. De azért szó sem lehetett arról, hogy Attika lakossága csupán polgárokból állt volna. Tekintélyes számmal voltak benne meghonosított külföldiek, akiket *metoikosz*oknak neveztek, és óriási tömegben voltak rabszolgák és felszabadítottak. Vegyük még ezekhez a meg nem honosított idegeneket, azokat, akik csak átmenetileg voltak Athénban üzleti ügyben vagy szórakozás céljából.

A IV. század vége felé Athénban 10 000 metoikosz lakott, vagyis feleannyi, mint ahány polgár. Legnagyobb részük görög volt, aki itt telepedett le, akár azért, hogy kereskedelmet folytasson, akár pedig, hogy kiaknázza a vagyonszerzés lehetőségeit, amelyek itt inkább megvoltak, mint máshol. Voltak köztük ázsiaiak, lüdiaiak, phrügiaiak és szírek, majdnem valamennyien gyárosok vagy kereskedők. Ha Athén barátságosabban fogadta őket, mint bármely más görög város, azért tette, mert kétségtelenül jobban felfogta, mekkora hasznot jelent számára jelenlétük. Mindazonáltal nem nyitotta meg előttük kapuit feltételek nélkül. A metoikosz köteles volt pártfogót szerezni, ez volt a *prosztatesz*, akit az athéni polgárok közül kellett választania; ha nem volt pártfogója, büntetőeljárás indulhatott ellene, amelynek az lehetett a vége, hogy eladták rabszolgának. Ezenfelül külön adót kellett fizetni, a metoikiont, ami egyébként nem mentette fel a többi adók fizetése alól. Mint a polgároknak, neki is katonai szolgálatot kellett teljesítenie, akár a tengerészeknél, akár a szárazföldi hadseregben. Végeredményben a metoikoszok nem panaszkodhattak sorsuk miatt. Igen sokan, akik egyes üzletemberek voltak, hatalmas vagyont gyűjtöttek; magától értetődik, hogy Athén is hasznot húzott belőlük: jelenlétük és üzleti tevékenységük nagy mértékben hozzájárult a város felvirágzásához.

Hozzájárultak ehhez az átfutó idegenek is, de ezek nem kerültek a várossal szabályszerű kapcsolatba. Fentebb a szofistákkal és a művészekkel kapcsolatban megjegyeztük, hány híres ember tartotta fontosnak, hogy hírnevét és tekintélyét az athéni közönséggel is szentesíttesse. Athén nemcsak saját polgárainak, hanem ezeknek a világhírré látogatóknak is köszönhetette, hogy a politikailag részekre töredezett ország szellemi fővárosává lehetett.

Földművelés, ipar, kereskedelem

Az athéniaiak akár polgárok, akár külföldiek voltak, számos foglalkozási ágat műveltek.

Láttuk, hogy a földművelés lassanként elvesztette fontosságát az athéni gazdasági életben, főképpen a városi élet kifejlődése következtében, de azért nem mondhatjuk, hogy nem lett volna benne szerepe. Attikában, ha nem is voltak olyan roppant terjedelmű birtokok, mint Rómában – Görögország sohasem ismerte a latifundiumot –, mégis voltak meglehetősen nagy földbirtokok, volt sok középbirtok és rengeteg kisbirtok. A gabonatermelés mégsem volt elegendő arra, hogy ellássa a népet, és tekintélyes mennyiségű gabonát kellett külföldről behozni. De az olajfanyészítés bőségesen termelt kitűnő minőségű olajat, amelynek javarészét kiszállították; és ámbár a görög terület hegyes részein a föld meglehetősen terméketlen volt, a legtöbb paraszt ezen a csekélyke földön, amelyet művelt, megtermelte azt, amire szüksége volt. Arisztophanész több vígjátékában bemutatja a görög föld kigazdáját: takarékos és munkás ember, nem kíván egyebet, csak békességet, hogy betakaríthassa szőlőjének és fügefáinak termését. Másfelől, Thuküdidészről tudjuk, hogy a peloponnészoszi háború előtt nagyon sok városi ember is szívesebben tartózkodott falusi gazdaságában. Nem valószínű, hogy ezek a tulajdonságok a következő században teljesen kivesztek volna.

Mindazonáltal egyre jobban érvényesült a folytonosan tökéletesező ipar. Bizonyos nyersanyagüzemek, a pentelikoszi márványbányák, a laurioni ezüstbányák, a pangaioni aranybányák olyan gazdagság forrásaivá lettek, amely részben a magánosok, részben az állam vagyonát gyarapította. Azonban Athén főképpen iparosainak munkájában fejtette ki ipari tevékenységét. Voltak fegyver- és bútorgyárai, s gyártott egyéb tárgyakat, amelyekben jó ízlés párosult a technikai ügyességgel. Nem szólván a tulajdonképpeni művészekről, az építészekről, festőkről, szobrászokról, az iparművészek, ötvösök, agyagművesek és a kevésbé fontos iparágak művelői, a kovácsok, kőművesek, ácsok vagy takácsok, posztósok, festők és illatszerészek tekintélyes részét alkották a városi lakosságnak. A város tele volt műhelyekkel, amelyek híresek voltak kiváló termékeikről. Némelyik iparos maga dolgozott ezekben a műhelyekben, szabad munkások vagy kiképzett rabszolgák segítségével, mások csupán a műhely általános

vezetését és a hasznot tartották fenn maguknak, a technikai felügyeletet egy-egy bizalmi emberükre, gyakran valamelyik értelmes volt rabszolgájukra bízta. Ezek a műhelyek mindig meglehetősen kicsik voltak; rendszerint alig volt bennük több mint tíz munkás, néha kevesebb is, húsz vagy harminc pedig nagyon ritkán. Tulajdonképpen gépek nem voltak; egyszerű szerszámokkal dolgoztak, semmi olyasmi nem volt itt, ami a mi modern iparunkhoz volna hasonlítható; nem volt munkásosztály, mint ma majdnem minden országban, ehelyett rengeteg önálló kisiparos volt, aki alig különbözött alkalmazottaitól, majdnem éppen olyan volt az életük, életmódjuk és a ruházatuk.

Mint az ipar, a kereskedelem is hirtelen felvirágzott az V. században és ez folytatódott a IV. században is. Az olaj, bor, bútór, fegyver és általában mindenféle gyártmány kivitele, továbbá a különféle árucikkek, főképpen a gabona behozatala hatalmas kereskedelemnek és óriási vagyonoknak vetette meg alapját. Ezekből a műveletekből főképpen a metoikoszok vették ki részüket. A legfontosabb pireuszi kereskedőházak az ő birtokukban voltak. E kereskedelem szükségleteinek kielégítésére a IV. században elszaporodott az üzletemberek újabb osztálya, a bankárok (*trapezitai*), akik részben a pénzváltást végezték – ez szükséges volt, mert igen sokféle pénz volt forgalomban –, részben pedig a hajózási vállalkozók számára nélkülözhetetlen hitelműveletekkel foglalkoztak. Egyébként éppígy hasznos szolgáltatást tettek a kis- és középkereskedelemben, különösen a sok kis-kereskedőnek, akik árucikkeiket a boltokban vagy a különféle piacokon árusították. Ezért asztalaikat rendszerint a piacon, a város közepén állították fel; itt álltak rendelkezésükre ügyfeleiknek, viszont a fontosabb üzleteket lakásukon tárgyalták meg. A komédia célzásai-
ból tudjuk, hogy mit jelentett a városi piac, különösen pedig a halpiac az athéniai számára; ugyanezekből értesülünk, mily fontosak voltak a borbélyok, akiknek boltjai a legforgalmasabb helyeken voltak s akiknél megbeszélték a napi eseményeket. Ezek tulajdonképpen a hírhordók műhelyei voltak, ezekből kerültek ki a tömegbe a rágalmak és a pletykák.

Ezt a városi lakosságot általában jellemezte az elevenesség, a játékos kedv, a jó humor, a csipkelődés. Bár volt benne némi durvaság, ahhoz képest, hogy tömeg volt, volt benne széperzés, természetes finomság és ösztönszerű idegenkedés minden üres hengegéstől. Értékelte a művészek és drámaírók alkotásait, szerette az egyszerű ele-

ganciát, a természetességet, élvezte a szellemes csipkelődést és gyorsan megértette a célzásokat. Egyébként mint olyan népnek, amely járatos volt az üzleti életben, mindig megvolt a véleménye olyan dolgokban, amelyeket jól ismert. Legnagyobb hibája volt, hogy könnyen levették lábáról a szép szónoklatok. Mivel gyönyörködött a szellem minden megnyilvánulásában és mivel rendkívüli érzékenységgel volt megáldva, élvezettel hallgatta a szellemes okoskodásokat, és a megindító szavakat, nemigen tudott védekezni az ellen, ami képzeletét megragadta vagy megindította. Mindent összevéve mégiscsak a városban volt együtt az iparos- és kereskedőosztálynak az a része, amely leginkább tudott óvatosságot és mérsékletet gyakorolni. Ebben a tekintetben különbözött Pireusz lakosságától, amely sokkal kevertebb és nyugtalanabb volt; itt voltak a kikötőmunkások, a hajó-
műhelyek alkalmazottai, a hivatásos matrózok, a halászok, és ezeknek sorába keveredett állandóan a tengerentúli emberek tarka tömege, Ázsia és a szigetek görögjei, szicíliai, itáliai, szíriai, egyiptomi, líbiai jövevények, pontuszi kereskedők vagy tengerészek, távoli gyarmatok, a Földközi-tenger különféle partvidékeinek barbárai s mindegyik idehozta a maga nyelvét, szokásait, babonáit. A kikötő athéni lakossága, amely minden nap érintkezett ezekkel a külföldiekkel, maga is megszokott valami új szellemet, elszakadt a hagyományoktól és hozzáférhető volt minden változás számára. Ez volt az állam legnyugtalanabb és legfelforgatóbb eleme, és számos külföldi dolog, különösen vallás tekintetében, ennek a révén jutott be a városba.

A család

A család az V. és IV. században – legalábbis látszólag – kevésbé alakult át, mint a társadalom. Még mindig ugyanaz volt szervezetének alapja, az atyai hatalom, ami abból az ókori gondolatból eredt, hogy a férfi felsőbbrendű az asszonynál. A család fejének tehát olyan tekintélye van, amely elvileg majdnem korlátlan, bár a valóságban egyre jobban korlátozta, főképpen Athénban, az erkölcsök fejlődése. A családapá joga parancsolni feleségének, gyermekeinek, szolgálóinak; ő az úr, akinek az egész ház engedelmisséggel tartozik; ő kezeli vagyonát legjobb tudása szerint, ő szabályozza a többiek foglalkozá-

sait és kötelességeit; engedélye nélkül semmi sem történhetik házában. Feleségének csak annyi a szabadsága, amennyit ő engedélyez; ha el akarja taszítani, akkor elegendő egy tanúk előtt tett nyilatkozat és máris elküldheti, azzal az egyetlen feltétellel, hogy visszaadja hozományát. Gyermekeiről az ő joga dönteni születésük pillanatában, vajon fel akarja-e nevelni őket, csak akkor van joguk az élethez, ha a családapája így akarja. Mikor felnőnek, akkor is megvan az a joga, hogy a kitagadás (apokerüxisz) eljárásával kizárja őket családjából. Legalábbis ezek a törvényes jogai. Nos, és hogyan gyakorolta ezeket rendszerint? Mindenesetre sok okunk van azt hinni, hogy Athénban ezeket a jogait nem érvényesítette ilyen mértékben. Vannak bizonyítékaink, amelyek az V. századtól kezdve olyan férjeket mutatnak be – amilyen például Sztrepzsiadész, Arisztophanész *Felhők* című vígjátékában –, akik elnézik feleségük nagyravágyását és fényűzését és sajtószóval elnézők gyermekeik iránt. A IV. századi vígjáték e tekintetben még sokkal beszédesebb.

Igaz, hogy az athéni nő a törvény szempontjából állandóan kiskorú. A házasságban férje a gyámja; ha özvegy lesz, legközelebbi rokonának vagy új férjének a gyámsága alá kerül, akit nemegyszer az első férj kijelölt számára végrendeletében. Ha leány, csak abban az esetben örökölheti apja vagyonát, ha nincs fiútestvére és ezt az örökséget is csak azért kapja meg, hogy átadja annak, akihez köteles férjhez menni. A jó erkölcs úgy kívánja, hogy keveset járjon el hazulról, hogy otthon csupán közeli rokonait fogadja, vagy más nőket, s ezeket is csak akkor, ha férje felhatalmazza rá. Szóval, félig-meddig fogoly. Foglalkozásul ott vannak házi gondjai, a háztartás vezetése, leányainak nevelése egészen férjhezmenetelükig és fiainak nevelése körülbelül hét éves korukig. Csakhogy itt, mint előbb is, különbséget kellene tenni a törvényes rendszabályok és a valóságos helyzet közt. Soha egyetlen országban sem szabályozhatták tökéletesen a törvények sem az érzelmeket, sem az élet szokásait. A valóságban Athénban éppúgy mint másutt, a nő befolyása és szerepe természetesen a maga és férje jellemének függvénye volt. Volt asszony, aki okos tanácsadója lehetett férjének s akit gyakran meg is kérdezett, meg is hallgatott; volt nő, aki a valóságban sokkal nagyobb részt biztosított magának háza vezetésében, mint gyenge vagy határozatlan vagy közömbös férje. Az athéni házasságok történetét egyetlen történetíró sem írta meg: de azok a tanulságok, amelyeket imitt-amott ösz-

szeszedhetünk, életrajzíróknál, tragédiaíróknál s méginkább a komédiaíróknál – nem is szólván arról a családi képről, amelyet Xenophón festett az Oikonomikosz Iszkhomakhosz házáról – elegendőképpen bizonyítják és megerősítik azt, amit az emberi természet pusztá ismerete sugall e tekintetbe: a nő helyzete, ha nem is teljes egészében, de legalább nagy részben a maga természetes adottságaitól függött. Igaz, el kell ismernünk, hogy nevelése révén kevés eszköz állt rendelkezésére kifejtetni ezeket a tulajdonságokat, s ugyancsak nem túlságosan vált javára e tekintetben az sem, hogy bezárták a güinaikeionba.

Az athéni állam nem vette birtokába a gyermeket abban a korban, amikor értelme kibontakozott, mint ahogy a lakedaimóni állam tette, abból a célból, hogy a maga kénye-kedve szerint nevelje. Az athéni állam a családra bízta a nevelés gondját és a magánkezdeményezésre hagyta, hogy biztosítsa ennek eszközeit. Athénban nem voltak nyilvános iskolák. A kisgyermek elemi oktatását igénytelen tanítók végezték, akiket *grammatisztesz*nek neveztek és akik csekély fizetség fejében kis osztályokban gyűjtötték össze egy-egy városrész gyermekeit. Megtanították őket írni, olvasni, számolni. Mikor a kis tanítványok már tudtak olvasni, könyv nélkül meg kellett tanulniuk Homérosz költeményeinek egyes énekeit, és a tanítóköltők, Hésziodosz, Theognisz, Phoküidész költeményeinek egyes részeit, amelyek gyakorlati tanácsokat és igazságokat tartalmaztak. A szavak magyarázata rendkívül fontos a gyermekek számára és ezen a réven nagyon sok dolgot megismertek. A gyönyörű homéroszi elbeszélések minden kommentár nélkül is, pusztán magukban, kitűnően bevezethették őket az életbe. Ez az igen egyszerű és igen olcsó oktatás majdnem minden athéni gyermek, legalábbis a fiúk számára elérhető volt, de nem valamennyien mentek tovább ennél. Akiknek módjukban volt folytatni tanulmányaikat, azokat tudósabb mesterek gondjaira bízta, irodalom, és zenetanárokkal, akik megtanították őket játszani a kitharára, beavatták őket a ritmus legfontosabb törvényeibe és eljátszották és elénekeltették velük a lírai költők leghíresebb darabjait. Természetesen előbb kötelességüknek tartották megmagyarázni nekik ezeket az alkotásokat. Az efféle leckék nem folyhattak le szabályos program szerint, magától értetődik, hogy a mester egyénisége szerint váltakoztak. Egyébként világos, hogy ebben a tantervben általában véve semmi megkötöttség nem volt. A vagyonosabb családok

gyakran külön mesterekre bízta gyermekeiket, ezek lehetnek igen tekintélyes emberek, akiknek a társasága nagy hasznot jelenthetett a jóeszű fiatalokra. Ebbe az osztályba kell soroznunk a szofistákat, akikről fentebb beszéltünk. Az az oktatás, amelyet adtak és amelyet drágán megfizettettek, már bizonyos tekintetben csírája volt túlságosani mélyenszántó, azonban a gondolkodásnak majdnem minden irányában távlatokat nyitott.

A szellemnek effajta képzéséhez csatlakozott a testnevelés, amelyet ügyesen összeállított testgyakorlás segítségével folytattak. Ezek a gyakorlatok a *palaisztrában* folytak le, ahol a fiatal emberek külön képzett mesterek, az úgynevezett *paidotribai* vezetése alatt módszeres fokozatossággal gyakorolták. Legfontosabb ágai voltak a futás, ugrás, birkózás, súlyemelés és a diszkoszvetés. Minden durvaságot szigorúan megtiltottak, valamint a túlságos kifárasztást is. Nem az volt a cél, hogy atlétákat képezzenek, hanem egyedül az, hogy kifejlesszék az erőt, a hajlékonyságot, az ügyességet, mindenekelőtt pedig a bátorságot, a szívósságot, a hidegvért, szóval, hogy egészséges és kiegyensúlyozott embereket alakítsanak. Végül, mikor a fiatal athéni elérte tizenennyolcadik évét, vagyis nagykorúságát, két évig köteles volt katonai szolgálatot teljesíteni Attika határain belül s ez alatt határőrzéssel, erődítmények védelmével és rendőri teendőkkel foglalkozott. Miután ezt elvégezte, polgárrá lett és esküvel kötelezte magát, hogy polgári kötelességeit teljesíteni fogja. Innen kezdve kész volt mindarra, amit hazája követelhetett tőle.

Ez a nevelés, mint láttuk, zárt egészet alkotott, azonban csupán általános és meglehetősen szűk körű tudást nyújtott a fiatal athéninak; de ez elegendő volt arra, hogy elültesse a vágyat a jobb lelkekben arra, hogy ezt a tudást gyarapítsák és beléjük csepegtesse a ragaszkodást hazájukhoz, a jó és szép iránti érzéket. A tulajdonképpeni tudományos tanulmányokat fenntartották későbbi korokra, vagyis az egész életre. Az athéniaiak így valószínűsítették meg gyakorlatilag Szolón elvét: »Holtig tanulok.« Ennek kétségtelenül az volt a következménye, hogy sokan igen sok dolgot későn tanultak meg, amit pedig fontos lett volna jóval korábban tudniuk. Ennek a rossz hatása azonban nem túlságosan érzett meg olyan korban, amikor a művelt ember számára okvetlenül szükséges ismeretek összessége távolról sem volt akkora, mint ma.

Különösen hiányos volt a nők nevelése. A nők számára nem vol-

tak iskolák, Athénban a leányok csak kivételesen jelenhettek meg nyilvánosan, ennél fogva otthon kellett oktatni őket. De, hogy ez milyen módon történt, arra nézve találgatásokra vagyunk utalva. Fel kell tételeznünk, hogy legalább a középosztály leányai részesültek elemi oktatásban. De vajon közvetve látták-e valami hasznát fiútestvéreik tanulásának? Bizonyos csak annyi, hogy nagyon keveset tudtak, vagy még inkább, hogy eladó lány korukban sem volt úgyszólván semmi fogalmuk az életről. Xenophón *Oikonomikoszában* látjuk, amint egy fiatal férj oktatgatni kezdi egészen fiatal feleségét. A kép maga bájos, azonban gondolkodóba ejt. Milyen lehetett az életük ezeknek a műveletlen nőknek, akik kénytelenek voltak magukhoz hasonló más nőkkel érintkezni? A tanúbizonyságokból tudjuk, hogy gyakran szemükre vetették léhaságukat, fecsegésüket, kíváncsiságukat, pletykálkodásukat. De miféle jogon panaszkodtak, hogy üresfejek és léhák, ha egyszer semmire sem tanították őket?

A családhoz tartoztak a rabszolgák is, kivéve a csekély számú állami rabszolgákat. A törvény előtt a rabszolga nem számított személynek, csupán test volt (*szóma*). Mivel nem volt semmi joga, gazdája rendelkezett vele, mégpedig tetszése szerint és erről senkinek sem tartozott számadással. Ha az athéni törvény mégis némi védelemben részesítette ezt az alsóbbrendű lényt, egyes, különösen súlyos visszaélések esetében, pusztán az emberség érzésének tett engedményt, tartozni nem tartozott vele. A rabszolga tanúvallomását is csak azzal a feltétellel fogadta el a törvényszék, ha kínvallatással pecsételték meg; a törvényszék a rabszolga esküjét értéktelennek tartotta. Ilyen körülmények között bizonyos, hogy a rabszolgák többsége keserves életet folytatott, különösen a mezőn és a bányaművekben. Minden a gazdájuk jellemétől függött. Mégis úgy látszik, hogy Athénban, mindent összevéve, igen sok rabszolga mégsem volt olyan nyomorúságos sorsban, amint gondolnánk. Kedvezett nekik az erkölcsök egyszerűsége, ez csökkentette a távolságot köztük és a szabad emberek között. Mivel benne éltek a családi életben, gyakran ragaszkodtak gazdáikhoz, feltéve, hogy azok jóindulatúak és igazságosak voltak; e ragaszkodás révén enyhíthettek sorsukon. Nem egyszer érzelmi kapcsolatok is keletkezhetek férfi- és nőrabszolgák között és a gyermekek között, akiknek születésénél ott voltak, s akiket csecsemőkoruktól fogva gondoztak. Ezek a kapcsolatok folytatódhattak az életben és nem egyszer megtörtént, hogy ha egy leány férjhezment, bizalma-

sául maga mellé vette régi szolgáját, vagy egy-egy ifjú, ha férfisorba lépett, a pedagogoszban találta meg legjobb segítőtársát és tanácsadóját, aki valamikor felügyelt rá. Ebből magyarázható, hogy sok ilyen alázatos rabszolga zavaros időkben feláldozta magát gazdájáért és még gyakrabban, hogy egy-egy gazda bizalmi emberévé tette rabszolgáit és bevette őket vállalkozásaiba. Egyébként a felszabadítás igen gyakran a jó szolgálatok jutalma volt, az iparban és kereskedelemben nem volt ritka, hogy a felszabadított rabszolgák, akik előbb gazdáik üzleteit vezették, maguk is vállalati főnökök lettek és vagyont szereztek. Eképpen az emberség természetes érzelmei bizonyos mértékben jóvátették az intézmények hibáit, maga a rabszolgaság intézménye azért továbbra is gyűlöletes maradt. Mert függetlenül azoktól az erőszakosságoktól, amelyek előfordultak benne, és a mindennapi szenvedésektől, amelyet annyi szerencsétlen emberre mért, valamennyinek emberi méltóságát megalázta és úgyszólván elkerülhetetlenül lefokozta őket. El kell ismernünk: a görög kultúrának becsületére válik, hogy ha már nem is tudott megszabadulni ettől a tehertől, amely akkor az egész ókorra ránehezedett, legalábbis Görögország volt az, ahol az értelem és a lelkiismeret első tiltakozásai elhangzottak az emberi jogok e megsértése ellen. Ez a tiltakozás először az V. században hangzik fel Euripidész egyes tragédiáiban; azután felkapja őket a filozófia és ettől átveszi a kereszténység.

Foglalkozások és szórakozások

Ha az élet afféle színház, ahol szakadatlanul változatos jelenetek folynak le, az imént elhangzott megjegyzések alapján körülbelül megismerhettük a színészeket és most arról van szó, hogy megmutassuk őket játék közben. Szálljunk el gondolatban Periklész és Szókratész, Arisztotelész és Menandrosz Athénjába, és igyekezzünk elképzelni a város mindennapi életét.

Nyilvánvaló, hogy a foglalkozások, az időtöltés és a szórakozás a társadalom minden rétegében más és más. Azonban bizonyos, hogy nem lehetett nagy azoknak a száma, akiknek egyetlen foglalkozása a semmittevés volt. Gondoljunk mindenekelőtt azokra a meglehetősen fáradságos kötelezettségekre, amelyek mindenkit egyformán terheltek; minden polgár mint polgár köteles volt idejének tekintélyes ré-

szét a városi és állami ügyeknek szentelni. Legalábbis elvileg köteles volt megjelenni a démosz, a phratría, a törzs és a nép gyűlésein, ha pedig tagja volt az Ötszázak Tanácsának, ha döntőbírónak vagy biztosnak volt kijelölve, ha belekerült valamelyik héliia-törvényszékbe, ha bármiféle hivatalt viselt, le kellett mondania arról, hogy szabadon rendelkezze idejével. Másfelől, függetlenül a közéleti kötelességektől, az élet egyszerű követelményei majdnem mindenkit szakadatlan tevékenységre kényszerítettek. Akinek valami kis földje volt, annak számára bizony nem volt csekélység irányítani ennek a fáradságosan megművelhető földnek a megdolgozását, még akkor is, ha – mint sokan – nem vett részt személyesen a munkában; s ezután következett még a termés okos felhasználása vagy eladása. Azoknak, akik az iparból éltek, kötelességük volt közvetlenül felügyelni rá, hogy mi történik műhelyeikben: ha nem maguk voltak az iparosok, a számadásokat kellett végezniök, foglalkozni a nyersanyag megvásárlásával, tájékozódni a helyi és külföldi vevőkörönység kívánságairól. A kereskedőknek és a hajósvállalkozóknak naponta tájékozódniuk kellett a szállítás és a hajóbérlet feltételeiről, értesülniük kellett az eladási lehetőségekről, állandó összeköttetést kellett fenntartani távoli megbízóikkal s folyton újakat kellett keresni. Sokan közülük maguk is hajóztak; fiatal korukban úgy tanultak bele a kereskedelembe, hogy messze földre jártak eladni árucikkeiket és ott helybentájékoztódtak, hogy mit lehet haszonnal vásárolni vagy eladni a különféle földközi-tengeri országokban. Hát éppen elég dolog volt, ami meghajszolta az emberek javarészét. Valóban, az egész város, vagy majdnem az egész, reggeltől estig szakadatlanul nyüzsgött.

Mindazonáltal az athéni, még a kevésbé vagyonos is, tudott szórakozást szerezni magának. A rabszolgák, akik helyette dolgoztak, felmentették a legkellemetlenebb terhek és a túlságosan terhes munkák alól. Szabad ember létére élvezni akarta szabadságát és mindig tartogatott magának időt arra, hogy élvezhesse is. Szerette a társaséletet és mindig megtalálta az alkalmat, hogy beszélgethessen ügyeiről és kíváncsian beleüsse az orrát mások ügyeibe.

A találkozásokra és beszélgetésekre a legkedvezőbb hely volt a piac. Már reggel odaérkeztek a falusiak, hozták a gyümölcsöt, a zöltséget, a szárnyast és vadat, jöttek a halászok eladni a tengeri halakat, mindenféle rákokat és kagylókat s még a boiótiaiak is eljöttek s el-

hozták az ingyencek számára a Kópaisztól híres angolnáit. Lassanként boltok nyíltak, kirakták áruikat, a műhelyek megelevenedtek, a rabszolgák sűrögtek-forogtak. Délfelé a piac tele volt. Ez volt az az óra, beszéli Xenophón, amikor Szókratész kiment a piacra, mert bizonyos volt benne, hogy talál olyanokat, akikkel beszélgethet. Egészen délig zsúfolva volt a piac és környéke; az athéni ember, még a jobb módú is, nem tartotta méltóságán alulinak, hogy maga menjen a piacra összevásárolni az élelmiszereket s ezen felül is szeretett bá-mészkodni és beszélgetni. Amint boltról boltra járt, megállt beszélgetni barátaival, néhány szót váltott velük, kicserélték híreiket, röptében felszedték a napi újdonságokat – ez volt a találkozások és a megbeszélések helye és ideje.

De más helyek is nyújthattak kellemes időtöltést, így például a palaisztra, ahol elnézték, amint az ifjak a különféle gyakorlatokat végezték és a gümnaszionok, ahol meglelt férfiak, néha ismert atléták gyönyörködtették őket erejükkel és ügyességükkel. Tudjuk, hogy egész Görögországot mennyire érdekelték az ilyen látványosságok. Még azok is élvezettel nézték végig ezeket a küzdelmeket – a futásokat, ugrásokat, amelyekben sorra megcsodálhatták a test minden ügyességét –, akik maguk már régen abbahagyták a tornászást.

De talán semmiben sem találtak az athéniak általában olyan nagy élvezetet, mint a szép szónoklatok hallgatásában. Ebben a tekintetben valósággal elkényeztették őket. A népgyűlések időnként alkalmat adtak nekik, hogy meghallgathassák a szónoklásban jártas férfiakat, néha a nagy szónokokat, amint vitatkoztak az állam érdekein. Ezek a tanácskozások egyrészt kitűnő iskolái voltak a politikának, másrészt valóságos küzdelmekké alakultak, amelyeket lobogó szenvedélyek fűtöttek. A hallgatóság számára valódi látványosság volt ez, drámai és egyúttal színházi előadás. Még inkább látványosság-számba ment a számos per, főképpen pedig az Athénban lefolyt gyakori politikai perek. Akik akár mint bírák, akár mint egyszerű érdeklődők, részt vettek ezekben a vitákban, amelyekben nem egyszer valamely államférfi védelmezte becsületét, vagyonát és gyakran életét is megátalkodott vádlói ellen, azoknak olyan mélységes megindulásban volt részük, amelyet mindennél jobban kívántak maguknak. Mint Szophoklész és Euripidész darabjaiban, a bámulat, a félelem, a méltatlankodás vagy a könyörület rázta meg egymásután a lelkeket, akiket izgalomban tartott a szónokok szava.

De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Athén az a hely volt, ahová minden tehetséges ember eljött, hogy szentesítse sikereit. Sehol sem volt ennyi alkalom látni és hallani ezeket a kiváló embereket. Eljöttek ide a híres szofisták előadásokat tartani, híres színészek vágyódtak az athéni tapsokra, a legkitűnőbb rapszodoszok legszívesebben itt adták elő az Iliász és Odüsszeia legszebb részleteit, a divatos zenészek – egy Philoxénosz, egy Timotheosz – ragaszkodtak hozzá, hogy itt mutassák be újításaikat. Másfelől a városban annyi építészeti és szobrászati remekmű volt, annyi gyönyörű festmény, hogy az embernek csak sétálgatnia kellett és máris a legpompásabb élvezetekben volt része. Végül ez volt az az idő, amikor a kéziratkereskedelem révén egyre jobban megkedvelték az olvasást. Nem volt Athénban művelt ember az V. és különösen a IV. században, akinek ne lett volna néhány könyve és aki ne lelte volna benne örömét, hogy egy-egy művelt rabszolgájával felolvastasson magának.

De egy dolog hiányzott ebben az időben Görögországban. Mivel a nőket bezárta a günaikeionba, nem ismerte a társadalmi összejöveteleket, az olyasmit, mint a mi szalonjaink, amelyekben az előkelő hölgyek jelenléte nagyban hozzájárul az udvariasság és a művelt társalgás kifejesztéséhez. Az athéni férfiak és általában a görög városok férfiai majdnem mindig csak maguk jöttek össze a lakomákon. Némely gazdag ház páratlanul vendégszerető volt; a háza ura büszke volt rá, hogy bizonyos tekintetben nagy házat vitt és itt fogadta barátait, akiknek a köre meglehetősen tág lehetett. A lakoma természetesen választékos volt, amint illet is, és az asztalnál vidámság uralkodott. A lakoma után az volt a szokás, hogy egymás után finomabb és finomabb borokkal kínálták a vendégeket és a vidám összejövétel poharazgatás közben belenyúlt a késő éjszakába, néha pedig hajnalig is eltartott. Nem tartották botránynak, ha a bor gőze többé-kevésbé elhomályosította az agyakat, azt sem, ha egyik vagy másik vendég elaludt a csatatéren. Gondolhatjuk, hogy nem ittak csendben; a vendégeket gyakran sorra felszólították, hogy énekeljenek kitharakíséret mellett, máskor különféle társasjátékokat játszottak, vagy a házigazda fuvalás lányokat, bohócokat, színészeket hozatott, akik szórakoztatták a társaságot. Ezek a szokások új társadalmi osztályt teremtettek, amelynek tagjait parazitáknak nevezték, ezek afféle hivatatászerű vendégek voltak. Hízelegtek, néha ravaszkodtak, néha szemtelenek voltak, de értették a módját, hogy mindenhova meghív-

ják őket és szükség esetén meghívás nélkül is elmentek. Ha a bohóc nem jött el, őket helyettesítették. Mindent szívesen elviseltek, azzal a feltétellel, hogy kedvükre ehessenek és ihassanak, túrték a pofozást és a bántalmazást is s mindehhez vidám arcot vágtak. Magától értetődik, hogy az ilyen züllött alakok jelenléte végül is kellemetlen visszaélésekre vezetett. Elkerülhetetlen volt, hogy bizonyos durvaság ne vegyüljön abba a kedélyességbe, amelyre az ilyen összejövetel feljogosították az embereket. Erről még ma is véleményt alkothatunk magunknak azokból a lakomákból, amelyeknek leírása ránk maradt, annál jelentősebbek ezek, mivel olyan körben folynak le, ahol filozófiával foglalkoztak. Xenophón írt le ilyen lakomát, amelyben komoly emberek szerepelnek; a dalokat itt apró szónoki rögtönzések helyettesítik, amelyekben minden vendég sorra bizonyítékát adja szellemességének, mindazonáltal az estély mégiscsak egy túlságosan szabados pantomimosszal végződik. Xenophón előtt Platón is leírt egy lakomát, amely méltán vált híressé. Tudjuk, hogyan szerepelteti benne a különféle foglalkozású embereket, akik sorra elmondják véleményüket a szerelemről, a lelkes magasztalások után következik Szókratész csodálatos beszéde: Platón az ő száján keresztül fejt ki magasztos gondolatait. Néhány pillanatra a költészet magasságaiba lendít szelleme, az álom és a gondolat birodalmába. De egyszerre beront az ittas Alkibiadész; a hang hirtelen megváltozik; a végén látjuk, hogy a vendégek elbóbiskolnak üres serlegeik mellett, Szókratész kivételével, aki egymaga tartott ki. Megegyezhetünk abban, hogy ez egyáltalán nem szalon-élet. Ez a gyönyörű munka a maga ellentétéivel ugyancsak feltárja előttünk az athéni erkölcsök lazaságát.

Egyébként e tekintetben bőven vannak tanúbizonyságaink: a történetíróknál és az életrajzíróknál, az anekdota-gyűjtőknél, amilyen Athénaios volt, és az egykorú vígjátékok töredékeiben; ezeket mintegy megelevenítik azok az ábrázolások, amelyeket a múzeumok vázáinak egész során láthatunk. Ezek világosan mutatják, milyen szerepük volt Athénban a mindenféle rendű és rangú kurtizánoknak, a legközségesebbektől kezdve egészen azokig, akik nemcsak szépségükkel, hanem szellemükkel is hódítottak. Sikerük a legjobb bizonyítéka, mily helytelenül járt el a görög társadalom, amikor elzárta atisztességes asszonyokat és mikor tökéletlen nevelést adott nekik.

Összefoglalás

A most tárgyalt négy fejezetben szemügyre vettem a görög kultúra legfőbb jellemvonásait, teljes virágzásának korszakában. Következő fejtegetéseim megmutatják elterjedését, de egyúttal gyengülését is. Ezen a ponton tehát röviden össze kell foglalnom azokat a vonásokat, amelyek a görög kultúra büszkeségei, de fel kell említenünk természetesen azokat is, amelyekben kevesebb sikert aratott.

Kétségtelen, hogy az egyes emberek személyiségének szabad fejlődése, ami, mint könyvem elején említettem, a társadalom egyik célja, pompásan megvalósult számos görög államban: Ióniában, Itália és Szicília egyes gyarmatvárosaiban, főképpen pedig Athénban. Ez részben a faj sajátos tulajdonságainak eredménye, részben pedig a körülményeké, amelyek előmozdították, különösen pedig eredménye gyakori érintkezéseinek a külföldi népekkel. Ilyen rövid időszakban az emberiség még sohasem termelt ennyi különféle tehetséget és ennyi eredeti művet, amelyek majdnem mind tökéletesek. A gondolat, minden megnyilatkozásában, olyan teremtmény volt, mint sehol másutt és minden alkotásában ura volt önmagának, mindig mértéktartásra törekedett s mindig a világosság volt az eszménye. Sohasem a képzelőtehetség, sem az érzés patetikus ereje nem fajult el ezekben a művekben sem durvasággá, sem zavarossággá. Ezért valószínűsíthette meg művészetében és irodalmában a szépségnek soha felül nem múlt típusait. Ehhez a finom érzékhez csatlakozott gyakran az az éles értelem, ez lehetővé tette gondolkodói számára, hogy legalábbis felvessenek minden nagy kérdést, amely nyugtalanítja az emberi szellemet s ha már nem is oldották meg őket, legalább részben megsejtsék bizonyos megoldásaikat. Végül ugyancsak Görögországban hangzottak el első ízben azok az elvek, amelyek fokozatosan megszelídítették a durva ösztönöket s előkészítették a jobb emberséget. Ezek olyan kétségbevonhatatlan jótétemények, amelyek feljogosítanak bennünket arra, hogy az ókori Görögországot a modern világ legfőbb nevelőjének tekintsük.

De az egyéniség személyes kibontakozása csak egyik célja a társadalomnak; másik célja magának a társadalomnak szervezése. E tekintetben Görögország különféle kísérleteket tett, amelyek érdekesebbek és értékesebbek minden másnál, amit az ókorban megfigyelhetünk. Azonban ezek csak kísérletek, és közülük egyik sem járt tel-

jes sikerrel. Görögországban különféle jellegű államok alakultak, amelyek bizonyosságot tettek életrevalóságukról. Némelyik hatalmas-sá lett, polgárainak hazafisága révén, van olyan, amely legalább részben megvalósította a törvény előtti egyenlőséget, és van, amely demokratikus alkotmányával bizonyos tekintetben megvalósította a szabadság uralmát. De a köztük lévő különbségek miatt összeütközésbe kerültek egymással és úgyszólván egyikük sem találta meg intézményeiben a belső béke biztosítékait. Nincs tehát köztük egy sem, amelyet a modern állam elé példaképpül állíthatnánk. Amit az ókori Görögország politikai tekintetben ránk hagyott, az egyfelől néhány tanulságos tapasztalat, amelyet helyesen kell magyaráznunk, másfelől pedig azok az okulások, amelyeket történetírói és filozófusai levontak ezekből. Tapasztalatok és okulások pedig legalábbis különösképpen hasznos elmélkedések tárgyai lehetnek.

HARMADIK RÉSZ

A GÖRÖG KULTÚRA UTOLSÓ KORSZAKAI

1. A HELLÉNISZTIKUS KIRÁLYSÁGOK

A társadalom új formái

Nagy Sándor halálával a görög kultúrában megkezdődik a hanyatlás hosszú korszaka. A görög kultúra – ha ott tűzzük ki határát, ahol a görög gondolkodás utolsó fontos alkotása, az új-platónizmus kihúny – nyolc század évig tartott. Igaz, már ekkor megkezdődött egy másik kultúra, Bizánc kultúrája, amelyben a hellénizmus és a kereszténység vegyült; de az emberi dolgok történetében minden ilyen elválásban szükségképpen van valami önkényes. Ennek a hanyatlás-korszaknak is csupán relatív az értéke, szó sem lehet róla, hogy ez a nyolc század meddő lett volna. A görög szellem gyengülése valóban csak a költészet terén érezhető. Meg fogjuk látni ennek az okait és meg fogjuk magyarázni azt a bizonyos fajta szellemi ellanyhulást, amely halálos csapást mért a nagy költészetre. De ugyanez a korszak meglehetősen kedvezett az igazság keresésének és a magatartásra vonatkozó elmélkedéseknek. A tudományosság, a filozófia továbbra is fejlődött, és az, amit ebben az időben alkottak, nem mellőzhető a görög kultúra összefoglaló vázlatában. Annál kevésbé, mivel ennek a hanyatló korszaknak a munkája származtatta át ezt a kultúrát a későbbi századokra, miután megfosztotta túlságosan helyi jellemvonásaitól és ennél fogva jobban hozzáidomította az emberiség általános szükségleteihez.

Midőn Nagy Sándor csodálatos hódításai után meghalt, Kelet népei, amelyeket ő hódított meg, hozzáférhetőkké váltak a hellén hatások számára. Azzal, hogy megtanultak görögül beszélni, alkalmasakká váltak arra, hogy átítassák őket Görögország eszméi és érzelmei. Mindaz, amit a görög szellem a költészet, tudomány, filozófia, történetírás és műalkotások terén létrehozott, ekképpen a művelt emberiség közös kincsévé vált. De ebben az elterjedésben ez az örökség

nem maradhatott változatlan. A népek egy része, akik birtokukba vették, mellőzték belőle azt, amit nem értettek meg és ami nem illett az ő sajátos kultúrájukhoz, másrészt új elemeket kevertek bele, olyanokat, amelyeket múltjukból merítettek és olyanokat, amelyek kapcsolatban voltak az akkor keletkező politikai és társadalmi alakulatokkal.

Tudjuk, hogy a hódító halála után a makedón tábornokok harcra keltek egymással és véres összeütközések során osztottak meg örökségén. Utaljunk itt csupán arra, hogy birodalmának töredékeiből egész sor királyság alakult, amelyek közül különösen meg kell említenünk Egyiptomot a Lagidák, Szíriát a Szeleukidák, Pergamont az Attalidák és Makedóniát az Antigonidák uralma alatt. E királyságok mellett továbbra is megmaradtak némely görög államok, az idő és a körülmények szerint többé-kevésbé függetlenül, általában azonban meglehetősen jelentéktelen maradványok voltak. Ezt a kort hellénisztikusnak nevezzük; jellemző vonása e királyságok megalapítása és megszervezése.

Mindezek katonai monarchiák voltak, amelyek egy ember korlátlan hatalmán alapultak; mindegyikben korlátlan akarat uralkodik. Az állam élén nincsenek már választott tisztviselők, hanem egyetlen örökös úr, és azok szolgálják őt, akiket maga választ ki és ennek következtében nincsenek már polgárok, csak alattvalók. Magában Görögországban látjuk ebben az időben a régi szabad városokat, amelyek helyi türannoszok, a királyok bizalmi emberei alatt nyögnek. Ennélfogva nincs már tulajdonképpeni politikai élet; ami imitt-amott kivételesen megmaradt belőle, nem haladja meg a várospolitikai színvonalát; az apró érdekek körül támadó jelentéktelen belső civakodások töltik meg. Feltűnik néhány csoportosulás, mint például az akháj és aitoliai szövetség, azonban ezeket azonnal arra kényszerítik, hogy valamelyik erősebb hatalom védelme alá helyezkedjenek; ezek is tulajdonképpen csak azért tűnnek fel, hogy rövid életükkel tanúszkodjanak a független államok végleges megszűnése mellett. Csupán a nagy monarchiák élnek valóban figyelemreméltó életet, ezek nyomják rá e kor kultúrájára megkülönböztető bélyegüket.

Lényegileg, eredetüknél fogva, katonai államok, és kénytelenek azok maradni, mert majdnem állandóan háborúskodnak egymással és ennél fogva hatalmas hadseregekre támaszkodnak.

Ezentúl már a hadseregekben van az állam ereje. Ezek a hadsere-

gek, amelyeket a királyi kincstár tart és fizet, hivatásos hadseregek voltak, nem volt bennük polgári szellem, teljesen a király kezében voltak. Hogy a király megtölthesse kincstárát, szükséges volt, hogy az ország minden jövedelme rendelkezésére álljon, ezért volt szükség olyan közigazgatásra, amilyent a szabad Görögország sohasem ismert. Királyi tisztviselők, titkárok, tanácsosok, mindenféle ügynökök segítségével valóságos hierarchia ellenőrizte a termelést és erre a célra még a népek tevékenységét is igénybe vette azzal az ürüggyel, hogy fokozza és egységesíti a termelést, és közben igyekezett a kincstárba juttatni a nép vagyonát. Ez a központosított közvagyon legnagyobb részét a folytonos háborúk költségeire ment, továbbá a király pazarlására, a fényes udvartartásra; más része ott ragadt azoknak a kezén, akik a beszédével voltak megbízva, végül egy része valóban hasznos dolgokra jutott, kétségtelen azonban, hogy ez volt a legkevésbé. Mindent összevéve, ez a kormányforma csak egy szűk osztályt juttathatott jóléthez; a vége az lett, hogy kimerítette a népet, megbénította a magánkezdeményezést és a valóban teremtő energiák csökkenését eredményezte.

E monarchiák közül azok, amelyek tulajdonképpen keletiek voltak, a Szeleukidák és a Lagidák monarchiája – ez a kettő Ázsia és Egyiptom hagyományait örökölte – képviselőinek nem csupán a katonai és politikai hatalmat adta meg, hanem istenekké tette őket. A nemzeti vallásokhoz és Görögország vallásaihoz most csatlakozott a király vallása. A király alattvalói számára kultusz tárgya lett, személyét isteni felség övezte, kevés volt neki mindenkire engedelmességre kényszeríteni, szüksége volt az imádásra; akkoriban egészen Kelet határáig ezek az érzelmek hatották át a görög világot és az az istenítés, amelyben a királyok részesültek, lehetővé tette számukra, hogy később a római világ is elfogadja őket.

A hellénisztikus kornak ezek a királyai, Nagy Sándor példájára, valamennyien városalapítók. Királyságuk közigazgatása és katonai védelme többnyire az általuk alapított új városok körül vagy pedig az átalakított régi városokban szervezkedik. Ezeknek a városoknak gyakran olyan neveket adnak, amelyek vagy a maguk, vagy családtagjaik nevére emlékeztetnek, hogy így mintegy ráírják a földre dinasztiajuk jogcímeit. Minden királyságnak megvan a maga fővárosa és ez a hatalom székhelye. Ezek a kiváltságos városok, Alexandria, Antiokhia, Pergamon, Pella, Szütrakuszai, a királyi székhelyek kivé-

teles fontosságra jutnak. Hamarosan minden más várost felülmúlnak gazdagságukkal, nagyságukkal, gyönyörű épületeikkel, lakosaik számával, a bennük lezajló fontos ügyekkel, szertartásokkal és látványosságokkal. Minden uralkodónak szüksége van palotára, ahol méltó udvart tarthat és fogadhatja vendégeit; mert a korlátlan uralkodónak fényes környezet kell, amely tiszteletet szerez neki. Nem elégzik meg a királyi tisztekekkel, sem pedig a szolgák tömegével: fontosnak tartja, hogy képviselje az egész hellén művelődést és ez az oka, hogy meghívja a költőket, a történetírókat, a tudósokat és a művészteket. Ezeknek most már legfőbb feladatuk dicsőíteni a fejedelmeket, megörökíteni uralkodásuk eseményeit, és a lehetőséghez képest emelni az udvari szertartások fényét. Így ezek a fővárosok a kultúra híres gócpontjaivá lettek. E tekintetben az államfők valósággal versenyre keltek egymással; majdnem valamennyi büszkélkedett azzal, hogy könyvtárakat alapított, amelyekben összegyűjtötték a gyakran drága áron vásárolt kéziratokat. Ezek között nem volt tekintélyesebb és fontosabb, mint az alexandriai könyvtár, amelyet II. Ptolemaiosz Philadelphosz alapított, és azt a szándékát, hogy e könyvtárt tanulmányi központtá tegye, még jobban kiemelte a múzeum megalapítása. Ez efféle akadémia volt, ahol együtt éltek a tudósok és írók, akiket a királyi kincstár fizetett. A többi városoknak, így például Pergamonnak is, megvoltak a maguk iskolái, tudósai, könyvtárai, bár nem érték utól Alexandriát. Ezek voltak azok az alapítások, azok az új életfeltételek, amelyeknek révén az írók a királyok védenecseivé váltak. E kor irodalmának főképpen a királyok adták meg sajátos jellegét, azonban hatással volt rá az a társadalmi helyzet is, amelyet legalább főbb vonásaiban ismertetnünk kell.

A legmeglepőbb a népi elem elhalványulása. A nép, amely a görög államokban úgyszólván minden volt, a hellénisztikus királyságokban már semmi. A falvak lakói elmerülnek a mindennapos munkában, amely alig elegendő a kincstár kielégítésére és politikai szempontból már nem számítanak; ezenfelül egyre csökken a számuk, mert a városi életnek egyre nagyobb és nagyobb a vonzóereje. De milyen a városi lakosság összetétele? Első helyen szerepelnek benne a pénzarisztokraták és a nagy számú hivatalnokok; körülöttük sürgölődik a felszabadított rabszolgák, az iparosok és a paraziták csapata; ezek úgyszólván az árnyékukban élnek és tőlük függenek. Rabszolgák valóságos hadserege környezi és szolgálja őket. A középosztály

maradványának már nincs társadalmi befolyása, mert az intézmények az ilyen közepes vagyoni embereknek már nem nyújtanak semmiféle támogatást, ami szabad emberekké tehetné őket. Viszont a nagyvárosokban ott a meghatározhatatlan tömeg, a zűrzavaros csőcselék, s ebben összekeverednek különféle társadalmi állású és hivatású emberek, akik gyakran még vallás és nemzetiség tekintetében is különböznek egymástól, akiket semmiféle polgári szellem nem egyesít, néha közömbös, néha zavargó sokaság, amelyet durva és erőszakos mozgalmak felkorbácsolnak, amely azonban egységes és folytonos cselekvésre alkalmatlan. Mindent összevéve, ennek a társadalomnak nincs eredeti jellege, nincs közös eszménye. Egyetlenegy igazán művelt osztály van, szűk és keskeny réteg, amely utánozza a fejedelmi udvarokat, és ennek következtében keresi a szellem finomságát és eleganciáját, az előkelőséget, de nem tud semmit sem alkotni, ami valóban új és merész.

A világnak ebben az állapotában a hellén kultúra sehol sem találkozott erős ellenállással. Kevés kivétellel – ezek közt legjelentősebb a zsidóság – a régi kultúrák már nem voltak olyan erősek, hogy útjába állhattak volna. Ezekben a pártkirályságokban, amelyek a nagyvárú emberek versengéséből alakultak, a hazaszeretet már egyáltalán nem volt erény. A régi hagyományok elhalványultak, a népek semmiféle csoportosulásában nem volt már a közös emlékek mélységes egységén alapuló erkölcsi összetartásnak semmiféle eleme. Csupán a hódító görögök adtak ezeknek a széthulló tömegeknek olyan eszményeket és érzelmeket, amelyek határozottan kialakultak ahhoz, hogy kielégítsék az emberiség örök szükségleteit. És ennél fogva csupán a hellén kultúra volt alkalmas arra a terjeszkedésre, amelyre szükségük volt ezeknek az összevissza keveredett népeknek, mert ez magában foglalta a haladás és a terjeszkedés elvét, amely lehetővé tette számára, hogy módosuljon anélkül, hogy múltját megtagadná, s ennek következtében szüntelenül alkalmazkodni tudjon az újabb és újabb feltételekhez. Ez az alkalmazkodás a hellénisztikus korszak jelentékeny műve volt. És ezt úgy végezte el, hogy népszerűsítette az ismereteknek és gondolatoknak azt a kincsét, amelyet Görögország az előbbi korszakokban felhalmozott, másrészt pedig megvalósította vagy előkészítette az erkölcsstanban, a filozófiában és a vallásban azt a szinkretizmust, amelyet mindenütt elfogadhattak, ahová a görög nyelv eljutott.

Mivel az ihlet minden bő forrása kimerült, természetes volt, hogy e kor társadalma kevésbé jelentős alkotásokban találta örömét, mert csak ezek feleltek meg szellemi színvonalának. Ezek a művek okvetlenül tetszettek neki kedves részleteik és szellemes kidolgozásuk miatt. Ez a harmadik század költői irodalmának általános jellege és ez az irodalom is napról napra szegényedik a következő két században. Mégis egy-két alkotását állandóan olvasták és élvezték; és miután mintaképei lettek néhány jó latin költőnek, Tibullusnak, Ovidiusnak és magának Vergiliusnak, egészen napjainkig találtak utánzókat. És ezért nem mellőzhetjük őket itt, bár hosszasan nem kell időznünk náluk.

A hősi eposz sohasem tűnt el teljesen Görögországban, ámbár az V. század óta a történetírás és a tragédia megfosztotta létjogosultságától. A hellénisztikus korban sajátos erőfeszítést tesz, hogy felfrissüljön, valami kisebbszerű és igénytelenebb formában. Ennek legfontosabb emléke a III. század második feléből a rhodoszi Apollóniosz *Argonautika* című műve, amely egészében ránk maradt. Az *Argonautika* pontosan mutatja, miért nem lehetett sikeres ez a kísérlet. A tudományosság és az utánzás műve ez, amelyből hiányzott a nemzeti vagy vallásos érdek, pedig az epikus műfajban ez elengedhetetlen, de hiányzott belőle az emberi szenvedélyeknek éppily elengedhetetlen sokfélesége. Egyetlenegy epizódja érdemes még ma is az olvasásra, az, amely Médeia szerelméről szól. Az isteneknek már csak hideg és mesterkélt szerepük van ebben a költeményben; a mitológia meghalt, ez az eposz csupa józanság. Ezért van, hogy más epikus költők inkább a történelemből merítették tárgyukat. Sem a krétai Rhianosz *Messzénia* című eposza, sem e műfaj más alkotásai nem jutottak ránk, bizonyos, hogy nincs okunk nagyon sajnálni elvesztésüket. A tanítóköltészet Hésziodosz költeményeit utánozza és úgy látszik, jobban tetszett ebben a korban, amely teli volt tudományos érdeklődéssel és tanultsággal. Így magyarázható meg a sikere a szoloi Aratosz csillagászati költeményének (a III. század első fele), továbbá kolophóni Nikandrosz orvosi költeményeinek (*Theriaka*, II. század), amelyek ránk maradtak. Költői érzésnek nyoma sincs bennük.

Az elégia szabadabban mozoghatott, nem terhelték annyira a már

szabályokká keményedett hagyományok és ennél fogva nem is találkozott ugyanilyen nehézségekkel. Nem volt akkoriban műfaj, amelyet inkább műveltek és élveztek volna. Bizonyos tekintetben az elégia pótolta egyrészt a már bénaságra kárhoztatott hősi eposzt, másrészt pedig a lírai költészet többé-kevésbé divatjamúlt formáit, amelyekből hiányzott már az éltető szellem. Az elégia alkalmas volt arra, hogy elmondják benne a szerelmi kalandokat, amelyekben különösen gyönyörködött a női befolyások iránt nagyon is érzékeny közönség, de jó volt arra is, hogy összegyűjtse a történelmi és mitológiai emlékeket, megmagyarázza a régi szokásokat és az ősi intézményeket, vagy akár ünnepelje a királyokat és maga is hozzájáruljon a hivatalos vallási szertartásokhoz. Hajlékony műfaj volt és ügyesen kevert némi érzelmisséget a sok tudományosságba, szép részletekkel juttatott sikerhez régi tárgyakat. Ez volt az érdeme kósi Philétasznak, főképpen pedig a termékeny kürénéi Kallimakhosznak, akit Ptolemaiosz az alexandriai könyvtár igazgatójává nevezett ki. Mindkettő udvari költő volt és mind a kettő elismert mestere ennek a kedvelt műfajnak; az egyik szerelmi elégiái révén, amelyekkel később Propertius kelt versenyre, a másik pedig *Aitiai* című elégiáival. Hatalmas és tudós műalkotás ez, amelyben rengeteg vallási és polgári szokást kapcsol össze mitológiai mondákkal, vagy egyszerű kis történetkével. Igazi elbeszélő tehetség és bizonyos kedvesség tünteti ki még ma is a ránk maradt töredékeket.

Az elégiától nem választhatjuk el az epigrammát, amely tulajdonképpen miniatűr elégia. Éppen rövidegénél fogva még alkalmasabb volt arra, hogy röptében megragadjon minden alkalmat és tetszést arasson. Ügyesen foglalt bele néhány sorba egy-egy képet, emléket, benyomást, erkölcsi gondolatot. Más időkben nem volt ilyen sikere, de most egymás után feltűntek e műfaj művelői, szellemes művészek, akiknek legjobb ötletei olyanok voltak, mint a finoman ötvözött érmék, ezek ránk is maradtak a Görög Antológia legrégebbi részében. A szamoszi Aszklepiadész, a tarentumi Leonidász, vagy Poszeidipposz némely epigrammája, hogy csak ezt a néhány nevet említsük a sok közül, a maga műfajában mind egy-egy kis remekmű, amelyeknek finomságát és szellemes fordulatait még ma is élvezzük.

E mesterségesen megújított régi műfajok mellett felbukkan egy eredeti alkotás is, a bukolikus műfaj, amely Theokritosz nevéhez fű-

zódik. Ez a műfaj szemlélatomást hamis képet adott a szicíliai pásztrok életéről, de tetszenie kellett és tetszett is a kissé unott városiaknak, a falusi erkölcsök bájos felidézésével és a paraszti tájképek leírásával. Sikere tartós volt, mert a költőben eleven természetérzék élt, a természetet néhány meglepő és pontos színfolttal festette, a szenvedélyt színes nyelven tudta kifejezni és végül tapintatos realizmussal, de ízesen emelte ki azt, ami mesterkélt volt ezekben az alkotásokban. Ugyanezek a tulajdonságai nyilvánultak meg memoszaiában (pl. Varázslónők, Szürakuszai nők). A mimusz nem más, mint egy népi műfaj átalakítása, ezt is a művelt társaság ízléséhez idomította. Ő is megvetette a nagyarányú hőskölteményt, túlságosan nehézkesnek találta kora költői számára és mégis utánozta apró epizodikus elbeszéléseiben, amelyekben különösen ragyogott drámai és leíró tehetsége. Az a körülmény, hogy előbb a latinok, azután pedig a modern irodalmak számos írója utánozta művét, hangsúlyozza érdemét: olyan mintakép volt, amelyet sohasem tudtak teljesen elérni.

A szatirikus költészet, amely a jambusból és a komédiából eredt, ugyancsak szerepelt ebben a korszakban, amelyben igyekeztek felújítani mindent, ami elavult. Ebben az időben új formákat ölt, egyrészt Szótadész durva és szitkozódó verseiben, amelyekkel Ptolemaioszt is meg merte támadni – bár vakmerőségéért életével fizetett –, másrészt a phliuszi Timón filozófus *szilloszaiban*. (ez a költő halálos és könyörtelen ellensége volt minden dogmatizmusnak), végül pedig a *diatribé*ben, ami vers és próza keveréke volt; ezt a műfajt szerzőjétől, a gadarai Menipposzról, menipposzi szatírának nevezték. Ezek a különféle alkotások valószínűleg közepes értékűek voltak és mind elvesztek; mégis megérdemelték a megemlítést, mert igazolják, hogy ebben a hellénizált világban kivételesen tovább éltek a görög szellem jellemző vonásai.

Bízvást állíthatjuk, hogy a drámai költészet teljesen jelentéktelen volt, ámbar ebben az időben imitt-amott, különösképpen Alexandriában, voltak még tragédiaírók, akiket Pleiasz néven csoportba is soroztak, ebben azonban hét ismeretlen nevű költő szerepelt. A sok színházban, amelyekben a görög színtársulatok bemutatták művésztüket, kevés kivétellel csak a régi nagy görög költők darabjait játszották.

De ha a hellénisztikus korszak csak igen csekély mértékben gyarapította Görögország költői örökségét, legalábbis a tudományos iro-

lomban jelentékeny munkásságot fejtett ki. A filológiai és irodalmi kritika, a nyelvtudomány a történetírás és a földrajz igen sokat köszönhetett a hellénisztikus tudósok fáradságos munkájának.

A királyi könyvtárak alapítása és állandó gyarapodása sokféle feladatot rótt azokra a férfiakra, akiknek kötelességük volt ebben a tekintetben az uralkodók akaratát kielégíteni. Mindenekelőtt mindenhonnan kéziratokat kellett szerezni, hogy összegyűjtsék a legnevezetesebb írók összes műveit, aztán az ily módon összegyűjtött kéziratok közül ki kellett válogatni a hiteleseket; kényes munka volt ez, amelyben a kritikai szellem élesedett. Egyébként ezek a kéziratok többé-kevésbé hibásak voltak. Kénytelenek voltak összehasonlítani őket, hogy kijavíthassák s hogy így az olvasók kezébe kifogástalan szövegeket adhassanak, amelyek a lehetőség szerint híven adják vissza a gyakran elveszett eredetit. De még ez sem volt elég. Ezek a régi szövegek érthetetlenekké váltak, részben azért, mert nyelvük elavult, részben, mert elfelejtett eseményekre voltak bennük célzások, részben pedig, mert a szerző gondolata rejtve maradt. Innen származott az a szükségérzet, hogy kritikai jegyzetekkel, magyarázatokkal, hozzátételekkel és külön szótárakkal lássák el. Ilyképpen a filológiai és az irodalmi kritika a kor szükségletéből keletkezett. Ebben a munkában olyan tudósok tűntek ki, mint epheszosi Zénodotosz, Eratoszthenész, a bizánci Arisztophanész, a szamoszi Arisztorkhosz, akik Alexandriában a Kr. e. III. és II. században egymást követték. E korszak végén malloszi Kratész ugyanezt a munkát végezte Pergamonban és ugyanilyen híressé vált. Utánuk meg kell említenünk athéni Apollodóroszt, Dionüsziosz Thraxot és alexandriai Didümoszt, aki minden tudósnál fáradhatatlanabb volt. Itt nincs helyünk részletesen vázolni mindegyiknek a szerepét, sem pedig részletesen ismertetni munkáikat. Csak azt említjük meg, hogy nekik köszönhetjük a régi szövegek megmentését, amelyeknek romlását megakadályozták és nekik köszönhetünk rengeteg értékes magyarázatot, amelyek nélkül e szövegek jó részét már nem értenénk. Tőlük származik mindaz, ami jó a skholionokban; a római és bizánci kor magyarázóí foglalták össze ezeket és gyakran el is rontották. A tulajdonképpeni irodalmi kritika, amely az írók érdemét megállapítja, ugyancsak nem hiányzott ezekből a kommentárokból, ennek még érdekes nyomait találjuk ránk maradt töredékeikben. De még jobban értékelhetjük ezt halikarnasszoszi Dionüsziosz különféle, nem történelmi

jellegű irataiban, őt az alexandriaiak örökösének és folytatójának kell tekintenünk, bár Rómában élt Augustus-császár korában. De helytelen volna az alexandriaiaknak tulajdonítani azokat a személyes elfogultságokat, amelyek Dionüsziosznál meglepnek, mikor például Thuküdidészről vagy Platónról beszél. Mivel Dionüsziosz fő gondja a szónoki nevelés volt, azt a célt tűzi maga elé, hogy a jövő szónoknak csak a legkitűnőbb mintákat mutassa és éppen ezért kötelességének érzi, hogy Demoszthenész kedvéért mindent feláldozzon. Szűk látókör ez, de nem lehet akadálya annak, hogy el ne ismerjük pontosságát és sokszor finomságát a kritikai hagyományban, amely ránk jutott.

Ehhez a részben nyelvészeti, részben irodalmi kritikához csatlakozik természetesen a grammatika, vagyis a beszéd részeinek osztályozása és módszeres meghatározása. Az V. és IV. században még csak próbálkozott, de ebben a korban valósággal formába öntötte néhány tudós, különösen Khrüszipposz és malloszi Kratész, akik a sztoikus logika tanítványai voltak, különösen pedig Dionüsziosz Thrax, első értekezésében, amelyben az egész tárgyat kifejtette és amelyből minden későbbi munkája kiindult.

Talán minden irodalmi műfaj között a történetírást fenyegeti a legkevesebb veszedelem, mert értéke magukban az eseményekben van, feladata pedig feljegyezni ezeket, aszerint amint egymásután eltűnnek a múltban. Tehát a hellénisztikus kor három századában sok volt a történetíró. A legismertebbek voltak az olünthoszi Kalliszthenész, Ptolemaiosz és Arisztobulosz, Nagy Sándor kortársai, a szicíliai Timaios, a kardiai Hieronümosz, a szamoszi Durisz, Philarkhosz, Klitarkhosz, az Atthisok szerzői, főképpen pedig Androtion és Philokhorosz – mindezeknek művei elvesztek –, végül Polübiosz, az egyetlen, akit kellő alapossággal tudunk értékelni, mert nagy művének tekintélyes része ránk maradt. Úgy látszik, egy sincs köztük, akinek tehetsége az elmúlt kor történetíróihoz volna fogható, de meg kell állapítanunk, hogy mi újat hoztak a történetírásba.

Timaioszal feltűnik az az irányzat, amely a helyi kronológiákat, különösen pedig azokat, amelyek az arkhónok, az ephoroszok, vagy a névadó főpapok lajstromain alapultak, valóban egyetemes hellén kronológiával, az Olümpiászok kronológiájával igyekszik helyettesíteni. De mikor Egyiptom és Kelet történetét jobban megismerték, mikor Róma története egybevegült a görög népek történetével, szüksé-

gét érezték, hogy még jobban tágítsák ezt a kronológiát, amely már maga is túlságosan szűkké vált. Megpróbálták tehát összehasonlító kronológiát alkotni, amelynek segítségével össze lehetett állítani a szükséges szinkronizmusokat. E munka okvetlenül az előző időszámítások általános felülvizsgálatára vezetett. Ez egyike volt azoknak a feladatoknak, amelyekben kitűnt a tudós Eratoszthenész; az ő helyét egyébként már kijelöltük a filológusok között. Ezt a feladatot úgy végezte, hogy felhasználta a hellénizált egyiptomi Manethontól összegyűjtött adatokat. Ez a Manethón héliopoliszi pap volt, Ptolemaiosz Philadelphosz uralkodása alatt, a munkát utána egy másik tudós folytatta, aki ugyancsak említettünk már, az athéni Apollodórosz. Ezeknek a fáradságos időszámításoknak – bár elkerülhetetlenül becsúszott néhány hiba vagy bizonytalanság – sikerült megvetni végül is a határozott időismeret alapjait.

De Polübiosz érdeme magasabbrendű: ő a történetírás látókörét tágította. Ez Nagy Sándor hódításaival kezdődött, de ellenállhatatlannul és erősebben megnyilvánult a II. században, mikor Görögország és Róma összeköttetései távlatokat nyitottak Itáliára, Karthagóra, és mindazokra a népekre, amelyek római vagy pun befolyás alatt álltak. Nem volt tárgy, amely jobban ösztönözhetne volna egy politikai érzékkel megáldott ember gondolkodását, mint a római állam terjeszkedése Itáliában, versengése a karthágói hatalommal és rohamos kiterjedése nyugaton és keleten. Polübiosz előtt lepergett a történeti tények hosszú láncolata, és most arról volt szó, hogy megvilágítsa ezeknek indítóokait. Polübiosz ezeket az okokat világosan látta: történelmében pontosan megfogalmazta az emberi élet folytonosságának eszméjét, a dolgok belső logikájának gondolatát és a nemzetek összefüggését, amelyek eddig egymástól elszigetelteknek tűntek. Így pozitív történetfilozófia alakult ki, s ez alkalmas volt arra, hogy végképpen kiküszöbölje azokat a teológiai magyarázatokat, amelyekkel már oly hosszú ideje úgy visszaéltek. Ez a filozófia a történelmi elbeszélésnek olyan értéket adott, amely felért a politikai és erkölcsi tanítással; Polübiosz értette a módját, hogy ezt kidomborítsa. De ennek megvolt az az eredménye is, hogy jobban kidomborította a történetírás tudományos elemeinek értékét. Ezentúl a történelem sem a földrajzot, sem az államok alkotmányát, törvényeit és erkölceit, gazdasági és katonai szervezetét nem tekinthette mellékesnek, amely csak futólag keltheti fel az olvasók kíváncsiságát. Mindez lé-

nyeges anyaga volt tanulmányának. S ennek következtében az ő történetírása sokkal módszeresebben és gyakrabban használja a feliratos emlékeket, a szerződéseket, a törvényeket és az állami levéltárakat. E tekintetben már Timaiosz hasznos példát adott; Polübiosz nem elégedett meg azzal, hogy megdicsérte érte, hanem követte példáját.

Ezen a néven jobban megértették a földrajzot, amely ugyan hathatós segítséget nyújtott a történetírásnak, de igyekezett függetleníteni magát és párhuzamosan fejlődni amazzal. Ámbár milétoszi Hekataiosz és Anaximandrosz távoli kora óta szüntelenül fejlődött, mégis elmondhatjuk, hogy a IV. század közepén még csak gyermekkorát élte. Csak Nagy Sándor hódításai, azután pedig a görög világ kiterjedése Rómával való összeköttetései következtében nyugat felé, adott neki eleven lendületet. Eratoszthenész, akinek neve a tudományos haladás minden pontján visszatér, az utazók és felfedezők, a marseillei Pütheasz és Nearkhosz, Nagy Sándor tengernagya, felfedezéseinek jóvoltából megírhatta a III. században földrajzát, az akkor ismert világ teljes leírását. Ez a korszakalkotó mű mindent összefoglalt, amit akkor tudtak és kiegészítette ezt egy figyelemreméltó kísérettel a föld megmérésére. Polübiosz javította és pótolta ezt a művet olyan megfigyelések alapján, amelyeket maga gyűjtött utazásain. És a II. század vége felé ez a munka epheszosi Artemidórosz hatalmas földrajzában megírásában csúcsonyult; ezt a művet Augustus korában felhasználta a Sztrabón, akinek munkája ránk maradt. Ámbár Sztrabón a határon áll és úgyszólván már kívül van a hellénisztikus korszakon, mégis leginkább nála figyelhetjük meg még ma is, hogy e kor világismerete mennyire haladt.

A hellénisztikus korszak történetírásához tartozik két munka, amelyek kissé maguk is kívül esnek a kronológiai határon, azonban mégis elválaszthatatlanok tőle. Ezek Diodórasz Szikeliótész *Egyetemes Történelem*, görögül Bibliothéké című munkája, amelyet Augustus uralkodásának elején fejezett be és halikarnasszoszi Dionüsziosznak ugyanakkor írt könyve: *Róma első századai*. Az előbbi tulajdonképpen a régi történetírók munkáit kivonatolta; egész munkája az volt, hogy a kivonatokat egymáshoz illesztette. Munkájának fő érdeme, hogy ilyen módon sok elveszett irat töredékeit megőrizte számunkra. De abból a szempontból, amely minket itt érdekel, egy akkoriban

nagyon általános szükségletnek a megnyilvánulása: tudniillik, hogy megírják a múlt összefoglalását, amit a maga egészében akartak szemlélteni. A kor szelleme követelte az egyetemes történelmet mint a római hódítás révén megvalósult világegység következményét. Halikarnasszoszi Dionüsziosz irodalmi kritikai munkáit az imént említettük, történetírói érdeme magában véve igen csekély. Azonban római történelme egyfelől élénken mutatta, milyen hatással volt akkoriban a retorika a történetírásra, amelyet mintegy a maga területének tekintett, másrészt bizonyítja, hogy a görögök kezdtek érdeklődni a római dolgok iránt. Innen magyarázható, hogy rengeteg mondával gazdagították a régi római hagyományt, hogy ezt a maguk történelméhez kapcsolják. Ez mintegy bosszújuk volt a hódításért.

Ne feledjük el, hogy a tulajdonképpeni történetírás mellett ez a kor volt tanúja a biográfia kifejlődésének; az életrajz tulajdonképpen másodlagos formája a történetírásnak, tehát semmiképpen sem hanyagolható el. A biográfia, amely a IV. században fejlődött ki a szónoki elogiumból, először a filozófiai iskolák révén jutott tekintélyre, mert ezek ragaszkodtak hozzá, hogy kegyeletesen megőrizték alapítóik emlékét. Aztán a nagy írók munkáinak kiadása és elterjedése alkalmat adott bizonyos jegyzetek készítésére, amelyekben felsorolták életük fontosabb eseményeit, és jellemük leglényegesebb vonásait. Mihelyt a műfajt elismerték, természetesen divatosak lettek az államférfiak, tábornokok, királyok, híres emberek életrajzai. A közönség hajlama az erkölcsrajzra, az egyre fokozódó érdeklődés, amely az egyéni jellemvonásokhoz fűződött, továbbá az egyre általánosabbá váló tudományos kíváncsiság biztosította sikerét. Igaz, hogy nyilván nem sorolták a híres írók közé e kor egyik életrajzíróját sem, sem Hermipposzt, sem a karüsztoszi Antigonoszt, sem Szatüroszt; csupán a császárság idején, az Antoninusok korában foglalt helyet az életrajz-műfaj a görög szellem maradandó alkotásai közt, mégpedig Plutarkhosz jóvoltából. Azonban Plutarkhosz műve, amelyről a maga idején szólni fogunk, nem jöhetett volna létre, ha nem előzte volna meg hosszú előkészület.

Lehet-e a hellénisztikus korban görög ékesszólásról beszélünk? Kétségtelen, hogy abban az időben a görög világ minden részében voltak kitűnő szónokok; azonban beszédeikből semmi sem maradt meg, s ennek majdnem bizonyosan az az oka, hogy semmi sem volt bennük, ami tartós érdeklődésre számíthatott. A nagy ékesszólás

meghalt a szabadsággal; a szónoki művészet, amelyet a közéleti szószékről száműztek, az iskolákba menekült.

E kor szónoklattanárainak legfőbb érdeme, hogy átszarmasztatták a római szónokokra azokat a hagyományokat, amelyek az V. és IV. században Görögországban kialakultak. Ezek a hagyományok részben azokból a példákban eredtek, amelyeket a nagy szónokok adtak a nyilvánosság elé bocsátott leghíresebb beszédekkel, részben azokból a megfigyelésekből és szabályokból, amelyeket a IV. század folyamán néhány klasszikussá vált elméleti mű, különösen Arisztotelész, Theophraszosz és Anaximenész műve megfogalmazott. Igaz, hogy a következő századok számos filozófusa írt erről a tárgyról, azonban nyilvánvaló, hogy sem ők, sem a korabeli szónokok nem gyarapították semmi új vonással a rábeszélés művészetét. Inkább a gyakorlattal foglalkoztak, mint az elmélettel, és főképpen folytonos szónoki gyakorlatokkal csiszolták tanítványaik természetes adottságait. Egyesek, akik attikaiaknak nevezték magukat, többé-kevésbé ragaszkodtak az egykori athéni szónokok egyszerű modorához, mások, mégpedig a nagy többség, az ázsiaiaknak nevezett műfajt művelte, amelynek kezdeményezője a III. században bizonyos magnésziai Hegesziasz volt; szenvedélyes szónoklás volt ez és jobban érvényesült benne a többé-kevésbé sikerült rögtönzés, mint a józan elmélyedés. A nagy római szónokok nem tudtak teljesen megszabadulni ettől a káros hatástól; de legjobbjai mérsékeltek és visszatértek az igazi mintaképekhez, akiket a hellénisztikus retorika túlságosan elfelejtett.

A filozófia és a tudományok

Olyan időben, amely nemigen volt alkalmas a független és valóban hasznos cselekvésre, egészen természetes, hogy a legelevenebb szellemek a filozófia felé fordulnak. Ezen a területen legalábbis nagyszemű tárgyak kínálkoznak, a gondolatszabadságot itt nem korlátozzák, mint a politika területén. Másfelől ha a filozófiának Szókratész lényeges tanítása értelmében az volt a célja, hogy szabályozza az ember magatartását, nagy erőfeszítést kellett tennie, hogy alkalmazkodjék az emberi társadalmakban bekövetkezett változásokhoz. Kénytelen volt újra megvizsgálni tanításait, amelyek az V. és IV. században

még megfelelték. Olyan időben, amikor az ősi állam eltűnt, fontos volt biztosítani a most már elszigetelt és mintegy magára utalt egyéneknek azokat az eszközöket, amelyekkel megtarthatja mindazt, ami értékes az életben. Másfelől, mivel a törvényes biztosítékok már nem voltak hatásosak, szükséges volt más módon megvalósítani az erkölcsi nyugalom feltételeit. A hellénisztikus kor gondolkodóinak érdeme, hogy vállalták ezt a feladatot és különféle módszereikkel vég eredményben sikerült a generációk egész sorát kielégíteniök, egészen a kereszténység uralomra jutásáig s még azon túl is.

Láttuk, hogy az V. és IV. század folyamán több iskola keletkezett. A püthagoreisták iskolája mellett, amely hanyatlóban volt, ekkoriban legtekintélyesebb volt Platón iskolája, vagyis az Akadémia, Arisztotelész iskolája, vagyis a Lükéion, és ide kell csatolnunk Antiszthenész tanítványait, a cinikusokat, másfelől Arisztipposz követőit. A hellénisztikus korban két új nagy filozófusiskola keletkezett: a sztoicizmus és az epikureizmus. Ezeknek az egymással versengő elméleteknek a fejlődése és vitái fontos fejezetét adják a görög kultúra történetének; annál inkább, mert éppen ezek váltak e kultúra legjelentékenyebb elemeivé.

Kétségtelen, hogy a sztoicizmus hangsúlyozza legelőkelőbben azt az erkölcsi érdeklődést, amely közös vonása e kor minden filozófiájának. Bírálhatjuk tantételeit, de az az erkölcsi erő, amelyre példát adott, csodálatraméltó. Abban tévedett, hogy *többet követelt az emberi természettől, mint amennyit az elbírt*; mivel a sztoa túlságosan magasra emelte eszményét, túlságosan szem elől tévesztette a valóságot. Hogy hajthatatlanságát megtámogassa, egész sor paradoxont alkotott, amelyek kapóra jöttek ellenfeleinek. Ezt a hibáját nem tudja elleplezni az sem, amiből nagysága fakadt.

A sztoicizmust három kiváló férfi alapította, mind a három ázsiai Görögországból származott: a kitioni Zénón Ciprusból, az asszoszi Kleantész Troaszból és a szolói-i Khrüszipposz Kilikiából. Zénón körülbelül húszéves korában jött Athénba kevéssel Nagy Sándor halála után és egymásután hallgatta a cinikus Kratész, a dialektikus Sztilpon és a vezető akademikusok, főleg Polemón előadásait; azután körülbelül negyvenéves korában, mikor tanítása kialakult benne, előadásokat kezdett tartani a *Sztoa Poikilére* nevű csarnokban. A sztoicizmus egész lényege benne volt már ebben a zord és rideg tanításban, azonban Zénón tisztos életmódja és neme jellemes nagy te-

kintélyt kölcsönzött neki. Kleanthész, aki utána az iskola feje lett (270-271), méltó utódjának mutatkozott: uralkodó jellemvonása volt a munka szeretete és az igazság keresése. De számos műve éppúgy elveszett, mint Zénón könyvei és igen nehéz már pontosan megkülönböztetni, hogy a tanítás fejlődésének első fokán mi az övé és mi nem. Khrüszipposznak, aki harmadiknak érkezett, kétségtelenül nagy része van ebben. Kitűnő előadó volt és pompásan fölkészült vitatkozó; a III. század második felében került az iskola élére, éppen akkor, amikor ellenfelei a leghevesebben támadták. Hogy megvédelmezze iskoláját, kénytelen volt elődeinek elméleteit pontosan megfogalmazni, kiegészíteni, sőt egyes pontokon módosítani. Fáradhatatlanul végezte ezt a munkát írásaiban, amelyeket óriási példányszámokban terjesztett; könnyen írt és ebből magyarázható, bár nem menthető, stílusának pongyolasága. A sztoa oszlopának nevezték Khrüsziposzt és csakugyan, ezentúl a sztoicizmus tanítása elsősorban az ő érveire támaszkodott.

A sztoicizmus alap gondolata az, hogy az embert egy csodálatosan rendezett egész egyik részének tekinti. Az egyetemes rend, a *kozmosz*, a sztoicizmus szemében az isteni értelem megnyilvánulása vagy helyesebben maga az Isten. Pantheizmus ez, de egyidejűleg feltétlen optimizmus is. Ez a hit, ha teljes egészében elfogadta valaki, a sztoa hívének megszerezte a belső békét az élet minden eshetőségében; mert a sztoikus szerint minden, még az is, amit közönségesen szenvedésnek és rossznak neveznek, a legfelsőbb értelemmel egyező célok felé, szóval a jó felé igyekszik. Ezt a felfogást fejezte ki megindító hittel Kleanthosznak máig is fennmaradt néhány verse. Ez a felfogás tehát a sztoicizmus eredetéig nyúlik vissza, és megérteti velünk, hogy ez a zord, de mélységesen vallásos determinizmus milyen erővel vonzotta magához azokat, akiket az eszményeitől megfosztott világ látványa megrendített és meggyötört.

Egyébként ez az optimizmus szigorú racionalizmusra támaszkodott, amelynek lényege egyrészt a természet pontos ismerete, másrészt a rendkívül gondosan tanulmányozott logika. Ez volt a rendszernek tüskés oldala, s mindig meglehetősen megközelíthetetlené tette a tömeg számára. Hosszú és türelmes szellemi erőfeszítésre volt szükség, hogy valaki magáévá tegye. A sztoikus fizika Hérakleitosz elgondolásait vette alapul s ezeket a maga módján magyarázta. Azt a célt tűzte maga elé, hogy a világegyetem kialakulását és fenn-

állását a tűz átalakulásainak bizonyos sorozatával magyarázza meg, mert a tüzet tekintette őselemnek. De itt elsősorban nem az efféle elméletek részleteire kell utalnunk, hiszen ezek önkényes alkotások, amelyeket a tudomány haladása bizonyosan rombadönt, sokkal fontosabb utalnunk a bennük megnyilvánuló szellemre. A sztoicizmus mindenekelőtt értelmes viszont akar teremteni mindama jelenségek között, amelyek a világegyetem életét alkotják; és valamint az emberi lelket tüzes lehellethez hasonlította, amely áthatja a test minden szervét, ugyancsak természetesnek találta, hogy a tűz átalakulásainak segítségével magyarázza meg a dolgok összességét. Az értelmi összefüggésnek ugyanaz a szükségérzete nyilatkozik meg filozófiájuknak abban a részében is, amelyet a sztoikusok logikának neveznek. Ezen az elnevezésen a megismerés tanulmányozását értették; a megismerés az érzékelésből indul és a tudományban végződik, értették az ítélet és az okoskodás tanulmányozását a kategóriák tanulmányozása révén, amit Arisztotelész újított meg. Mindent összevéve, rendszerük összefüggő tanításnak tűnik, amelyet feltétlenül teljes egészében kellett elfogadni, mert a végső következtetések, amelyek erkölcsanát alkották, éppen a fizikában és logikában felállított tételekből merítik erejüket. Ebből pedig az következik, hogy a sztoikusok szemében a logikának és fizikának csak annyi értéke van, hogy bevezetés az erkölcsanba. Szóval, ez az erkölcsan jelenti a sztoicizmus helyét a görög kultúrában és éppen ezért ennek jellemvonásaival bővebben kell foglalkoznunk.

A leglényegesebb volt a sztoikus erkölcsannak az erényről alkotott fogalma. Míg Arisztotelész az erényt úgy határozta meg, mint középutat két túlzás között, Platón pedig mint az emberi tehetségek harmonikus kibontakozását, a sztoicizmus azt mondta, hogy az erény határa egy távoli cél felé tartó folytonos haladásnak, e cél oly messze van, hogy csak néhány ember érheti el, kivételesen. A sztoikusok, amidőn hajthatatlan logikájukkal meg akarták határozni ezt az eszményt, elkerülhetetlenül furcsa paradoxonokba keveredtek. Elképzelték egy bölcs embert, akinek megvolt mindene, hiszen mindent megtalált önmagában, tehát nem tévedhetett, nem érhetette fájdalom, bírta az igazi gazdagságot és az igazi hatalmat, szóval, Istenhez hasonló ember volt: oly nyilvánvalóan irreális elgondolás ez, hogy az egész tanítást az utópia színében tünteti fel. Ők mégis szükségesnek tartották, hogy teljesen megvalósítsák azt az érzéketlenséget,

amely az ő szemükben a boldogság legmagasabb rendű formája volt. S ezt a hibát még súlyosbították, mikor tagadták, hogy a jónak és rossznak fokozatai volnának s azt állították, hogy minden hiba egyforma, sőt, hogy minden ember, aki nem éri el a legfelsőbb bölcsességet, örült. Ez volt a végsőig vitt dogmatizmus veszedelme, amelyben tetszelegtek maguknak. Kétségtelen, hogy a gyakorlatban ezek az ellentmondások kiegyenlítődték, a tények ereje tompította élüket; a sztoicizmus tanítómesterei közül néhány mérsékeltebb tett bizonyos engedményeket, de az iskola vezéreinek tanítása megmaradt, és meg is védelmezték a finom dialektika minden eszközével, ez azonban elvette a hitelét annak is, ami tanításukban kitűnő volt.

Miután világosan megértették, hogy az ember törvénye nem egyéb, mint egyéni alkalmazkodás az egyetemes törvényhez és hogy ez az egyetemes törvény minden élőlényt arra kényszerít, hogy a saját természetének megfelelően éljen, az első sztoikusok elvül állították fel, hogy az emberi életet szabályozni lehet aszerint, ami az ember sajátja, vagyis az értelem szerint. Egész erkölcsstanuk ebből ered. Ez szüntelenül hangoztatta, hogy az ember csak azzal a feltétellel igazán ember, ha megfékezi ösztöneit, félelmeit, vágyait, szóval lelkének minden indulatát, ennek a vezető és uralkodó tehetségnek az ítélete szerint. A sztoicizmus érdeme, hogy ezt az egyszerű formulát, minden ésszerű erkölcsstan alapján kifejtette és megvilágította. A sztoikusok, miután ezt ily határozottan megfogalmazták, megvizsgálták minden gyakorlati következményét is. Náluk tűnik fel teljes világossággal a kötelesség fogalma, amely az előző filozófiákban még csak rejtezett. Igyekeztek meghatározni nemcsak általános jellemvonásait, hanem gyakorlati formáik sokféleségét is. Abban az igyekezetükben, hogy a meggondolatlan indulatok ne vegyenek erőt rajtuk, azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy megállapítsák a magatartás szabályait, minden kétes esetre. Így ők alapították meg azt, amit később kazuisztikának neveztek, ez a szabályozásuk néha túlzott, túlságosan kicsinyes és szőrszálhasogató, mégis alkalmas arra, hogy a lelkiismeret figyelmét ébren tartsa és több gondosságot támasszon benne. Cicerónak a *Kötelességekről* írt könyve, amely a sztoikus Panaitiosznak a Kr. e. II. században írt műve nyomán készült, még ma is lehetővé teszi, hogy erről véleményt alkossunk magunknak, senki sem tagadhatja, hogy ez az erkölcsi oktatás egészséges, józan és pontos.

De a sztoicizmusnak talán legnagyobb és mindenesetre legmeglepőbb érdeme, hogy csodálatos módon megerősítette azokat a lelkeket, amelyek elfogadták tanítását. Egyetlenegy tanítás sem érezte meg híveivel jobban azt a belső hatalmat, ami az akarat, és azt, hogy ennek segítségével hogyan tehetjük magunkat szabadokká. Egyetlen elmélet sem hirdette hangosabban, hogy ez a szabadság nem egyéb, mint ragaszkodás egy felsőbb törvényhez, és nem függ semmiféle külső körülménytől és semmiféle többség nem akadályozhatja meg. És ha a gyakorlati élettapasztalat alapján nem is állíthatjuk, mint a sztoikusok hirdették, hogy ez a szabadság elegendő arra, hogy az ember érzéketlenné váljék a fájdalom minden támadása iránt, legalább annyi bizonyos, hogy ez a tanítás a boldogság legjobb feltételei közé tartozik, egyúttal pedig egyike azoknak a feltételeknek, amelyek leghathatósabban hozzájárulnak a személyiség kialakulásához. Az igazi sztoikusok azok voltak, akik akartak lenni: emberek a szó legnemesebb értelmében.

De emberek voltak az embertestvériség érzelménél fogva is. Mivel az emberben rendszert a faj közös jellemvonásait szemléltek, csak csekély fontosságot tulajdonítottak az egyéni különbségeknek és ennél fogva nekik bárki másnál könnyebb volt felülemelkedni az osztályelfogultságon, testvérüket látni a szegényben, s még a rab-szolgában is. Nem tagadhatjuk, hogy ebből a lelki hangulatból bizonyos kozmopolitizmusnak kellett fakadnia. Egyébként abban az időben, amikor a nemzeti jellemvonások elmosódtak, a népek összevegyültek és még a politikai érdekek is kezdtek összekeveredni egymással, ez az érzés természetes volt és nem is tulajdonítható különös-képpen ennek az egy elméletnek. A sztoikusok tanítása, mint minden filozófia, mint minden egyetemes jellegű vallás, kétségtelenül hozzájárult ehhez, de nem kényszerítette rá az emberiséget. A rómaiaknál olyan ember, mint az utikai Cato, egyáltalán nem ásta alá a hazafias érzést, hanem éppen ellenkezőleg, sokkal erőteljesebbé tette.

A sztoicizmus nagyon sokat köszönhet az előző kor filozófusainak, különösen Platónnak, Szókratésznek; viszont maga is érezhető befolyást gyakorolt a következő századok gondolkodóira. Hozzájárult, hogy visszavezesse az Akadémiát a fél-szkepticizmusnak azokról az útjairól, amelyekre a III. század óta tévedt: később pedig része volt a keresztény aszkézis kialakulásában. Egyébként azóta is meg-

maradt valami tanításaiból és példáiból mindazokban az erkölcsi tanításokban, amelyek nemes eszményt tűztek maguk elé.

A sztoicizmus mellett, vagy inkább vele szemben, ugyanebben az időben még egy új filozófia keletkezett: az epikureizmus. Ezt is az a vágy fűtötte, hogy a boldogság érdekében szabályozza az emberi életet, de azt hitte, hogy ezt éppen az ellenkező módszerrel érheti el. Míg az előbbi hosszantartó erőfeszítést követelt, az epikureizmus éppen ellenkezőleg: minden erőfeszítést ki akart küszöbölni. Mivel sokat ígért és úgyszólván semmit sem követelt, nem meglepő, hogy rengetegen csatlakoztak hozzá. Mit is tanított tulajdonképpen? A kellemes élet művészetét, a gondok kiküszöbölését, a nem túlzott és nem fárasztó élvezeteket. Ez határtalanul tetszett az elpuhult embereknek, akikben nem éltek nemes törekvések, akik eléggé megfontoltak voltak ahhoz, hogy észrevegyék a cselekvés veszélyeit s viszont eléggé gyávák ahhoz, hogy szembeszálljanak velük. Egyébként az epikureizmus éppen mérsékletével hódított: a görög hagyományból megtartotta a mértéktartás érzését, bármily középserű volt is tanítása, ez a vonása a bölcsesség színében tüntette fel.

Az athéni Epikurosznak, akitől az iskola nevét vette, úgy látszik, nem volt tulajdonképpeni tanítómestere, legfeljebb filozófiájának fizikai részében, amelyet Leukipposztól és Démokritosztól vett át. De lényeges alapelveit ő maga öntötte formába, Arisztipposz iratainak hatása alatt. Az az iskola, amelyet Athénban nyitott 306-ban, barátok csoportosulása volt, akik összejöttek a kertjében hallgatni tanításait. Nagy hatással volt rájuk, mindnyájan szerették, mert meggyőződésük volt, hogy megadja nekik a boldog élet titkát. Önbizalma, világos kijelentései, egyszerű okoskodásai és szabályai elbűvölték azokat a lelkeket, akik nemigen szerettek semmiben sem elmélyedni. Kiválóan értette a módját, hogy megszabadítsa őket lelki zavaraik legfőbb okaitól, ellássa őket gyakorlati tanácsokkal, amelyek az élet minden körülményei közt érvényesek. Termékeny író volt, nem törődött a formával, rengeteg értekezést írt, s ezekben kevés változatossággal minduntalan ismételte eszméit, amelyeket csodálói mindig tisztelettel fogadtak. Ebből az irodalmi hagyatékából csak két levél maradt meg, amelyek összefoglalják tanítását, továbbá bölcs mondásainak gyűjteménye, amely az epikureista kézikönyve, vagyis *vademecum* volt. Olyan iskola, amely alapjában véve megvetette a tudományt és lehetőleg tartózkodott minden vitatkozástól, nemigen szen-

vedhetett jelentékeny változásokat s ennél fogva nincs is történelme. Több századon át élt, de egészen eltűnéséig olyan maradt, amilyenek alapítója megalkotta.

Egyik jellemző vonása a tagadás, amelyet szembeszegez az istenek cselekvéseire vonatkozó általános hittel. Epikurosz az isteni gondviselés fogalmát és mindazt, ami ettől függ, úgy tekintette, mint legfőbb okát annak a sok nyugtalanságnak, ami a lelkek javarészét gyötörte abban az időben. Ez alól végképpen fel akarta szabadítani őket. Erre azt az eszközt használta, hogy megalkotta a teljesen a véletlenre alapított világegyetem fogalmát. Ennek az elméletnek minden elemét megtalálta Leukipposz és Démokritosz tanításában. Ennek az összefoglalását olvashatjuk Lucretius latin költő tanítókölteményében. Ez az elmélet, mint láttuk, a világegyetem és a természeti jelenségek kialakulását bizonyos sejtek véletlen találkozásából és gépies összeállásából magyarázta, amelyek örökösen az ürességbe hullanak. Ekként mindent az anyagból és a mozgásból magyarázott. A léleknek, minthogy maga is anyag, nem lehet más sorsa, mint a testnek. Ennél fogva nincs túlvilági élet, el kell tűnnie minden ábrándnak a túlvilági életre vonatkozólag. Igaz, Epikurosz nem tagadta az istenek létezését, de azt tartotta, hogy feltétlen semmittevésre vannak kárhoztatva, közömbösek az emberek dolgai iránt és éppen ebben a közömbösségben találják meg boldogságukat. Az ilyen istenek az ember számára olyanok, mintha nem is volnának. A természetfölöttinek minden formáját kiküszöbölte; az emberiségnek semmi köze ezekhez a boldogokhoz, akik nem törődnek vele és nem kell félnie tőlük. Ennél fogva az epikureista hiába védekezett, hogy ő nem ateista, a közvélemény annak taftotta. És mindent összevéve kétségtelen, hogy az epikureizmus maga is sokban hozzájárult az ősi vallás lerombolásához.

Epikurosz erkölcstana összefüggött a világegyetemről vallott fel fogásával. A világon minden a véletlentől függ, tehát az embernek szerinte egyetlen dolga engedelmeskedni ösztönének, amely az élvezetek keresésére hajtja. De igyekeznie kell a belső rossz érzés minden okát kiirtani magából, tehát ki kell küszöbölni az élvezetből is mindazt, ami esetleg gyötrelmévé változtathatja; ilyen módon az élvezet afféle nyugalmi állapottá egyszerűsödik. Az epikureista számára a boldog élet művészete nem egyéb, mint lehetőleg óvakodni a vágyaktól, amelyeket majdnem mindig csalódás követ és a félelmek-

től, amelyek ostoba előérzései az ismeretlen jövőnek. Szerintük az a bölcs ember, aki bezárkózik a jelenbe, napról napra él, nagyravágyás és tervek nélkül igyekszik kiélvezni a múlt pillanatát, elfeledni a kellemetlen emlékeket és elzárkózni a jövőre vonatkozó aggodalmak elől. Eszménye a kellemes érzések végtelen sorából alakuló nyugalom. A fizikai atomizmus, amelyben hitt, ebben az erkölcsi atomizmusban tükröződik. Azonban a gyakorlatban ez némi nehézségekkel jár. A természetet nem lehet egykönnyen olyan mesterséges megszakításokra kényszeríteni, amelyek ellenkeznek vele. Tehát az epikureista kénytelen felszerelni magát rengeteg szabállyal, és ezeket szüntelenül figyelnie kell. Csak azzal a feltétellel maradhat meg a jó úton, ha magában hordja a rövid parancsoló utasítások és igazságok egész gyűjteményét, amely megóvjá ostoba indulatai ellen, sőt gyakran még érzései ellen is. A mester szellemében csak akkor lehet boldog az ember, ha meggyőzi magát, hogy örökké boldog lehet a mester utasításainak segítségével. Mindent összevéve a könnyű élet illúzióját azon az áron vásárolták meg, hogy magukra kényszerítettek egy fegyelmet, amelyben jó sok volt a tévedés.

Azok, akik elfogadták ezt az életformát, szerettek közeledni egymáshoz, részben bizonyára azért, mert érezték, hogy a kívülről jövő leújtó ítéletet mondanak róluk és szükségét érezték, hogy a társasélet kellemességei révén szabaduljanak meg attól a belső ürességtől, amelyet ez a tanítás feltétlenül támasztott bennük. Néhány adatról, amelyek ezekre a körökre vonatkoznak, látjuk, hogy ezek baráti összejövetelek, amelyeken határozott cél és pontos tevékenység nélkül kellemesen töltik el az időt. Azonban bizonyos, hogy az epikureizmust nem szabad pusztán ezekből a hívekből megítélni, akik ragaszkodtak a mester gondolataihoz. Nem szabad félreismernünk, hogy a tanítás az erkölcsi bomlás elemeit hordta magában és hogy fegyelmetlensége ezt nem tudta megállítani; mikor az embert meggyőzte róla, hogy joga van minden emberi munka nélkül élni, fűtötte azokat az erkölcsi hajlandóságokat, amelyek az ősi hellén kultúra leromblása felé tartottak. Felmenteni az egyént minden kötelezettség alól, szabadjára engedni az életet, anélkül, hogy megpróbálnák irányítani a körülményeket: ez akarva-akaratlanul annyit jelentett, mint össztörni az akarat kapcsait, pedig csak ezek biztosítják az emberi társadalmak fejlődését.

Az epikureizmuson és sztoicizmuson kívül a többi iskolák, ame-

lyeknek működése a görög világban Nagy Sándor halála és a római birodalom megalapítása között jelentkezett, nem voltak újak. Az Akadémia hangoztatta, hogy folytatja Platón tanítását, a Lúkeion Arisztotelészét, a püthagoreista szekta Püthagoraszét. Mégis anélkül, hogy kijelentették volna és talán akaratlanul is alkalmazkodtak koruk szelleméhez, ennek következtében maguk is bizonyos újításokat hoztak. Ezen a ponton különösen három irányzatot kell kiemelnünk: ezek a szkepticizmus, a szinkretizmus és a miszticizmus.

A szkepticizmus úgy, amint a IV. század végén az eliszi Pürrhónál élénk tűnik, afféle összesűrítése volt azoknak a kétségeknek, amelyek már előbb támadtak részben az érzékek tanúbizonysága, részben pedig a vélemények tekintetében. Volt ebben része az általános értelem bizonyos ellanyhulásának a túlságosan elvont spekulációk és a folytonos vitatkozások iránt. Sem Pürrhón, sem tanítványát, Timónt nem ismerjük eléggé jól ahhoz, hogy ma pontosan összeállíthassuk tanításukat. E tanítás lényege az, hogy vonakodik bármiről is nyilatkozni, hogy rendszeresen átengedi magát a szokásoknak, bizonyos passzivitás jellemzi, amelyből szerintük a lélek nyugalmanak kell következnie. Mert a szkeptikusok éppúgy, mint az epikureisták, ezt tekintették a filozófia végső céljának.

De a gondolkodásnak ez az iránya a III. században az Akadémiában öltött tudományos formát. Ez a változás az aioliai, pitanéi Arkeszilaosztól, Krantor tanítványától ered. Krantor 280 táján lett az Akadémia feje és mintegy 40 évig vezette. Ragyogó, művelt, tudós szellem és fáradhatatlan vitatkozó volt, szeretetreméltó és önzetlen jellemével mindenkit lebilincsel. Eszméit utódai felkarolták s a következő században olyan kitűnő képviselőre találtak, mint kürénéi Karneádzs, ez a kitűnő szónok, aki mindig kész volt a támadásra vagy a visszavágásra és 160-tól 120-ig igazgatta az Akadémiát. Az akadémiai szkepticizmus kettejük közös műve.

Ez már tulajdonképpen kissé enyhített szkepticizmus volt, és legjobban meghatározza a *probabilizmus* elnevezés, amellyel rendszert jelölnek. Képviselői elsősorban azt a célt tűzték maguk elé, hogy megcáfolják a sztoikus dogmatizmus rideg állításait és az epikureizmus tagadásait; alaptételük volt, hogy sem az érzékek, sem az értelem nem hozhatja meg a bizonyosságot. Maguk is arra a várakozó álláspontra helyezkedtek, amelyet Platón több dialógusában Szókratészről vett át. Nem állítottak semmit, de ellene mondtak minden-

nek, amit a többi iskolák állítottak. Csak egyetlen engedményt voltak hajlandók tenni, hogy tudniillik bizonyos vélemények valószínűbbek, mint mások, és megengedték, hogy bölcs dolog ezeket egyelőre elfogadni, anélkül azonban, hogy lemondanának a kételkedés szabadságáról. Az ellenfeleikkel folytatott hosszú vitatkozások folyamán majdnem minden érvet megfogalmaztak, amit a szkeptikusok azóta is használtak; ezen a réven olyan nagy volt a hatásuk, hogy tulajdonképpen sohasem szűnt meg teljesen. Némi joggal vetették szemükre annak az állításuknak a következtetlenségét, hogy a szellem nem tudja ugyan megkülönböztetni az igazságot, de alkalmas arra, hogy felismerje a valószínűséget. Mégsem tagadhatjuk azt az érdemüket, hogy világosan utaltak a teljesen biztos megismerés nehézségeire. Vajon szabad-e szigorúan megítélnünk ezeket a gondolkodókat, akik nem voltak hajlandók belenyugodni az elszármított és túlságosan elbizakodott dogmatizmusokba, hanem kellő szerepet jutattak a kételkedésnek az emberi szellem haladásában?

Azonban az Akadémia nem maradt meg mindvégig ebben a fél-szkepticismusban. A Kr. e. I. században az askalon Antiokhosz, az Akadémia feje, határozottan el is vetette. Az az új dogmatizmus, amelyet hirdetett, afféle szinkretizmus volt, amelyben összevették a platóni, a peripatetikus és a sztoikus eszmék. Ezzel egy akkorig általános irányzatnak engedett. A filozófiai spekuláció egyre másra állította fel a hipotéziseket. Egyik sem tudott végképpen felülkerekedni, de majdnem valamennyi a dolgok egy-egy érdekes szemléleti módját hozta. Ennyi kísérletezés után senkinek sem volt kedve teljesen új magyarázatokkal próbálkozni. Tanácsosabbnak látszott újra megvizsgálni azt, amit eddig állítottak, mindenből kivenni azt, amit jónak találtak és a lehetőség szerint összeegyeztetni azt, ami nem volt egészen összeegyeztethetetlen. Az új Akadémia ezt megpróbálta, bár túlságosan félénken; nem mert rendszert alkotni, megelégedett a javítgatással. De eklekticizmusa legalább kezdetét jelzi olyan mozgalomnak, amely aztán folytatódott és amelyből később az újplatónizmus keletkezett.

Ugyanehhez az irányzathoz kapcsolódik a peripatetizmus megújítása; ez az iskola Theophrasztoz óta teljesen elvesztette a közönség érdeklődését. A Kr. e. I. század elején újra feléledt Athénban, élén rhodoszi Arisztónikosz és Boéthiusszal. Ezek buzgó magyarázói voltak Arisztotelésznek, átjavították kéziratait és magyarázták gon-

dolatait. A maguk szellemi alkatával is bizonyítják a különféle elméleteknek ezt a kölcsönös egymásbaolvadását; de a görög kultúra általános történetében főképpen az biztosít nekik helyet, hogy teljesen megvilágították az arisztotelészi filozófia rendszerét, amely később oly rendkívüli befolyásra jutott.

Általában mindezek a filozófiák azt hangoztatták, hogy ésszerűen járnak el; de tökéletlen fogalmat alkotnánk csak róluk, ha nem vennénk figyelembe, hogy egyre jobban és jobban beléjük vegyült a miszticizmus. Bár minden rendszerben elterjedt, főképpen az első század újpüthagoreizmusában nyilvánult meg a legteljesebben. Valószínűleg Alexandriában, a legnemzetközibb városban született meg a újpüthagoreista tanítás és ott is indult fejlődésnek; okunk van feltételezni, hogy az orphizmus és a görög hagyomány, a zsidó és keleti vallások és a régi püthagorista bölcsélet bizonyos elemeinek összeolvadásából keletkezett: ezek alkották a magvát. Ehhez csatlakoztak különféle kölcsönzések a fentebb felsorolt filozófiai elméletekből. Azonban ez az újpüthagoreizmus tulajdonképpen nem volt egyéb, mint a közszellem bizonyos állapotának részleges megnyilvánulása. Az erkölcsileg meggyengült hellén világ a természetfölöttiben keresett vigasztalást és reménységet; soha még így nem ragaszkodott a misztériumokhoz és a kinyilatkoztatásokhoz, amelyek a hívőket a jövő élettel kecsegtették. Sietve elfogadta a hitet az új istenekben, vagy az emberiség és az istenek között közvetítő lényekben. A nyugtalan és zaklatott lelkekben, amelyeket az üres babonák gyötörtek, kedvező fogadtatásra találtak a tisztulások és engesztelések. Mindenél kíváncsiosabbnak tartották, hogy egyesüljenek az istenséggel, bizonyos beavattatások és theurgikus cselekmények révén, amelyek különös kegyelmek forrásai voltak. Néha laza tanítás volt ez, néha elméletbe összefogott eszmék, az egyiknél határozottabbak és pontosabbak, sok másnál határozatlanok, de fontosságuk, amely úgyszólván nagy volt, a görög kultúra fejlődésének utolsó szakaszában túlsúlyra jutott.

A tulajdonképpeni tudományok, a matematika, fizika, mechanika, asztronómia, biológia terén a hellénisztikus kor három százada meglepő egyenlenségeket mutat. Míg a matematikai tudományok jelentős haladást tesznek, az élettel foglalkozó tudományok úgyszólván vesztegelnek. Ennek az oka kétségtelenül az, hogy az előbbieket az eszmék logikus láncolatából alakulnak, amihez nem szükséges

egyéb, mint szellemi munka; minden megszerzett igazságból közvetlenül más igazság származik, ami amannak a következménye. Viszont az élet tudományaiban az első megfigyelések az értelem számára tulajdonképpen csak zűrzavaros, csodálatosan bonyolult, rejtélyekkel és látszólagos ellentmondásokkal zsúfolt anyag tömeget adnak; és midőn egyes magasabbrendű szellemek ezeket első ízben osztályozzák, nagy türelemre van szükség igazolni magyarázataikat, megállapítani tévedéseiket és levonni megjegyzéseikből mindazt, ami hasznos bennük. Egyébként az ókornak igen sok nélkülözhetetlen segédeszköze nem volt meg: nem állt rendelkezésére sem mikroszkóp, sem kémiai analízis. Ilyen körülmények közt igazán nehéz lett volna továbbjutnia Arisztotelésznel és Theophrasztozsnál.

Futólag tekintsük át a tudományok egy másik csoportját. Az állattan, növénytan és az orvostudomány területén a hellénisztikus korszak semmit sem alkotott, amit érdemes volna az ilyen vázlatos szemlében megemlíteni. Mégis, az orvostudomány a gyakorlati haszon szempontjából állandóan cselekvőnek mutatkozott, de értékes tudományos eredményre nem jutott. A dogmatizmus mellett, amely azt tűzte ki céljául, hogy folytassa Hippokratész hagyományát, amely azonban hűtlenné vált az ő szelleméhez és merev formulákba rögzítette magát, ebben az időben az empirizmus keletkezett, amely visszaautasította a tények egymás mellé állítását s végül már magát a tudományt is tagadta. E kor orvosainak a legnagyobb érdemük az volt, hogy ébren tartottak egy művészetet, amelyet a következő korszakban Galenus felújított és amely az ő révén áterjedt a középkorra is.

Viszont a matematikai és fizikai tudományok sikeresen folytatták azt a haladást, amelyet már előzőleg megvalósított ezen a területen Püthagorasz, továbbá tanítványai, Platón és iskolája, a kürénéi Theodorosz és a knidoszi Eudoxosz. A harmadik század elején Eukleidész megírta híres könyvét az elemekről, amelynek alapján különösképpen a geometria névvel illették; ez a könyv ma is megvan; megállapította benne a geometria elemeit s ezek máig is így vannak érvényben; a görög szellem bizonyos igen jellemző tulajdonságai sehol sem nyilvánultak meg élénkebben, mint ebben a műben. Kevés-sel utóbb Arkhimédész Szürakuszaiban csodálatosan találékony lángelméről tett bizonyosságot, részben a kör és a henger mérésére, részben pedig a parabola tulajdonságaira és a görbék tanulmányára

vonatkozó elméletekkel, másrészt a fizikában és a mechanikában, ahol új elveket és egyúttal meglepetésszerű alkalmazásokat fedezett fel. Ugyancsak ennek a századnak vége felé a pamphüliai, pergéi Apollóniusz megírta az első értekezést a kúpszeletekről; és végül az I. század elején az alexandriai Hérón ugyancsak tökéletesítette a fizikát, a mechanikát és a tiszta matematikai tudományokat.

Majdnem épp ilyen figyelemreméltók voltak a csillagászok munkái. A szamoszi tudós Arisztarkhosz 250 körül tanított; az ő dicsősége, hogy megelőzte Kopernikust, és a legélesebb ellentmondások között is elsőnek merte kimondani, hogy a Föld forog tengelye körül és évente egyszer megfordul a Nap körül is. Ugyanebben az időben keletkeztek Eratoszthenész csillagászati munkái (fentebb már szoltunk róla, mint kritikusról és földrajztudósról), tanító és tudományos költeményei a *Hermész*, az *Érigoné*, a *Kataszteriszmosz*, amely méltó versenytársa volt kortársa, Aratos *Phainomenájának*. Ez az utóbbi tulajdonképpen nem tett egyebet, mint népszerűsítette a már megszerzett ismereteket és a tudományt mesékkel keverte. Minden-esetre költeményeinek sikeréből arra következtethetünk, hogy kortársai rendkívül érdeklődtek a világegyetem megismerése iránt. De e kor nagy csillagásza a bithüniai, nikaiai Hipparkhosz volt, aki a II. században élt; ő találta fel az asztolábiumot, ő teremtette meg a trigonometriát, tulajdonképpen ő kezdeményezte a csillagászati számításokat és méréseket, ő szerkesztett először olyan táblákat, amelyeken feljegyezték a nap és a hold mozgásait. E művek összessége feljogosít arra a kijelentésre, hogy az asztronómia akkor lépett ki gyermekkorából, és valóban tudományos módszerekkel kezdett dolgozni.

Nem szükséges folytatnunk. Elegendő felsorolni ezeket a neveket s elegendő általánosságban utalnunk a legfőbb felfedezésekre, amelyekről ezek a nevek híresekké váltak, hogy fogalmat alkothassunk magunknak arról, mennyivel gyarapította a hellénisztikus tudomány az ismereteknek azt az összességét, amelyet Görögország hagyott örökségül a későbbi kultúráknak.

Az V. és IV. század csodálatraméltó alkotásai után a görög szellem birtokában volt az iskolák hagyományainak és minden műfaj mintaképeinek; ez az ő számára erőt, de egyúttal veszedelmet is jelentett. Viszonylag könnyű volt a következő századok művészeinek utánozni elődeiket, és utánzás révén valóban szép dolgokat tudtak alkotni, viszont nehéz volt követni példájukat és valóban eredetiséget tanúsítani. Az utánzás ránehezedett a tehetségükre, nem meglepő, hogy e kor műveinek java részében ez az utánzás uralkodik. Figyelemreméltó, hogy nem tudta teljesen megbénítani az önálló alkotást, és hogy ez – legalábbis a hellénisztikus korszakban – rengeteg művészi alkotásban megnyilvánul, amelyek bizonyítják a görög szellem ragyogó életképességét.

A Nagy Sándor halála után alakult királyságok berendezkedése az építészet számára nagyszabású munkaalkalmat jelentett. Az államok helyett most a királyok voltak a rendelők. Ezek mindenképpen szerettek volna minél nagyobb tekintélyt adni hatalmuknak, és hogy kielégítsék politikai nagyravágásukat vagy hiúságukat, nem törődtek a költségekkel. Bizonyos fényűzés az ő felfogásuk szerint a kormányzás egyik eszköze volt, a rendelkezésükre álló korlátlan hatalom biztosította számukra a bőséges anyagi eszközöket. Megszédítette őket a dicsőség, és azt követelték, hogy környezetükben minden fenséges jelleget öltösson. Amit valaha nagynak tartottak, az ő szemükben túlságosan kicsiny volt, a művészet kénytelen volt gőgjükhöz igazodni. Egyébként mivel Keleten uralkodtak, kénytelenek voltak versenyre kelni azokkal a roppant alkotásokkal vagy kolosszális művekkel, amelyeket Asszíria és Egyiptom ősi kultúrái hoztak létre, és amelyek annyi látogatót lenyűgöztek. A görög építészeknek most azt a kérdést kellett megoldaniuk, hogy ezeket az új szükségleteket összeegyeztessék a harmóniát és mértéket jelentő hagyományokkal, nem egy közülük sikerrel oldotta meg ezt a nehéz feladatot.

Semmi sem ad helyesebb fogalmat az akkoriban uralkodó építési szenvedélyről, mint Alexandria leírása, amelyet Sztrabón művében olvashatunk. Ez a leírás roppant várost varázsol szemünk elé, amely csak 331-ben keletkezett, és szinte szemmel láthatólag növekedett az első Ptolemaioszok egymásután következő uralma alatt. Mind-egyik azt akarta, hogy vadonatúj palotája legyen, ennél fogva lassan-

ként a paloták egész sora csatlakozott a dinasztia alapítójának palotájához; végre is a királyi lakóhely a város negyed- vagy harmadrészét elfoglalta, itt emelkedett a Muszeion roppant épülete, amely a könyvtárat is magában foglalta, továbbá csarnokok, társalgótermek, kertes udvarok; nem messze innen van a királyok temetője, Nagy Sándor sírboltja és a többi fejedelem sírja. Ezeknek a nagyszerű épületeknek egyik része a tengerre nézett. Köröskörül és hátuk mögött terült el a város, négyszögletes alaprajzon épült, hosszú, széles és egyenes útjai merőlegesen voltak egymásra, és a mellékutak ezekbe torkolltak. A park, a kikötők, a rakodópartok, a hajóműhelyek igazodtak az akkori világ legnagyobb kereskedelmi gócpontjának szükségleteihez. Az egészet óriási móló ölelte, a tenger felől pedig Pharosz szigete védelmezte, ezen emelkedett a híres torony, knidoszi Szosztratosz építész alkotása, amelyet a világ egyik csodájának tekintettek. Magában a városban megcsodálhatták a rengeteg templomot, a nagy gümünasziont, csarnokaival, amelyek több mint egy stadionnyi hosszúságban húzódtak, a Paneion nevezetű csigavonalas kilátótornyot, ahonnan a tekintet óriási területet tudott belátni, a Hippodoromoszt és a rengeteg magánházat. Ez a városterv rendkívül nagyszabású volt és a leírásból kiderül, hogy elgondolásában valóban jellegzetes szabályosság nyilvánult meg. Felismerjük itt azt a geometriai szellemet, amelytől a görög építészet sohasem szakadt el; de felismerjük benne a szabad leleményt is, amely tud alkalmazkodni a dolgok új állapotához. Az, amit így hitelesen tudunk a kor egyik legnagyobb fővárosáról, bizonyos apró különbségek kivételével a legtöbb más városra illik, Antiókhia, Szeleukiá, Pergamonra és bizonyos tekintetben a szárazföldi Görögország néhány városára is, főleg Athénre, amely a Lagidáknak és a pergamoni királyoknak sok szépítést és új épületet köszönhet.

Napjainkban gondosan tanulmányozták egyes épületek romjait, és ezek tanúskodnak az akkori általános ízlésről. Utaljunk különösen Artemisz Leukophrüné maiandroszi–magnésziai, Dionüszosz teószai, Apollón didümoszi és Aszklépiosz tralleiszi templomára, amelyeket a III. században építettek, Eumenész és Attalosz csarnokaira Athénben, Zeusz Sztratosz templomára Alabandában, amelyeket a II. században emeltek. Ezekben az építészeti alkotásokban majdnem mindig az a vágy nyilvánul meg, hogy lenyűgözzék a képzeletet, egyfelől a terv nagyszerűségével, másrészt a díszítés gazdagságával.

A márványok, a színes stukkók, a berakások, az oszlopfejek és a frízek díszítése a vonalak és arányok sajátos szépségét a dús és színes díszítés varázsával tetézi. Szívesen enyhítik a merev körvonalakat bájos hullámokkal, szellemesen megsokszorozzák és változatossá teszik a polükromia révén nyert színhatásokat, igyekeznek kiemelni az árnyas és a megvilágított részek ellentétét.

Ennek az építészeti díszítésnek egyik legjellegzetesebb példáját hozták napfényre a pergamoni ásatások. Az Attalidák a II. században büszkéek voltak arra, hogy királyságukat a galatákon aratott győzelmeik után messze kiterjesztették és ezeket a győzelmeket monumentális építménnyel akarták emlékezetessé tenni. Fővárosukban afféle óriási oltárt építettek, amely olyan volt, mint valami mesterséges Akropolisz. Roppant tér közepén emelkedett a négyszögletes kőtömeg, hatalmas kőalapzaton nyugodott, ez is néhány lépcsőfokon emelkedett és párkány volt rajta. Felső részét tömör fal övezte a déli oldal kivételével, ahol az alapzat tömegét 24 fokos széles lépcső vágta be, amely felvezetett a földszintre. Ezeken a lépcsőkön lehetett bejutni a belső udvarba, ezt oszlopos csarnok övezte jón stílusban, középeben emelkedett Zeus és Athéné oltára. Az építmény külső díszét két szobordíszes fríz alkotta: az egyik, a nagyobbik, az alapzatot és a lépcső oldalait díszítette, s több mint 120 méter hosszúságban húzódtott, a másik, a kisebb, a fal felső részét ékesítette. Az egésznek az elgondolásában volt bizonyos hatásvadászat, amely a terv nagyszerűsége és az épület rendeltetése közt nagyon is érezhető aránytalanságból származott. Kétségtelen, hogy a Pheidiasz és Iktinosz idejében élt athéni ember ezt nagyon is élénken érezte volna, csakhogy ennek az egészen különböző társadalomnak a hatás egész új eszközeire volt szüksége, és nem tagadhatjuk meg a pergamoni építészekről azt az érdemet, hogy leleményük vakmerő ugyan, de volt benne szépség.

E nagyszámú és igen sokféle munkának elkerülhetetlen következménye volt, hogy bizonyos tekintetben fejlesztette és tökéletesítette az építészeti technikát. E kor építészei, mivel sokféle kérdést kellett megoldaniuk, kénytelenek voltak kitalálni a megfelelő eljárásokat és lassanként szabályokat alkottak maguknak, amelyeket formulákba foglaltak. Csakhamar a tapasztalat és a megfigyelés ösztönözte leleményüket, ebből pedig hamarosan elméletek származtak, különösen színházépítésre, városrendezésre, fürdők, gümnaszionok és stadio-

nok építésére. Így keletkezett az a tanítás, amelyet a hellénisztikus kor görög építészei egyrészt átszármaztattak a latin építészekre, másrészt pedig a maguk követőire a birodalom első századaiban. Ezt az elméletet tömören összefoglalva megtaláljuk Vitruvius könyvében, amelyet Augustus uralkodása alatt írt, tudjuk, mily nagy hatással volt ez a könyv a reneszánsz építészeire. Tehát, a hellén kultúra hagyományában van olyan elem, amelyet semmi esetre sem szabad kicsinyelnünk.

Azok a körülmények, amelyek előmozdították a építészetet, épp ilyen kedvezők voltak azokra a művészeti ágakra is, amelyeknek részük volt az épületek díszítésében, különösen a szobrászatra és a festészetre. A hellénisztikus korszakban mind a kettő virágzott a görög világ egész területén. Soha még nem volt annyi szobrászműterem s nem is dolgoztak annyit, mint e három század alatt. A királyok egymás után rendelték a szobrokat, a csoportokat, a domborműveket; és mint már történni szokott, a gazdag magánemberek anyagi tehetségükhöz képest követték a királyok példáját. Ennyi bátorítás és ösztönzés hatása alatt valóban támadtak is kitűnő művészek. Természetesen nem tudták belevinni munkájukba azt a vallásos és hazafias ihletet, amely az előző századok mestereit fűtötte. Nekik már nem volt hazájuk a szó szoros értelmében, az istenekre pedig már nem tekintettek a mélységes jámborság és a tiszteletteljes félelem régi érzelmeivel. Másrészt, a hellénisztikus szobrászok éppen úgy, mint a korszak építészei, hatásuk alatt álltak mintaképeiknek. Mindenképpen tovább élt köztük Görögország találékony szelleme. Termékeny munkásságuk még az utánzásban is olyan művészetet tudott teremteni, amelynek megvolt a maga eredetisége és igen nagy hatása. Még ma is bámulat tárgya néhány alkotásuk, amely megmenekült a pusztulástól.

A modern tudomány ezeket a művészeket iskolákba vagy legalábbis helyi csoportokba osztályozta; megkülönbözteti egymástól a pergamoni, rhodoszi, tralleiszi, alexandriai műhelyeket, mert e városok mindegyikét vagy híres művek képviselik, vagy pedig szobrászcsaládok, amelyeknek neveit összegyűjtötték és családfáját összeállították. Itt elegendő e kor művészetének néhány jellemző vonását megrajzolni.

Egyik legjellegzetőbb vonása a nagyság hajszolása, amire már rámutattunk az egykorú építészet alkotásaiban, ennek döntő példája az

óriási pregamoni oltár szobordísz. Az alsó fríz, amelyről szó volt, az alapzat körül és a monumentális lépcső falain folytatódott, s Zeusz és Athéné győzelmét ábrázolja a gigászokon, szimbóluma annak a győzelemnek, amelyet az Attalidák arattak a barbárokon. A görög művészet még sohasem tett ekkora erőfeszítést, hogy érzékeltesse az izomerő kifejezését, amelyet a csata heve felkorbácsolt. A vonagló testek, az erőszakos mozdulatok, a szörnyű formák, ügyesen összeállítva olyan egységes alkotnak, amelynek hatása megrendítő. Egyébként a győztes istenek felsége szembehelyezkedik itt a legyőzött gigászok kétségbeesett elszántságával. Azt a durvaságot, amely egyes részekben szinte elkerülhetetlen volt, szerencsésen tompította sok alak nemessége vagy szépsége. És így ennek az összevisszaságnak, ennek az emberfeletti kavarodásnak a látványából végül is a néző előtt kibontakozott az értelmes és önmagán uralkodó erő felsőbbségének az érzése. Részben ebben, részben pedig a mű technikai kiválóságában nyilvánult meg a görög hagyomány folytonossága. De épp ilyen bizonyos volt az is, hogy a művészek már új eszközöket használtak.

Ennek a művészetnek másik érdekes vonása a pátosz keresése. Úgy látszik, ehhez nagyban hozzájárult a klasszikus tragédia egyre fokozódó sikere. A szobrászat, amely a legnépszerűbb tragikai jelenetekből merített ihletet, végül maga is megpróbálta a maga eszközeivel ábrázolni a megrendítő helyzeteket. A hellénisztikus korból származnak azok a híres szoborcsoportok, amelyek igazolják ezt az irányzatot. Említsük meg a Laokoont, Dirké bűnhődését (e szoborcsoport Farnesz-bika néven ismeretes), a Niobidák halálát; e tárgyakat a szobrászat azokból a mondákból kölcsönözte, amelyeket a színház népszerűsített. És mindezekben a szobrászati művekben ugyanaz a gondosság nyilvánul meg, hogy a mozdulatlan márványban kifejező mozdulatokkal ábrázolják azt, amit a költészet leírt vagy pedig a színpadon ábrázolt. Igaz, teljes joggal kétségbe vonhatjuk a szobrászat és az irodalom ilyen szövegségének helyességét; azonban az éppen most idézett műalkotások tekintélye mindenesetre bizonyítja azt a hatást, amelyet a hellénisztikus művészet egészen napjainkig gyakorolt.

A technikai tökéletesség idézte elő azt is, hogy a művészeket nehéz alkotásokra csábította. Mivel ismerték mesterségük minden titkát, természetesen erőt vett rajtuk a kísértés, hogy ezt meg is mutas-

sák. De a túlságos tudás mindig azzal a kockázattal jár, hogy üres mesterkedéssé válik, ettől a hellénisztikus szobrászat sem tudott mindig megszabadulni. Az emberi test részeinek elemzésében, a mozgások és testtartások megfigyelésében e kor mestereinek már semmit sem kellett tanulniuk. Szerették ezt be is bizonyítani alkotásaik tökéletességével. Az a jól ismert szobor, amelynek neve *Harcoló gladiátor* és amely valószínűleg galata harcost ábrázol, amint védekezik egy lovas ellen, a maga technikai tökéletességével, valósággal az élő test anatómiai tanulmánya. Egyébként, ha a méloszi Aphrodité és néhány testvérszobra ugyanennek a korszaknak az alkotása, amint hihe-tő is, nem tagadhatjuk, hogy ez az ügyeskedés néha választékos szépségeket teremtett. Mindenesetre azoknak, akik birtokában voltak, lehetővé tette, hogy hajszálfinom pontossággal és tetszésük szerint ábrázolják a természet minden változatosságát, sőt minden szeszélyét. Innen van, hogy kitűntek a márvány- vagy bronzportréban éppen úgy, mint a zsánerszobrászatban. Egyetlen korszak sem alkotott ennyi portrészobrot, kifejező vonásaival mindegyik tanúsítja az egyéni hasonlóságot, amely bizonyára meglepő volt. Hasonlóképpen egyetlen korszak sem talált ki bájosabb és mulattatóbb tárgyakat, kacagó vagy haragvó amoretteket, egymással vagy háziállatokkal játszadozó gyermekeket, furcsa figurákat. A márványnál alkalmasabb volt sokszor a művészi leleményességnek ilyen szeszélyeire a bronz és néha az arany vagy az ezüst. Minden múzeumunkban vannak apró szobrok, csoportok, serlegeken vagy vázákön vésett domborművek, tükrörfogók, amelyeken megcsodálhatjuk a leleményes és tarka képzetet és a művészek szellemes ügyességét; a görög Antológiában rengeteg olyan epigramma maradt ránk, amely, mind szép műtárgyak leírása.

Kétségtelen, hogy a fentebb felsorolt épületek díszítésére éppúgy felhasználták a festőművészeket, mint a szobrászokat. És a portré dívatja, amit a szobrászok olyan sűrűn kielégítettek, bizonyára a festők tehetségét is épp így igénybe vette. Sajnos, a festészet alkotásai lényegesen hamarabb pusztulnak; semmi sem maradt ránk, aminek alapján értékelhetnék az akkori festők, Aetion, a szamoszi Theón és mások híres alkotásait, akiknek neveit a különféle szerzők idézik. Csupán annyit állíthatunk, hogy a hellénisztikus ízlés, úgy amint az imént a szobrászatban jellemeztük, éppen így megnyilvánult a festészetben is. A művészek itt is szerették a tragédiától sugallt patetikus

jeleneteket, másfelől nyilván kiderült, hogy alaposan tanulmányozták a részleteket. Igyekeztek a rendelkezésükre álló eszközökkel kifejezni egy-egy szakaszát azoknak a heves érzelmeknek, amelyeket a híres színészek ábrázoltak; Médeia erkölcsi gyötrelmeit, utolsó tévovázását és őrjöngését, Aiasz sötét elhatározását, Iphigenia feláldozásának borzalmát, Agamemnón szívének fájdalmát. Mint a naturalizmus hívei, divatossá tették a családi jeleneteket, a zsáner-tárgyakat, az enteriőröket, amelyekben a valóságos tárgyak ábrázolása valami teret mégis engedett a képzeletnek. Valószínű az is, hogy a pásztorköltészet hatása alatt már a tájnak is fontosságot tulajdonítottak; erre a célra számos monda kínálkozott, különösen azok, amelyek a kentaurokat, a hegyek lakóit, Polüphémoszt és Galateiát a tenger isteneit és kalandjaikat ábrázolták. És úgy látszik, hogy ebben az időben még a karikatúrát is szerették. Eredetiek hiányában számos festett váza tanúsítja még ma is ezt a sokféle kísérletezést, amiből számos siker fakadt; végeredményben ebből olyan művészetre következtethetünk, amely nagyjából az utánzásból élt, valószínűleg semmi nagyot sem alkotott a szó valódi értelmében, de bizonyosságát adta figyelemreméltó technikai ügyességének, amellyel kedvesség, sokszor megindultság és majdnem mindig szellemes vagy mulattató leleményesség párosult.

E hellénisztikus művészet és a császárkor görög művészete közt egy pillanatra sem szakadt meg a folytonosság, az utóbbi csupán meghosszabbítása az előbbinek. Itt sem választjuk el őket egymástól. Ám a politikai egység következtében, amelyet a császári uralom rákényszerített a világra, akkoriban egyre könnyebbé vált az eszmék kicserélődése, a példák és hatások kölcsönös egymásbaolvadása. A római ízlés mindenütt érvényesült, de ezt az ízlést is át- meg áthatják Görögország tanításai. Így a Kr. u. I. századtól fogva úgyszólván lehetetlen különválasztani azt, ami valóban görög, attól, ami római vagy keleti. Nincs ennek a kornak művészi terméke, amelyben ne mutatkoznának különféle eredetű elemek. Mégis elmondhatjuk, hogy egészen a kereszténység uralomra jutásáig Keleten minden művészetben a görög hagyomány a legerősebb. Az építészet különösen az I. és II. században, a birodalomnak ebben a részében, minden vonásában görög építészet maradt. A császárok, egészen az Antoninuskig, különösen Ázsiában, legalább annyira vagy még inkább szépitették a görög városokat, mint a hellénisztikus kor királyai. De bár-

mily sok és bármily fontos is a műalkotásoknak az a sora, amellyel gazdagították, sem az építőművészetben, sem a szobrászatban vagy festészetben nem tűnt ki egy művész sem eredeti alkotásokkal: azokról a vegyes műveikről pedig, amelyeket több-kevesebb sikerrel alkottak, itt nem szólhatunk részletesen. Szóval továbbra is uralkodó marad a hellénisztikus ízlés, amely egyes részletekben sokféleképpen módosul, és a művészet tovább is becsülettel megállja helyét, amennyire a mesterségbeli elmélet és gyakorlat fennmarad. Hanyatlása végképpen csak a Kr. u. III. századtól kezdve vehető észre, előbb a polgárháborúk, később pedig a barbár betörések során. De ugyanekkor a kereszténység befolyása alatt új görög művészet, a későbbi bizánci művészet kezd kialakulni. Ez nem tartozik tárgyunkhoz. A bizánci kultúra uralomra jutása jelzi azt a határt, ahol a tulajdonképpeni hellén kultúra végződik.

2. A GÖRÖG KULTÚRA A RÓMAI BIRODALOMBAN

A társadalom és az irodalom

A Római Birodalom megalakulása elsöpörte az utolsó görög államokat. Keleten és Nyugaton most már csak római tartományok voltak, végképpen megsemmisült az addig meglévő autonómia. A kormányzók, akiket Róma különféle címeken kiküldött, mindent alávetettek a császári hatalomnak, amely most már az egész világot uralma alatt tartotta. De szó sem lehetett arról, hogy a hellénisztikus királyságokkal együtt a görög kultúra is elpusztuljon, sőt épp ellenkezőleg, meghódította még hódítóit is. Róma már a köztársaság utolsó századaiban erősen görög hatás alá került. Ez a hatás még fokozódott a császárság első századaiban, és az Antoninusok idejében megérjük, hogy egy római császár görög nyelven írja meg lelki életének naplóját. A Kelet még sokkal inkább teljesen görög marad, a latin kultúra éppen csak, hogy érintette, sohasem tudta áthatni. Tehát a hellén kultúra története folytatódik a császárság alatt, a változás nem hirtelen és nem is nagyon feltűnő, egészen addig, amikor a keleti birodalom megalapításával megkezdődik a bizánci kultúra. E négyszáz év alatt a társadalomnak sem külseje, sem belső szerkezete nem módosul lényegesen, és mégis kétségtelenül válságon megy át, aminek oka elhajlása a politeizmustól. A kereszténység egyre terjed és erősödik s már a II. század óta megrendíti a régi vallást. A III. században már vetélytársa a pogányságnak; vannak hitvédői, doktorai és iskolái, az üldözésekben még csak jobban megerősödik, a IV. században Constantinusban és utódaiban diadalra jut. És kétségtelen, hogy minél jobban magához vonzza az új vallás az értelmiség elitjét, annál jobban átítatódik a görög kultúrával; tulajdonképpen maga is új formája

lesz az ősi kultúrának, legalábbis Keleten. De ez már nagyon is más forma és egészen más szellem lelkesíti, úgyhogy itt nem térhetünk ki rá. A görög pogányság az a keret, amelyből itt nem léphetünk ki.

Ez a régi kultúra, bármennyire hanyatlott, az utolsó századok folyamán olyan életerőről tett bizonyosságot, amelyet el kell ismernünk. Sőt, úgy látszik, hogy a római béke jóvoltából mintegy másodvirágzásra jutott ebben az időben; kissé halvány ez a virágzás, ami természetes is ilyen késő korban, azonban mindenesetre megvan benne az őszi báj. Egyik-másik alkotásának a hatása napjainkig is érzik, ezekből olyan társadalmat ismerünk meg, amely a dicsőséges múltához képest, maga is érezte alsóbbrendűségét, másrészt pedig nem kötötték szilárd remények már a jövőhöz, azonban legalábbis buzgón és szeretettel ragaszkodott hagyományaihoz és tőle telhetőleg folytatta is azokat. Örömet talált ebben és sikerült is megállnia helyét.

A Kr. u. I. és II. században a művelt görögök élete igen érdekes alakban mutatkozik meg előttünk. Mindent összevéve, a művelt osztályokban intelligens élet folyt. Plutarkhosz, akinek műveit később fogjuk említeni, e tekintetben olyan adatokat hagyott ránk, amelyeknek alapján valóban kedvező képet alkothatunk magunknak róluk: amit magáról vagy családjáról elmond, abban nincs semmi rendkívüli, és éppen ezért talán nyugodtan általánosíthatjuk, a tévedés kockázata nélkül.

Boiótia egy kis városában, Khairónéiában három vagy négy nemedék követi egymást Augustus és Hadrianus uralkodása között. Itt van mindenekelőtt Plutarkhosz szépapja Nikarkhosz, tanúja azoknak a polgárháborúknak, amelyeknek visszahatása kegyetlenül érzik még az ő korában is; aztán itt van ennek a fia, Lampriasz és unokája, Plutarkhosz atyja, akik úgy látszik, békésen élvezték egymásután a világ rendjének helyreállását. Foglalkoznak a birtok művelésével, igyekeznek jó karban megtartani örökölt vagyonukat. Becsületes emberek, nincs bennük semmi nagyravágyás, megelégszenek a közbecsüléssel, amely övezi őket, és nemigen gyötri őket a bánkódás a régóta elvesztett nemzeti függetlenség miatt. Ebben a környezetben, ahol a családi szellem apáról fiúra szállt, az értelmi és erkölcsi kultúrát igen nagyra becsülik. Görögország minden szép hagyományát és minden emlékét tiszteletben tartják. Plutarkhosz és testvérei már fiatalon Athénba kerülnek, amely most is a magasabb tudományok gócpontja, és ahol valóságos egyetemi élet fejlődik ki. A hí-

res iskolák a görög világ minden részéből ide vonzzák a legkitűnőbb tanárokat és a tanulóifjúságot. Tanárok és tanítványok közt a viszony sehol sincs jobban szabályozva, az egészséges fegyelem teszi, hogy ez a viszony szíves és családi. Barátságosan összegyűlnek, a vendéglátó asztal körül beszélgetnek, végeérhetetlenül vitatkoznak, a szellemesség, a tanultság érvényesül itt, szellemes és finom megjegyzések hangzanak el. Mindezekben a körökben az irodalmi, filozófiai, tudományos és vallási kérdések iránt élénk érdeklődés mutatkozik, viszont alig vagy csak nagyon keveset szerepel politika. Úgy látszik, hogy az eszmék kicserélése az élet legfőbb feladata lett. S ugyanezt folytatják akkor is, amikor elhagyták az iskolát. Ebben az időben igen sokat utaznak, természetesen üzleti ügyekben, de kíváncsiságból is. Mivel a közlekedés már biztosabb és könnyebb, Keletről Nyugatra járnak, Görögországból Itáliába és Itáliából Görögországba. Plutarkhosz, mikor tanulmányait befejezte, meglátogatja Egyiptomot és fővárosát Alexandriát és Rómát, ahol ismételten hosszabb ideig tartózkodik. Előadásokat is tart, mert divatban vannak, hallgatja a filozófusokat, mert filozófusok mindenütt vannak s maga is tart filozófiai előadásokat, de meglátogatja a híres helyeket is, megismerkedik a híres emberekkel, tájékozódik a római történelemben úgy, hogy kikérdezi azoknak a leszármazottait, akiknek szerepük volt az eseményekben. Itt élénken szemünkbe tűnik a két kultúra kölcsönös egymásra hatása. Aztán visszatér hazájába, elhatározza, hogy nem hagyja el többé, községi ügyekkel foglalkozik, de nem hanyagolja el a maga dolgait sem: helyi tisztségeket visel, meglátogatja a műemlékekben és emlékekben gazdag szomszédos delphoi szentélyt, sőt ott papi cselekményeket is végez. Lassanként híres emberré válik. Kiváló külföldiek jönnek el meglátogatni, fogadja őket, maga is utazgat Görögországban, időnként meglátogatja Athént, szellemi hazáját, hamarosan oda is köti fiainak nevelése. Otthon legkedvesebb foglalkozása az olvasás és az írás. Mit ír? Erkölcstani értekezéseket, leveleket, főképpen életrajzokat, amelyekről alább beszélünk. Egyelőre az életmódja érdekel bennünket, mert ez az életmód kortársai és honfitársai java részének életmódját példázza. Munkás nyugalom, békés élet, értekezésekben csúcsosodó tevékenység, sokoldalú műveltség, tudásvágy: ezek azok a vonások, amelyek megszabják az Antoninusok századában élő jobb görög társadalom jellemző vonásait. Megtaláljuk ezeket az irodalomban, és az irodalom

ugyanebben az időben megmutatja ennek a társadalomnak néhány más vonását is, s megmutatja azokat a változásait, amelyeket az események hatása alatt elszenvedett.

A szellemi termelés már a hellénisztikus királyságok korában sokat veszített eredetiségéből, az utánzás már-már elfojtotta benne az eredetiséget. A császárkorban ez a jelleg még inkább észrevehető, bármily sok és sokféle mű keletkezett, bármily érdemet szereztek is egyes írók. Most már csak úgy arathatott sikert valaki bármely műfajban, ha utánzóvá lett. Úgyszólván már semmi új sincs az irodalomban, a művészetekben pedig még kevesebb. Csupán a természettudomány és a filozófia mutat még bizonyos teremtmő erőt, éppen ezért ezekkel kell foglalkoznunk itt. Mindazonáltal feltétlenül szükséges legalább egy pillantást vetnünk az irodalmi élet egészére, amelytől különben a filozófia elválaszthatatlan.

Furcsa, hogy a szó művészetét sohasem csodálták és művelték inkább, mint ebben a korban, amikor jóformán elvesztette létjogosultságát. A görög-római világ a II. században teli van szónokokkal. Ázsia, Görögország, Itália tapsolja a szó mestereit, ezeket a csodálatraméltó rögtönzőket, a vitatkozásnak ezeket a művészeit, akik ismét felvették és büszkén viselik a szofista elnevezést. Az iskolák, amelyekben a retorika titkait tanítják, zsúfoltabbak mint valaha, a nagyvárosok tisztességüknek tartják, hogy tanszéket állítsanak az ékes-szólásnak. Marcus Aurelius több tanszéket is állít Athénban, amely így valósággal egyetemi várossá lett. De e kor szónokai főképpen a hangzatos beszédekben aratják diadalaikat, ilyenek a városok magasztalásai, az állami szertartásokon elmondott díszbeszédek, hízélgés a hivatalos személyeknek. A legkömolyabb alkalmakat megadják nekik, amidőn a római hatóságoknak, néha a szenátusnak vagy magának a császárnak kifejezik polgártársaik részvétét vagy üdvözlését. És ezenkívül a szónoki előadásokra mindig készséges közönséget tudnak összegyűjteni. Olyan nevek voltak akkor híresek, amelyek azóta már régen a megérdemelt feledésbe merültek; ilyenek Scopelianusz, az arelatei Favorinus, Ailiosz Ariszteidész, Philosztratosz. Szónoki művészetükből hiányzott minden lényeges elem, az utókor teljes joggal nagyhangú és muló értékű handabandázásnak tekintette. És mégis el kell ismernünk, hogy a szónak ezek a művészei hasznos munkát végeztek azzal, hogy felébresztették az irodalmi szépségnek azt az érzékét, amelyet közvetlen előzőik nagyon is elfe-

ledtettek. Azok, akiket abban az időben atticistáknak neveztek nyelvtudósok és rétorok, bár túlzásba vitték purista aggodalmaikat ismét becsületet szereztek a nyelvhelyességnek és a szép előadásnak; gyógyították a nyelvet azzal, hogy a szónokokat és írókat a legjobb régi attikai prózaírók tekintélyére utalták. Meggátolták tehát, hogy a nyelv túl gyorsan elkorcsosuljon. Nyilvánvalóan nem volt hatalmuk többet tenni ennél, sem pedig visszaadni a nyelvnek azt a frissességet és természetességet, ami a remekművek örök szépsége.

A történetírás műfaja természeténél fogva jobban meg volt védve a felületesség veszedelmétől. A II. és III. században voltak görög történetírók, akiknek művek megmaradtak és méltán becsületben állnak. Hérodotosz, Thuküdidész és Xenophón utánzóik voltak, közös érdemük, hogy világosan, tisztességesen, helyes és meglehetősen tiszta nyelven tudták előadni azokat az eseményeket, amelyeknek elbeszélésére vállalkoztak. Okosan felhasználták azokat az értesüléseket, amelyek nélkülük elvesztek volna számunkra. Hozzájuk kell fordulnunk, ha fontos korszakokat meg akarunk ismerni. A nikomedeiai Arrianusnak, Hadrianus császár kortársának köszönhetjük a *Nagy Sándor hadjáratáról* ránk maradt elbeszélést, meg kell dicsérnünk egyszerűségét és igazmondását. Az alexandriai Appianosz pedig Antoninus uralkodása alatt írta meg *Római történelmét*, amelynek tekintélyes részei maradtak ránk. Kissé bágyadt alkotás, nincs benne sem eredetiség, sem egyéni kritika, de rendszeres és általában jó anyagon nyugszik. Sem az egyik, sem a másik nem fogható Cassius Dionhoz, e kor legnagyobb történetírójához. Hatalmas római történelméből mindössze mintegy húsz könyv maradt ránk, valamivel több mint a munka negyedrésze. Megírja benne, mégpedig erőteljes stílusban a köztársaság végének tragikus eseményeit, a polgárháborúkat, és a birodalom történetét az első császárok alatt; de sajnálatos, hogy bár Thuküdidészt vette mintájának, nem tudta eltanulni tőle sem szelleme szabadságát, sem ítéleteinek függetlenségét és visszaélt a történeti beszéd műfajával. Utána éppen csak, hogy megemlítsen érdemes a szíriai Hérodianosz, akinek Marcus Aurelius utódairól írt történelmi műve máig fennmaradt.

Bizonyos, hogy e kor történetírásának legnagyobb büszkesége Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című gyűjteménye. Az életrajz, amely mindeddig csak másodrangú műfaja volt a történetírásnak, e mű jóvoltából vált valóban értékessé. Kétségtelen, hogy Plutark-

hoszt nem tarthatjuk sem nagy írónak, sem merész és lendületes gondolkodónak, sőt mint történetíró is komoly szemrehányásokat érdemel. Nincs benne figyelmes forráskritika, nem fordít kellő gondot a kronológiára, nem tudja áttekinteni a nagy politikai terveket. Mindezekelőtt moralista és kíváncsi, éppen az erkölcsrajzzal, éppen a különféle részletek kiemelésével keltette új életre az ókor híres görög és római férfiainak nagyobb részét. Sokféle és rengeteg olvasmány alapján roppant sok adatot gyűjtött és ezeknek segítségével igen sok másodrendű, de mégis fontos tényt szedett össze, másfelől igen sok erkölcsi vonást, amelyek kidomborítják személyeinek jellemét. Figyelmesen nyomozta cselekvésük indítóokait, a lehetőséghez képest felkutatta magánéletüket, s úgyszólván meglepte őket ellenőrizetlen pillanataiban, hogy pontosan megragadja titkos gondolataikat, erkölcsi szokásaikat és természetük leglényegét, és ezen a réven igen gyakran sikerült jobban megismertetnie őket, mint a tulajdonképpeni történetíróknak. Tegyük hozzá, hogy kellemes elbeszélő, van rendkívül erős drámai érzéke, és hogy megjegyzéseiben, amelyekkel elbeszéléseit tarkítja, és amelyek néha kissé hosszadalmasak, van szellem és lendület. Mindennek az az eredménye, hogy életrajzi művének egésze az ókori kultúrának úgyszólván minden vonását szemünk elé varázsolja. Így magyarázható az a népszerűség, amelyet a reneszánsz óta élvezett. Minden más műnél bővebben adott tárgyat a tragédiának. Legkitűnőbb moralistáink közül igen sokan szerették és talán neki volt legnagyobb része abban a befolyásban, amelyet Görögország gyakorolt történelmünk bizonyos pillanataiban, különösen a forradalom korszakában. Így, ámbár a történelmi kritika haladása meglehetősen megingatta tekintélyét, még ma is egyike azoknak, akiket nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha meg akarjuk ismerni az ókori Görögország erkölcsi életét.

Egy másik műfajban, a II. századnak egy másik írója, a szíriai szamosztai Lukianosz szerzett tartós hírnevet. Mint Plutarkhosz, ő is sokat köszönhet a múlt klasszikus műveinek; de éppen úgy, mint amaz, bár maga is sokat kölcsönzött másoktól, meglehetősen nagy mértékben alkotó tehetség volt és mint ilyen, nagy hatást gyakorolt az utókorra. Afféle hivatásos szofista volt, amilyenekről fentebb beszéltünk, de szellemi hajlama igen hamar egészen másképp nyilatkozott meg, mint amazoké. Egyrészt a régi komédia hatott rá, másrészt azok a keserű szatírák, amelyeket a cinikus iskola népszerűsített, és

csillogó és csúfolkodó szellemét bizonyos könnyű és színes munkákban ragyogtatta, halottak párbeszédeiben, istenek és mitológiai személyek csevegéseiben, tanulmányokban vagy értekezésekben, pamfletekben, regényszerű művekben; kicsúfolta ezekben a babonákat és a politeizmus meséit, az egykorú filozófusok tanításait és félszességeit, élesen bírálta minden dogmatizmust, letépett minden álarcot és megbélyegzett minden kontárkodást. Alapjában véve szkeptikus volt, de mindenekelőtt alkalmat keresett arra, hogy csillogtassa tehetségét. De szkepticizmusa, amely éles józan ésszel párosult, feltétlenül sok gondolatot keltett és sok kétséget megerősített. Észrevehetjük azt az ürességet, amely a legtöbb lélekben tátongott akkor a régi hit felszíne alatt. Egyébként képzeletének elevensége, kedvessége, irónikus játéka, csipkedő stílusa, amelyet attikai szellemességgel fűszerezett, a szatírikus próza mesterévé tette. Irodalmi munkássága mintaképe maradt egy műfajnak, amely később sok utánpótlást talált, ezek közt szerepel Rabelais is.

Végül említjük meg a császárkor irodalmi alkotásai között a regényt is. Miután a képzelet szabad árnyalása elfordult a költészettől, ebben az időben főképpen csak a regényben élhette ki magát. A görög regény nem akármiféle képzeletbeli alkotás: lényegileg szerelmi történet, amelyet kalandok szőnek át. Részben az előző korok erotikus irodalmából, részben pedig az igazi vagy mesés útleírásokból keletkezett. Jellemvonásainak összességével igen jól képviseli a szellemi és erkölcsi állapotot abban a görög világban, amelynek számára készült. Az a társadalom, amely elszakadt minden nagy dologtól és amelyben a nők befolyása igen nagy volt, elháríthatatlanul egyik kedvelt tárgyává emelte a szerelmet. Egyébként sokkal felületesebb volt, hogysem a regényíróktól mély pszichológiai tanulmányokat követelt volna. Ezek a regényírók nem az egymással vagy pedig a kötelességérzettel harcba álló szenvedélyeket ábrázolják. Ha a görög regényben a szerelem szerencsétlen, akkor csupán külső akadályok, képzelte s többé-kevésbé valószínűtlen események keresztezik útját. Bonyolult kalandok, nőrablások, útonállók és tengeri rablók történetei, véletlen találkozások, egymás után következő sorsfordulatok az alkotóelemei. A szerelmeseket valami esemény elválasztja egymástól, mire bebolyongják az egész világot, hányja-veti őket a véletlen szeszélye egészen addig, míg végre újra egymásra találhatnak s még mindig hívek egymáshoz, miután csodálatos módon a legrettenete-

sebb veszélyekből is megmenekültek. Ezekben a hihetetlen elképzelésekben sok a csodás elem. Olvasásuk közben hamarosan érezzük, hogy olyan emberek számára íródtak, akiket a valóság nem vonzott, sőt abban találták örömeiket, ha elszakadhattak tőle. Meglehetősen gyerekes kíváncsiság párosult ezekben a kritikai szellem teljes hiányával. Hiszékenységük a legcsekélyebb ellenvetés nélkül elfogadott minden meglepetést, csodát, még a legfurcsább véletlen alakulásokat is. Így ezek a regények, bármily különbözőek is személyeik és elképzeléseik, meglepően hasonlítanak egymásra. Mindig ugyanazokat az általános vonásokat találjuk meg bennük, Antoniusz Diogenész, az epheszoszi Xenophón, a szír Héliodorosz, az alexandriai Akhilleusz Tatiosz és Kharitón elbeszéléseiben egyformán – mind a Kr. u. I. és V. század közt keletkeztek. Ezek az írók csak tehetség tekintetében különböztek egymástól.

Még a legjobb köztük az epheszoszi Xenophón, *Ephesziaka* című regényével és Héliodorosz az *Aithiopika* vagy *Theagenész és Kharikleia kalandjai*-nak szerzője. Ma már nem tudnánk semmi érdekeset sem találni az ilyenféle művekben. És mégsem voltak teljesen hatástalanok a modern regény fejlődésére. Ez még jobban illik Longosz-nak Daphnisz és Khloé című pásztorregényére, amelynek keletkezési idejét nem ismerjük, azonban bizonyára ugyanabból a korból való. Két fiatal teremtes szerelmét írja le benne, inkább látszólagos, mint valóságos egyszerűséggel, de nem minden báj nélkül. Ez a kis könyv, ámbár bizonyos mesterkélttség érzik rajta, azok közé tartozik, amelyeket minden korban szívesen olvastak.

Ebben az áttekintésben, bármily vázlatos is, ne hanyagoljuk el teljesen a tudományos irodalmat, mert ez is azt mutatja, hogy ebben a korban Görögország teljesen a múltjából élt. Azok a retorikai értekezések, amelyek a II. és III. század tanárainak nevéhez fűződtek – ezek: tarszoszi Hermogenész, gadarai Apszinész, laodikeiai Menandrosz – nem egyebek, mint szónoki szabálygyűjtemények, amelyeket a klasszikus művekből vontak le, vagy pedig többé-kevésbé ügyesen kivonatoltak Arisztotelész és Theophrasztesz szakmunkáiból. Longinosz kis könyve a *Fenségesről* ugyanilyen jellegű szabályokat kever a régi költők vagy szónokok néhány szebb helyének néha ékesszóló magyarázatával. A nyelvtudósok igyekeztek tanulmányozni a régi szerzők nyelvét a legkisebb részleteiben is, mert ez a nyelv egyre inkább elűtött a közbeszédetől. Igyekeztek felállítani szabályait, ilyen

munkát írt Apollóniosz Diszkolosz és Herodianosz. Buzgó munkatársaik a szótárírók, akik azt a feladatot tűzik maguk elé, hogy a régi írókból kiszedjék az elavult szavakat, a ritka kifejezéseket, avagy azokat, amelyeknek használatát már elfelejtették. Harpokration és Julius Pollux szótárai, amelyek a II. század végén keletkeztek és napjainkig megmaradtak, bizonyítékai ennek a munkának, a naukratiszi Athenaios műve, a *Szofisták lakomája*, amely néhány évvel később jelent meg, előttünk pergeti le a régi emlékek szenvedélyes gyűjtőjének munkáját, aki azt akarja, hogy semmi se vesszen el az ókor értékeiből és egy végtelen dialógusban igyekszik felhalmozni mindazokat a jegyzeteket, amiket fáradságos olvasmányai során összegyűjtött.

A természettudományok és a filozófia

Az alkotó tevékenység csökkenése, amelyet az irodalomban megfigyeltünk, elháríthatatlanul jelentkezett a természettudományban és a filozófiában is. Nem mintha ebben az időben kevesebb lett volna a tudós, vagy a filozófus, de amazok is, emezek is inkább azzal foglalkoztak, hogy elődeiknek eszméit egyeztettek vagy magyarázták, mint azzal, hogy új kutatásokat kezdeményeztek. A görög gondolat úgyszólván visszahajolt önmagába, ahelyett, hogy továbbá is szabadon kibontakozott volna. Mindazonáltal nem állíthatjuk, hogy ez a munka érdektelen vagy eredménytelen lett volna. Hiszen mindenképpen lehetetlen volt, hogy az eszméknek, az ismereteknek és az előbbi rendszereknek átgyúrása bizonyos mértékig meg ne újította volna őket. Így történt meg, hogy ebből a nagyrészt régi anyagból észrevehetően eltérő jellegű épületeket emeltek. És, ha a tulajdonképpeni természettudományokban ez a megújódás nem volt túlságosan jelentékeny, a filozófiában, mint látni fogjuk, olyan elmélet kialakulására vezetett, amely mély és tartós hatást gyakorolt.

Alexandria, amely a hellénisztikus korban a komoly tanulmányok gócpontja volt, még a következő századokban is kitermelte a matematikai és fizikai tudományok néhány igen kiváló képviselőjét. Az első sorban áll köztül Claudius Ptolemaiosz, aki kivált mint csillagász, mint földrajztudós, mint a zene teoretikusa és mint fizikus, a Kr. u. II. század második felében. Nagy csillagászati kézikönyvé-

ben, amelyet a középkor az arab fordítások alapján Almageszt néven ismert, megvetette a csillagászati tudomány alapjait egészen Kopernikusz idejéig. Megőrizte számunkra mindazokat a megfigyeléseket, amelyeket részben maga végzett, részben elődei. *Geografikájában* együtt találjuk mindazokat az értesítéseket, amelyek e kor tudományosságának rendelkezésére álltak a térképeken szereplő helyek hosszúságának és szélességének meghatározására; ez volt a legnagyobb szabású ilyenfajta munka, amit eddig végeztek. *Harmonika* című munkájában úgy mutatkozik be, mint Arisztótenosz és a püthagoreusok folytatója a zeneelméletben. Végül *Optika* című munkáján kívül, amelynek latin fordítása ránk maradt, több munkát írt még a mechanikáról és a fizika némely ágairól, ezek azonban elvesztek.

A matematikusok sorában említenünk kell egy másik nagy nevet: az alexandriai Diophantoszt, aki valószínűleg a Kr. u. III. században élt. *Aritmetika* című munkája, amelynek szövege sajnos csonkán és átalakítva jutott ránk, számunkra ma a görög matematikusoknak a számokra vonatkozó kutatásai összességét jelenti. Vajon ebben a munkában mennyi az ő sajátja? Ebben a tekintetben a szaktudósok még nem tudtak teljesen megegyezni; általában azt tartják, hogy a tudós tevékenysége nem merült ki abban, hogy a problémák egész sorára alkalmazta a már addig is használt módszereket, mindenestre kiválasztotta a legjobbakat és bebizonyította értéküket. Úgy tekinthetjük őt, mint a tudományos aritmetika megalapítóját és mint olyan tudóst, aki az araboknak megadta az algebra lényeges elemeit.

Galénosznak majdnem ugyanaz volt a szerepe az orvostudományban – ha ezt a szót a legtagabb értelemben vesszük –, mint Ptolemaiosznak a csillagászatban és a földrajzban és Diophantosznak az aritmetikában. Mint amazok, ő is összefoglalja műveiben mindazokat az ismereteket, amelyeket elődei összegyűjtöttek, de ugyancsak az ő példájukra egyéni megfigyeléseivel fejti ki ezeket. Járatos volt a filozófiában és az irodalomban, bármilyen tárggyal foglalkozott, mindenbe belevitte a módszeres gondolkodás szokását; tudott rendszerezni és általánosítani, világosan és kifogástalanul okoskodott. Hosszas orvosi gyakorlatot folytatott Pergamonban, Szmirnában, Rómában az Antoninusok, Marcus Aurelius és Commodus uralkodása alatt és ezen a révén gazdag tapasztalatokra tett szert. Termékeny író volt és ezt a tapasztalatot értékesítette rengeteg munkájában, ame-

lyek közül a legfontosabbak ránk maradtak. Ezek bizonyítják, hogy az anatómiát, a fiziológiát és a patológiát lényegesen előbbrevítte. Csodálójá volt Hippokratésznek, akinek legfőbb műveit magyarázatokkal látta el, és megérdemli, hogy mellé állítsuk a görög orvostudomány történetében. Hippokratész megalapította az orvostudományt, Galénosz pedig megadta neki azt a formáját, amely egészen a modern időkig az új módszerek és ismeretek feltűnéseig megmaradt.

De ebben az időben a görög kultúra fenntartásában sokkal fontosabb szerepe volt a filozófiának, mint a tudományoknak. Már a hellénisztikus korszakban kilépett a filozófia az iskolákból és áthatotta a görög és római társadalmat. A császár-korban még többféle és még szélesebb körökre hat. A filozófusokat mindenütt ott találjuk, mint tanárok továbbra is maguk körül csoportosítják a művelt ifjúságot. Állami tanszékeket állítanak számukra, a városoktól fenntartott vagy magánjellegű tanszékek mellett. Mint lelki tanácsadók, mint lelki vezetők, egyre szorosabb viszonyba kerülnek a kiváló személyiségekkel és ugyanakkor a rengeteg nyugtalan léleknek részben szóban, részben írásban erkölcsi tanácsokat osztogatnak. De nem érik be ezzel. Valósággal igehirdetőkké válnak, közülük sokan bejárják a világot és városról városra viszik a szép szót. Egyesek csak válogatott hallgatósághoz szólnak, akik nem közömbösek a szép stílus iránt és akik a tudományos vagy erkölcsi oktatást finom, elegáns és irodalmi kifejezésekben kívánják hallgatni. Mások kevésbé túlfinomultak vagy vakmerőbbek, egyenesen a néphez fordulnak, szembenéznek a tömeggel, ostromozzák a bűnöket a köztereken, a stadionokban vagy a színházakban, mindenütt, ahol alkalmuk nyílik rá. Természetes, hogy ez a szónoki vagy előadói filozófia csak közhelyekből élhetett. A legszebb példákat, a legritkább eredményeket, másfelől az egyéni eszméket, amelyek elméletekké szerveződtek, a kis körökben, az igazi gondolkodók vagy a felsőbbrendű emberek baráti körében kell keresnünk.

A császárkornak ezt a görög filozófiáját, általános szellemét annak az erkölcsi iránynak kifejlődése jellemzi, melyet fentebb már említettünk, ehhez csatlakozik az egyre jobban előtérbe lépő vallásos, sőt misztikus érdeklődés. Ennek révén kapcsolódik bele a platóni hagyományba és tulajdonképpen nem is egyéb, mint a platonizmus megújrodása. De útközben összeszed és magába olvaszt rengeteg olyan elemet, ami más iskolákból származik, különösen a sztoi-

cizmusból és a püthagoreizmusból. Egyébként igyekszik megmenteni a nemzeti vallásból mindazt, amit nem tart összeegyeztethetetlennek az erkölcsi törvénnyel és Isten eszméjével. Így a pogányság felsőbbrendű formájává lesz, tulajdonképpen képviselője a pogányságnak, az egyre hatalmasodó kereszténységgel szemben. Ennek eredménye az az elkerülhetetlen összeütközés, amely előidézi bukását.

Mellette egészen a III. század közepéig élnek még a hellénisztikus kor filozófiai iskolái, legalábbis egyik-másik. Tevékenységük és sajátos értékük olyan munkákban nyilatkozik meg, amelyeket nem mellőzhetünk szó nélkül.

Ezek között vitathatatlanul első hely illeti meg a sztoicizmust. Látuk, hogy a sztoa tanítása miképp alakul ki véglegesen az előző korszakban és milyen tekintélyre tett szert még a római társadalomban is. Dogmatikus szempontból már nem nyerhetett semmit, s másfelől, ha bizonyos tekintetben hatása alá került is az általános eklekticizmusnak, ez a hatás csak igen gyenge volt, mert a sztoicizmust eredeti ridegsége megóvta a külső befolyásoktól. Hű maradt alapítója tanításaihoz, ezekben megtalálta mindazt, amit szükségesnek tartott, hogy biztosítsa a bölcs ember számára a belső békiét az élet nehézségei és a politikai forradalmak között. Lemondott arról, hogy felfrissítse dogmáit és inkább azt akarta, hogy érvényre juttassa minden hatásukat; e tanítások értékének úgyszólván mindennapos igazolása alkalmat adott olyan gyakorlati tanításra, amely néhány különösképpen értékes munkában sokáig tovább élt.

Ilyen mindenekelőtt Epiktétosz *Kézikönyve* és *Beszélgetéseinek* gyűjteménye; mind a kettőt úgyszólván maga mondta tollba a történetíró Arianosznak, akit fentebb más összefüggésben említettünk. A kézikönyv sűrített formában tartalmazza ennek a magas rendű erkölcsstannak egész lényegét és éppen ezért maradt fenn, mint egyike a legfelemelőbb könyveknek, amelyeket a görög ókor ránk hagyott. Soha, sehol sem hangoztatták még ilyen határozottan az emberi lélek hatalmát, amely tulajdon erejéből elszántan fel akarja szabadítani magát minden szolgaság alól. Ebben a könyvben egy volt szíriai rabszolgának büszke és kissé nyers hangját halljuk, hogy felszabadult rabszolga hangját, akit Domitianusznak a filozófusok ellen kiadott rendelete Kr. u. 89-ben kiűzött Rómából. Visszavonult az épeiroszi Nikopolisba és ott élt szegényen, magányosan, család nélkül, szeretet nélkül, mégis minden szavából mélységesen vallásos opti-

mizmus árad. Abban a meggyőződésben, hogy a világ úgy jó, ahogy van, hogy a világban minden egy magasabb rendű bölcsesség törvénye szerint történik, amely minden dolgot az általa meghatározott cél felé vezet, teljes kielégülést talál a feltétlen ragaszkodásban e jóindulatú gondviselés akaratahoz, amelyben hisz. És mivel bizonyos benne, hogy ez a ragaszkodás tőle magától függ, és hogy ebben semmi a világon nem akadályozhatja meg, máris szabadnak és egyúttal boldognak is érzi magát; szabadnak, hiába nehezedik rá látszólag bármi is, és hiába sújtja minden, ami az emberek legnagyobb részét felzaklatja. Érzi és azt akarja, hogy a többiek is úgy érezzék, mint ő; mert mestere az erkölcsi erőnek és a boldogságnak, követelődző és jóindulatában parancsoló mester.

Ilyen ennek a rabszolgának a könyve; és itt van mellette egy császárnak, Marcus Aureliusnak a könyve, amelynek tanítása ugyanaz, amelyet ugyanaz a hit és ugyanaz az eszmény sugallt. De míg a rabszolga tanítványait oktatja, a császár csak önmagához fordul és csak a maga gyöngeségét akarja javítani. Tudatában van felelősségének, rengeteg kötelességének és ezért vizsgálja lelkiismeretét, napról napra feljegyzi gondolatait, hogy megítélje és megjavítsa önmagát. Könyörtelen bíró, semmi sem kerül el figyelmét, hiszen ő maga egy személyben vádló és vádlott. Őszintesége megindító, érzelmeinek nemessége és finomsága megragadó; megmutatja kétségeit, belső harcát az elkerülhetetlen csüggedéssel, szembeszállását a veszedelmes befolyásokkal, titkos nyugtalanságait és mindenekfelett szüntelen jóakarását, csodálatraméltó lelkierejét. Soha még könyv nem mutatta meg jobban szerzőjében az embert; s az az ember, akivel megismertet bennünket, egyike a legjobbaknak és egyike a legméltóbbaknak arra, hogy csodáljuk és szeressük. Azonban nem kivételes lény, minden tekintetben hasonló akármelyikünkhöz; és így a személyes vallomásoknak ez a könyve, ez a beszélgetés önmagával pszichológiai elemzéseiben az emberi szívnek mindig igaz képét mutatja meg. Ez a könyv mindig hasznos olvasmány volt és éppen ezért mindig sokan olvasták.

Míg a sztoicizmus így teljes egészében megmaradt egészen a II. század végéig, a platóni hagyomány viszont már a császárkor kezdte óta idegen elemekkel vegyült. Az alexandriai zsidó Philónnál a Kr. u. I. század első felében már erősen átítatták a zsidó elemek. Rendkívül érdekes látni, amint a görög filozófia így áthatja azt a kör-

nyezetet, amely a legmakacsabbul ellenállt befolyásának. Oly módon vegyült Philónnál a zsidó teológiával, hogy észrevehetően módosítja is. Ez a zsidó tudós a sztoikusoktól átveszi az allegorikus magyarázat módszerét és arra törekszik, hogy megtalálja az Ószövetségben Platón legfőbb eszményét és nem riad vissza attól a gondolattól, hogy Platón ezeket az ő szent könyveikből kölcsönözte. Erkölcstana javarészt sztoikus. De ebben a filozófiában, amely majdnem mindent a múltnak köszönhet, már olyan elemek tűnnek fel, amelyek új irányzatokat jelentenek. A legfontosabb az az erőfeszítés, amellyel Philón igyekszik kiterjeszteni Izrael monoteizmusát, bár hű marad hozzá. Az az Isten, akit ő elképzel, bizonyos hatalmak által nyilatkozik meg, amelyek szerinte bizonyos pillanatokban külön személyiségekké alakulnak. Az alapelv a *logosz*, vagy az isteni ige s ennek közvetítő szerepet tulajdonít Isten és az emberek között. Ebben már mintegy az újplatonikus tanításnak csíráit fedezhetjük fel.

Ugyanígy megtaláljuk az Akadémia hagyományát a bithüniai, pruszai Diónnál, akit általában Dión Khrüszosztomosznak neveznek, csak hogy ezt a hagyományt a sztoicizmus már jobban befolyásolta. Furcsa ember ez; életének első felében afféle divatos szofista volt, azután Domitianus kiutasította, a száműzetésben filozófussá és Nerva és Traianus uralkodása alatt erkölcsprédikátorrá lett. Reánk maradt beszédei gazdag és sokoldalú műveltségről, bőven áradó ékes-szólásról és választékos írói tehetségről tanúskodnak. Természetesen sok közhelyet találunk nála, amelyeknek hétköznapiságát az írónak sem sikerült eltüntetnie a lenyűgöző részletekkel és néhány szellemes leleményével. De érdekes hallanunk, amint szemére veti Alexandria népének felületességét, nyugtalankodását, bolondulását a cirkuszi játékokért és a lóversenyekért. Másrészt, nagy szerepe van nála a filozófiának, amikor az uralkodó számára megrajzolja a király eszményi képét, vagy amikor kétségbe vonja, hogy a rabszolgaság jogos volna, vagy azt állítja, hogy csupán az erkölcsi tulajdonságok jelentenek valóságos különbséget az egyes emberek között. Tegyük hozzá, hogy némely beszédében megtaláljuk a magasabb rendű isteneszmét; Istent elsősorban úgy képzelte, mint olyan felső lényt, aki-ben minden valósággá válik, akit az értelem kitűnőnek ítélt. Ezért, ha nincs is Diónban már eredeti, mint az egyénisége, el kell ismernünk, hogy műve legalábbis érdekes kifejezése az eszmék és érzelmek olyan csoportjának, amely a görög bölcselkedést a tökéletesedés útján mutatja.

De a korbeli platonisták közt a legtekintélyesebb, akit a legtöbbet olvastak, s még ma is olvasnak, Plutarkhosz volt, akire röviden vissza kell térnünk, hogy kiegészítsük azt a képet, amelyet fentebb rajzoltunk róla. Mert ez az életrajzíró az Akadémia tanítványa is volt, és ebben a minőségében harcolt a sztoicizmus és epikureizmus ellen és szeretett Platón tekintélyére hivatkozni. Erkölcstani értekezései, amelyekben kellemes modorban tárgyalja a magatartás kérdéseit, anekdoták és jótanácsok kapcsán, úgy mutatják be mint lelki tanácsadót, aki a tapasztalásból fakadó megfigyelést és tanítást egészséges elméletté kovácsolja, s ebben nem túlozza sem a szigorúságot, sem az elnézést. Mindenesetre legérdekesebb művének filozófiai részében a vallás iránt tanúsított érdeklődést. Egyfelől lelkes védelmezője a görög nemzeti hiedelmeknek, szívből ragaszkodik az ősi kultuszokhoz, igyekszik bizonyítani a jóslatok igazságát, kétségbevonja, hogy csődöt mondtak volna, vagy úgy magyarázza esetleges hanyatlásukat, hogy ne vegye el isteni jellegüket. Másfelől a külföldi vallások, különösen az egyiptomi vallás élénken érdekli, nem pusztán mint a kíváncsiság vagy tanulmány tárgyai, hanem azért is, mert az az álláspontja, hogy ezekben más nevek alatt ugyan, de mindenütt megtalálja Görögország isteneit. Arra a feladatra vállalkozik, hogy ezt szellemes párhuzamokkal bebizonyítsa, amelyek azonban allegorikus magyarázatokon alapulnak. Ennek az a vége, hogy ezen a módon a politeizmus sokféle istenségét bizonyos szinkretizmusban egyesíti, amely azért mégis hellén marad. Igaz, a külföldi befolyások csak ugyan nagyon érezhetők a görög vallásban. Az a dualizmus, amelytől Platón nem tudta teljesen mentesíteni magát, Plutarkhosznál egészen más jelentőséget nyert. A legfőbb Isten mellett, aki a jó elve, szükségesnek tart egy gonosz elvet s ettől származtat minden rosszat, ami a világegyetemben van. És ez az elv nem az anyag, mert ezt tisztán passzívnak képzei, tehát egyformán alkalmasnak a jóra és rosszra. Cselekvő hatalmasság ez, lényegében rosszindulatú, szembehelyezkedik az isteni hatalommal, amely viszont minden jó forrása; párhuzamba állítja Zoroaszter Akhrimanjával, az egyiptomiak Tüphónjával és így bizonyítja, mily nagy mértékben hatották át a keleti vallások a hellénizmust. E két szembenálló hatalom között feltétlenül közvetítőkre van szükség. Ezek azok a lények, amelyeket Plutarkhosz éppúgy, mint valamikor Platón, démonoknak nevezett, filozófiája sokféle szerepet juttat nekik. A démonok jelentékenyen

különböznek egymástól, vannak köztük, amelyek azonosak a görög politeizmus isteneivel, mások viszont szerint gonosz lelkek; és véleménye szerint valószínűleg így magyarázható a mitológiai hagyományok java része, főképpen az erőszakos vagy durva, véres vagy erkölcstelen kultuszok. Sajátságosan bonyolult teológia ez, mint látjuk, s bizonyítja, hogy a kiválóbb szellemek is megzavarodtak; igyekeztek, hogy semmit se hagyjanak el abból, amit szent örökségnek tekintettek. Egyúttal bizonyítja azt a szükségérzetüket is, hogy ne zárkózzanak el makacsul a külföldi hatások elől. A görög szellem innen kezdve állandóan ebben az összeolvasztásban kereste az egységet és a harmóniát.

Hasonló törekvéseket találunk az új püthagoreizmusban, amelynek kialakulásáról fentebb, a hellénisztikus korszak végén szoltunk. Abban az időben alakult iskolává és most a császárkorban szemlélatomást és jelentékenyen kifejlődik. Legfőbb képviselője tüanai Apollóniosz és Moderatusz az I. században, Nikomakhosz a II., Philosztratosz pedig a III. század elején. De ezekben a tanításokban, amelyekben platóni, arisztotelészi és sztoikus elemek vegyülnek a régi püthagoreista eszmékkel, nincs semmi eredetiség. A kultúra történetét csupán erkölcstana és életeszménye érdekli. Tüanai Apollóniosz életrajza, amelyet Philosztratosz írt meg, élénken mutatja, hogy követőiben mily nagyfokú hiszékenységgel és babona keveredett olyan spiritualizmussal, amely néha már az aszkétizmus határait súrolta. A filozófia az ő elképzelésük szerint nem annyira tudomány volt, mint inkább a vallástól átitatott életforma. Leglényegesebb magja volt az erkölcsi tisztaság és az önmegtartóztatások gyakorlása; éppen ez a fegyelem volt a püthagoreisták számára a legfőbb eszköz, hogy szoros egységre jussanak Istennel. Démonológiájuk úgy tanította, hogy ezt az egységet megkönnyítik a természetfölötti közvetítők; és így bár hivatásos monoteisták voltak, nem csupán imádták a görög isteneket és egyes külföldi isteneket, hanem magából Püthagoraszból és később tüanai Apollónioszból is ha nem is Istent, de mindenesetre isteni embert, prófétát, mágust, csodatévőt faragtak, valamint olyan bölcseket, akik csálhatatlan értelemmel vannak felruházva. Ebben az iskolában nyilvánult meg a legnagyobb miszticizmus, ami azután az újplatonikus tanítás egyik lényeges alkotóeleme lett.

Ezekkel a különféle dogmatizmusokkal szemben természetes

volt, hogy a szkepticizmus éppígy követelte jogait. Aínészidémosz után, akinek csak a nevét ismerjük, Sextosz, az empirikus orvos volt meggyőződéses védelmezője, aki valószínűleg a II. század végén élt. Pürrhóni Hüpotüposzeisz című munkája, valamint a *Dogmatikusok ellen* írt értekezései felölelik mindazokat az érveket, amelyeket az előző századok görög szkepticizmusa egymásután szembeszegzett a különféle iskolák állításaival, sőt az a célja, hogy romba döntsen minden tudományt, minden pozitív tanítást; ez a legrendszerebb kihívás, amelyet valaha odadobtak az emberi értelemnek. De ha meg is kell említenünk itt azt az irányzatot, amelyet képviselt, elegendő csak futólag utalnunk rá, mert egészen bizonyos, hogy szűk körre szorítkozott. A szellemi mozgalom ebben az időben általában egészen más irányban haladt, azon az úton volt, hogy az újplatonizmusban csúcsosodjék.

Az újplatonikus filozófia, amelynek vázát Ammóniosz Szakkasz állította fel Alexandriában a II. század első harmadában, Rómában alakult ki végképpen, néhány évvel később, egyik tanítványa, az alexandriai Plotinosz révén, 245 és 270 közt. Ez valóban a görög szellem utolsó nagy alkotása volt; az az erőfeszítés mutatja, hogy ebben a szellemben még nagy volt az életképesség. Nem volt hajlandó megtagadni önmagát, sem pedig belenyugodni abba, hogy nyomorultul felbomoljon, tehát igyekezett tág szinkretizmusban összeolvasztani mindazt, ami kitűnő csak valaha alkotott, és az így megalkotott tanítást hozzá tudta alkalmazni az új szükségletekhez, amelyeket kifogástalanul ismert. Úgy jelentkezik, mint Platón tanításának felújítása vagy inkább magyarázata. Igaz, nagyon is szabad magyarázat volt ez, mert az Akadémia tanításait igen sok, Püthagoraszból, a peripatetikus hagyományból és a sztoából kölcsönzött gondolattal olvasztotta össze, nem is szólván arról, amit önmaga tett hozzá. A távoli múltnak és a tőle nagyon is eltérő jelennek ebből az összeolvasztásából természetesen furcsa ellentétek származnak. Egyetlen iskola sem túlozta ennyire az absztrakciót, hasonlóképpen egyetlen iskola sem biztosított ekkora teret az értelemnek; egyfelől végtelen finomság, valóságos visszaélés az analízissel, amely megszámlálhatatlan megkülönböztetésben vész el, másfelől egészen a rajongásig hajtott buzgalom. Bármily kevésbé tetszik is ez a kettős jellege a modern szellemnek, mégis ez volt az újplatonizmus sikerének titka. Az absztrakció és az okoskodás révén legalább látszólag sikerült összeegye-

tetnie a hiedelmeket, a hagyományokat és a különféle tanításokat; azaz, hogy az érzelmekre számított, kielégítette az akkor uralkodó misztikus hajlamokat. Ennek eredménye olyan rendszer lett, amely egészében kétségtelenül törekeny, hiszen nem tudott tovább fennmaradni két századnál, és mégis vannak benne olyan elemek, amelyek más alakban és más összeállításban mégis fennmaradtak.

A görög szellem, mint láttuk, évszázadok óta arra törekedett, hogyha nem is válik el teljesen a polüteizmustól, egyszerűsítse olyképpen, hogy alárendeli a legfőbb isten fogalmának és ebben a fogalomban sűrítette össze, hogy úgy mondjuk, az istenség alapeszméjét. Plótinosz egy mindent elsöprő absztrakció vakmerőségével annyira túlozta ezt az irányt, hogy már-már az emberi értelem kihívásának látszott. Az újplatonizmus istene valóban túl van minden érzékelhető formán, túl van minden elképzelhető tulajdonságon, túl azon, hogy pontosan meg lehessen határozni; nem lehet meghatározni és ennél fogva nevet sem lehet adni neki. A gondolat, amely közvetlenül nem tud eljutni hozzá, csupán logikai művelet segítségével alkothat magának fogalmat arról, hogy mi ez az Isten. A sokaság feltárja az értelem előtt az egységet, amelyből eredt, a látható jelenségekből módjában van visszamenni a végső okra, a jó különféle formáira, amelynek a létezését megállapítja és kényszeríti a Legfőbb Jó elismerésére, amely mindennek a forrása. Ily módon a szellemet természetes hajlama kényszeríti arra, hogy felemelkedjék az abszolút egységig, amelyből minden lét fakad. Ha egyszer elfogadjuk ezt az egységet, hogyan lehet összeegyeztetni azzal a sokféleséggel, amellyel érzékeink ismertetnek meg bennünket? Plótinosz meg van győződve róla, hogy meg tudja értetni ezt az összefüggést anélkül, hogy le kellene rombolnia emiatt a feltétlen egység fogalmát. Minden létező Istentől kapta létét, de az Isten szerinte, mikor létrehozta az életet a maga sokféleségében, sem nem változik, sem nem kisebbedik; az élő formák nem egyebek, mint visszfények, amelyeket kibocsát, anélkül, hogy kilépnek önmagából. Ilyen formulák kínálkoznak a rendszer belső ellentmondásainak leplezésére, de nem szüntetik meg ezeket az ellentmondásokat, viszont csalódásba ejthetik még a szerzőket is. Így látjuk, hogy Plótinosz istennek ezeket a kisugárzásait úgy tárgyalja, mint megannyi külön lényt. Tetszése szerint szaporítja őket, kétségtelenül azért, hogy megkönnyítse az átmenetet a két összeegyeztethetetlen végtel között. Így a lényeknek végtelen láncola-

tát alkotja meg, amelyek annál jobban elhalványulnak és szétfoszlanak, minél inkább eltávolodnak a végső októl. A központi góc körül metafizikai képzelete megrajzolja az első övet, ezt a gócpont még fényesen megvilágítja. Ez a kör szerinte az értelem köre, túl rajta másodík, kevésbé ragyogó kör következik, amely közelebb van az érzéki világ sötétségéhez s ez már kezdi átérni, ez a lélek köre, és végül ezzel szomszédos, de már egészen sötétben van, egészen beborítja az anyagi világ éjszakája, az utolsó öv, a test öve. A gondolat, midőn ezeken végigmegy, egyre lejjebb száll. És Plótinosz, mint valamikor Arisztotelész, úgy gondolja, hogy mindezek a lények Istenhez sóvárognak, akitől végtelenül eltávolodtak, és pedig úgy, hogy az imént leírt fokozatos süllyedésnek ugyancsak fokozatos emelkedés felel meg. Ebben az általános keretben mozog elmélete.

Magától értetődik, hogy nem követhetjük ezt az elméletet lépésről lépésre; az a rendszer, amelyet elképzelsz, a maga részleteiben rendkívül bonyolult és gyakran homályos. De érdemes megjegyeznünk azt az erőfeszítést, hogy filozófiája nyilván a lehetőséghez képest el akar szakadni a múlt és mellékes dolgoktól. Csak az érzékek fölötti világot tartja valóban értelmesnek, ezt választja tulajdonképpeni tárgyául. Nem keresi a valóságot a mozgásban és a változásban, hanem olyan alapelvben, amelyet csak az időn kívül talál meg az örök azonoságban és az abszolút változhatatlanságban. Micsoda tehát az anyag, amelyet az emberek többsége a legreálisabb dolognak tart? Plótinosz hajlandó az anyagban a semmit látni, és ha már mindenképpen pozitív szempontból kell tekintenünk, akkor legszívesebben azt állítja, hogy az anyag a rossz. Igaz, hogy más szempontból gyakran megcsodálja a látható világot, tiltakozik az ellen, hogy szépségét félreismerjék és szervezetét bírálgassák. De értsük meg őt jól. Csodálatának igazi tárgya nem az, ami gyönyörködteti az érzékeket, a mozgást, a sokféleséget, a formák és színek múlt bájja, a fény csodálatos játéka, a művészek és költők varázslata; inkább csodálja a részletek harmóniáját, a belső rendet, amelyet a gondolkodás feltár, szóval mindazt az értelmet, ami a látható és érzékelhető dolgok mögött van. Ez az értelem maga Isten s ő érzi és hirdeti, hogy mindenütt jelen van. Innen ered mélységes optimizmusa, amely hasonlít a sztoikusokéhoz. Abban az egyetemességben, amelyet a Legfőbb Jó elrendezett, nem lehet semmi, ami ne lenne a jó dolgok egészéhez való viszonyában.

Íme az a teológia, amelyet valami belső lendület minden más teológiánál jobban is isteni egységhez hajt. És mégis ki ne venné észre első tekintetre, mily nagy teret enged ez a teológia a politeista hiedelmeknek? Nem mintha a politeizmusnak nagy haszna volna a hüposztaszizok elméletéből, amely az Istenben számos személyt különböztet meg. Az újplatonikus hüposztaszizok inkább hasonlítanak bizonyos elvontságokhoz, mint a mitológia isteneihez. De Plótinosz számára panteizmusa lehetővé tette, hogy az isteni egységbe vetett hitét összeegyeztesse az egész istenvilággal, mert ezek az istenek szerinte nem egyebek a Legfőbb Lény egyszerű kisugárzásánál. Ebbe a világba beletartoznak a csillagok, amelyeket istenieknek tekint és ugyancsak akadálytalanul helyet foglalnak benne a régi görög és külföldi istenek, azzal a feltétellel, hogy mindegyiküknek a mítoszt allegorikus módszerrel kell magyarázni. Kétségtelen, hogy a filozófus elgondolása szerint ez az Olümposz jelentékenyen különbözött attól, amelyet a költők elképzelték és amelyet a tömeg homályosan elgondolt az ő leírásai alapján. Mi értelme volt ennek a lényeges különbségnek, ha nem nyilvánult meg kifelé sem cselekvésben, sem szóban? Az újplatonizmus tisztelettel viseltetett a vallási kultusz és gyakorlat iránt. Az istenek tiszteletét, a jóslatokba vetett hitet, az imádságot és az áldozatokat magyarázták, igazolták, sőt ajánlták is szellemes okfejtésekkel. A filozófus tehát nem vethette el lelkében a durva ostobaságokat és a gyermekes babonákat, és éppen ezért nem szakadt el a hagyományos hellénizmustól, továbbra is részt vett a vallási szertartásokban és a szent cselekményben. E tekintetben egyébként a démonológia segítségére jött a tulajdonképpeni teológiának. Fentebb láttuk, hogyan használta fel ezt már Plutarkhosz az előző században, most újra megtaláljuk Plótinosz tanításában, kifejlődve, vagy pontosabban megszervezve. A démonok határozottan különböznek az istenektől, az ő szemében közvetítő lények az isteni és a földi világ között. Halhatatlanoknak tartja őket, értelem és hatalom tekintetében jóval az emberek fölött állóknak, de épp úgy rabjaik az érzéki életnek és a szenvedélyeknek s ennél fogva épp oly állhatatlanok, mint az emberek; egymástól is különböznek, jótevők vagy gonoszok a maguk természete és a körülmények szerint. Ezekből az elgondolásokból szükségképpen valami alsóbbrendű vallás keletkezett, hogy szabályozza azokat az összeköttetéseket, amelyeket hasznos volt fenntartani velük. És ennek nyomán azonnal látjuk, hogy

ezen a módon a filozófia széles kaput nyitott rengeteg babonának, mágiának és sokféle teurgikus fejtegetésnek. Ez egyik gyengéje volt az újplatonizmusnak, egyik olyan vonása, amely elárulja, hogy a hanyatlás korának terméke.

Az ebben a filozófiában uralkodó szellem hamarosan megnyilatkozott az ember sorsáról vallott nézeteiben, valamint erkölcstanában. Mint Platón, Plótinosz is állította a lélek ősi létezését. Hirdette, hogy a lélek, amely az érzék fölötti szférából árad ki, a születés révén egyesül a testtel, s ebből az egyesülésből valamiféle veleszületett kettősség származik. Szerinte a lélek egyik része ösztönszerűen a felsőbb világba igyekszik, ahonnan eredt, míg a másik az érzéki világ felé hajlik, amelyben fogolynak érzi magát, egyébként úgy, hogy akarata továbbra is szabad marad. Azt tartotta, hogy ezt a szabadságot fel kell használnia, hogy előkészítse jövődő sorsát, mert a halhatatlanságot épp oly bizonyosnak tartotta, mint Platón, akinek érveit fel is használta. Ha a lélek túlságosan ragaszkodik a testhez, az anynyit jelent, hogy arra ítéli magát, hogy egész sor következő életben kénytelen elszenvedni az egyesülést más testekkel; ez a szüntelenül megújuló fogság azzal a kockázattal jár, hogy annál súlyosabb és annál megalázóbb lesz erre az égből jött lélekre, minél tovább sýnylódik az anyag rabságában. Ilyen esetben látja a lélek a veszedelmet, hogy kénytelen állati testbe szállni, vagy egy időre tisztán növényi tenyészéleletet élni. Viszont az a lélek, amely jobban vigyázott magára, remélheti, hogy magasabb rendű emberi alakot ölt, vagy pedig egyre inkább megszabadul az anyag lealacsonyító érintkezésétől. Ezekre a megszabadult lelkekre a boldogság és a fényesség élete vár a csillagokban s a legtisztábbakra az az ígéret, hogy végképpen visszatérhetnek az élet forrásába és egyesülhetnek Istennel az abszolút boldogságban.

Ezeknek a képzeteknek szükségképpen mélységesen spiritualista aszkétizmus lett a következménye. Az erkölcstan minden erőfeszítése a lemondásra, a feltétlen elszakadásra irányult. Az anyag volt a rossz, ennél fogva mindent a szellemnek kell adni. A cselekvést rendszeresen fel kellett áldozni az elmélkedésnek; ennek pedig az volt a feladata, hogy a láthatatlan felé emelkedjék. A gondolatnak okvetlenül hozzá kellett szoknia, hogy mindig felfelé tekintsen, és mindenben Istent keresse. Ezen a ponton nyilatkozott meg az újplatonikus miszticizmus minden erejével. Ez az Istenred sóvárgó filozófia nem

érte be a szellem rendes cselekményeivel, túlságosan félénkek és rövidtek voltak vágyaihoz képest; ez a filozófia a legfelsőbb egység közvetlen szemléletét akarta, és a közvetlen érintkezést vele. De csak úgy lehet eljutni hozzá, ha magát a gondolkodást is eltölti. Íme éppen ezt akarta megvalósítani az extázis révén; ez a léleknek valóban leírhatatlan állapota, amelyben megfeledezik önmagáról és az átszellemülésben azonossá válik az Istennel, akit keres.

Ennél e misztikus ábrándnál semmi sem mutatja jobban, hogy a hellén lélek ebben az időben mennyire belefáradt már az okoskodásba. Az értelmet már csak azért használta, hogy megmutassa tehetetlenségét. Az, amit ebben a hatalmas értelmi rendszerben megvalósított, amelyben mintegy új életre támadt egész múltja, lényegileg nem volt más, mint lemondás erről a múltról, amelyet alapjában véve a gyakorlati okosság és az értelmes cselekvés jellemzett. És ez nem csupán egyéni tény volt. Az újplatonizmus sikere bebizonyította, hogy megfelelő megjelenési formája volt az elaggott hellénizmusnak.

3. A HELLÉNIZMUS VÉGE

A Kr. u. III. század végén és majdnem az egész IV. században tanúi vagyunk a görög kultúra pusztulásának, legalábbis olyan értelemben, hogy ennek a korszaknak a végén nem él már a maga tartalékából és a maga egészében, és csupán részben marad fenn a görög kereszténységben, amely legfőbb erejét más forrásokból meríti. De mielőtt elpusztult volna, igyekezett gátat vetni az egyre dagadó áradatnak, amely elnyeléssel fenyegette. Röviden el kell mondanunk, mi volt ez az ellenállás, hogy megítélhessük azokat az erőket, amelyek még meg voltak benne.

A vallások harca

Láttuk, hogy Görögország összeköttetéseinek azokkal a népekkel, amelyeket barbároknak nevezett, már régóta az volt a következménye, hogy nemzeti vallásába igen sok idegen elem került. De ez a lassú és néma beszívárgás sohasem adott okot összeültközésre. Sőt a görög politeizmus leggyakrabban minden nagyobb ellenállás nélkül fogadta be az idegen isteneket és bizonyos tekintetben végül is nacionalizálta őket. Különösen a hellénisztikus korszakban Kelet, Phrúgia, Szíria, Egyiptom sok kultusza hellén kultusszá vált. Isteneiket elismerték és tisztelték a görög eredetű királyságokban, amelyek az egykori helyi monarchiákat felváltották és a hivatalos teológia színterévé ezeknek a jövevényeknek helyet biztosítani az Olümposzon. Másfelől a filozófia mindig bőven adta az allegorikus magyarázatokat, amelyek éppen olyan jól illettek a hellénizált nemzetek hitére, mint a tulajdonképpeni Görögország ősi vallására. Ennélfogva a görög vallást sohasem zavarták meg észrevehetően a külső hatások.

Csupán a hajthatatlan zsidóság nem volt hajlandó tűrni, hogy így

elnyeljék, bár maga is elfogadta a görög kultúrát. Határozott monoteizmusa nem volt alkalmas semmiféleképpen megegyezni a politeizmussal. De a zsidóság terjedése nem volt sem eléggé gyors, sem eléggé erős ahhoz, hogy nyugtalaníthatta volna a hellenizmust; ugyanakkor a kereszténység sem nyugtalanította mintegy kétszáz évig. Mivel a politeizmust képviselő írók csak holmi sötét szektának nézték, legfeljebb a megvetés érzését keltette bennük; egyikük sem vette magának a fáradságot, hogy észokokkal harcoljanak ellene. Még a hitetlenek is, mint Lukianosz, akik kigúnyolták a nyilvános kultuszokat, beérték annyival, hogy futólag a gúny nyilait lövöldözték rá; és valószínű, hogy Celsus sem tartotta félelmetes ellenségnek, pedig közvetlenül is támadta. Mégis ebben az időben, a II. század végén kezdett a dolog megváltozni, a hitvédők után következtek az egyháztanítók. Alexandriai Kelemen tanítása új korszakot jelent. És ez a tanítás sokasodik, erősödik, határozottabbá válik a III. század folyamán, abban a mértékben, amint a keresztény egyház szervezkedik és iskolákat nyit. A pogány filozófiákkal szemben ebben az időben keresztény filozófia támad, amely szembeszegzi tanítását a tekintélyes filozófiai irányok tanításaival; természetes, hogy az új-platonizmusra hárul a köteleesség, hogy helytálljon valamennyiért. Mindazonáltal eleinte úgy látszik, hogy sem az egyik, sem a másik oldalon nem foglalnak határozottan állást. A keresztény egyháztanítók maguk is platonikusok voltak. Origenésznek talán ugyanaz a mestere volt, mint Plótinosznak, és iratai bizonyítják, hogy nem egy ponton ugyanazokat az elveket vallja. Másfelől, Plótinosz úgy látszik, sem tanításában, sem irataiban nem támadta a kereszténységet. Csak utána tör ki nyíltan az ellenségeskedés.

Plótinosz leghíresebb tanítványának Porphüriosznak művében ez az ellenségeskedés kétféleképpen nyilvánul meg: közvetlen támadásban a keresztények ellen és abban a határozott törekvésben, hogy felfrissítse a politeizmust és megerősítse oly módon, hogy a filozófia védelme alá helyezi. Majdnem semmi sem maradt ránk abból a tizenöt kötetes művéből, amelyet a keresztények ellen írt: csupán az egyházatyák, főképpen Szent Ágoston tanúsítják, hogy nagy visszhangot keltett korában. Amennyire meg tudjuk ítélni, ez nem holmi vádaskodó *diatribé* volt; Porphüriosz Jézust erőnei miatt kiváló férfiúnak tartotta, tehát nem személyét támadta, hanem azt a gondolatot, hogy egy Isten emberré lett, továbbá, a megváltás alapvető dogmáját

minden gyakorlati következményével együtt. Ebben a teológiában kétségtelenül új elvet látott, amely ellenkezik azzal a lényeges fogalommal, amelyet az újplatonizmus alkotott Istenről és az emberhez való viszonyáról. Azonban valószínű, hogy Porphüriosz a kereszténységnek ezt a bírálátát maga csak másodrendűnek tekintette, őt főképpen az foglalkoztatta, hogy megerősítse Plotinosz tanítását. Plótinosz azzal bízta meg, hogy adja ki műveit, ezért állította össze az *Enneadeszt* és alkotta belőle azt a művet, amelyet ma is olvashatunk. Tudományossága és írói munkássága rendkívül nagy volt. Nyelvtudós volt, magyarázó, irodalmi kritikus és rengeteg olyan ismerete volt, ami nem volt meg mesterében, ámbár gondolkodásának eredetisége tekintetében mélyen alatta állt. Minden tehetségét a szívének oly kedves filozófia szolgálatába állította. Munkásságából több vonást is érdemes kiemelni.

Porphüriosz világosan érezte, hogy abban az eszményi küzdelemben, amelyben szerepet vállalt és amely ennél fogva éppen az a hagyomány volt, amelyet az újplatonizmusnak meg kellett védelmeznie, tulajdonképpen az egész görög hagyomány kockán forog. Az ő feladata az volt, hogy a példákat és az eszméket egyformán kellő világításba helyezze. Ez volt a tárgya a *Filozófia története* című munkájának, amelynek még most is megvan az első könyve, ezt Püthagorasz életének szentelte. Püthagorasz nem csupán úgy rajzolta meg, mint gondolkodót, hanem mint ihletett bölcset, felsőbbrendű embert, akinek hatalma és tekintélye volt a lelkek fölött. Ebben a monda vegyült a történelemmel. Az ilyen műben a hellénizmus hívei megtalálták hitük apológiáját és a lelki épülést. Kétségtelenül ugyanaz a szándék nyilvánult a *Filozófia a jóslatok szerint* című munkájában. A hellén políteizmusnak nem volt szent könyve, amelyre támaszkodhatott volna. Porphüriosz úgy gondolta, hogy az akkor forgalomban levő jóslatgyűjtemények alkotóját ezt az alapvető könyvet, ha valaki úgy tudná magyarázni a jóslatokat, hogy rendszert alakítana belőlük. Ezt a célt tűzte maga elé. Be akarta bizonyítani, hogy vallása, amelyet szembeállított a kereszténységgel, nem emberi találmány, hanem isteni kinyilatkoztatásból ered és hogy ez a kinyilatkoztatás, ha helyesen értelmezik, megegyezik a megújódott platóni tanítással. Ebben a vállalkozásában szinkretizmusa bátran összevegyítette a görög jóslatokat a khaldeus asztrológusok jóvendöléseivel, híven a korszakhoz, amely nem ismert már nemzeti vallásokat.

Valószínű, hogy erkölcsstan tekintetében Porphüriosz ugyanilyen célokat tűzött maga elé. Négy könyvből álló értekezése *A húsételektől való tartózkodásról*, amely egyébként töredékesen maradt ránk, egyáltalán nem alkalmi irat, amint a címéből gondolni lehetne. Tulajdonképpen szabálygyűjtemény, azzal a rendeltetéssel, hogy szabályozza a közös életet, vagy legalábbis azoknak az életét, akik a tökéletesség magasabb eszményéért lelkesednek. A táplálékok kérdését csak annyiban érinti, amennyiben összefüggésben vannak a lelkeséggel, mert a szerző egyedül ezt tekinti fontosnak. Amit ő követel, amit hajthatatlan meggyőződéssel kér, az a tökéletes lemondás az érzéki élvezetekről, a tökéletes elszakadás, amiből minden erény fakad és ami nélkül minden erény lehetetlen. Látjuk, hogy itt az újplatonizmus határozottan az askétizmus irányában fejlődik, mintha szükségét érezné, hogy felmagasztosítsa erőit, megkettőzze belső energiáját, hogy jobban tudjon védekezni. Érdekes megfigyelnünk, hogy abban a pillanatban, amidőn mintegy egyesíti magában az egész görög kultúrát, a dolgok kényszerénél fogva elveszti éppen a mértéktartásnak azt az érzékét, amely egyik legeredetibb jellemvonása volt a virágzás korszakában.

Porphüriosz után egy másik szíriai, Jamblikhosz lett az iskola feje és vele még jobban kiéleződtek azok az irányzatok, amelyekről most beszélünk. A Kelet mindjobban áthatja a görögséget, egyre nagyobb arányokat ölt a rajongás és a miszticizmus a józan értelem rovására. Jamblikhosz tanítványai szemében több mint ember, van benne valami isteni vonás. Azt az áhítatos csodálatot, amely személyét övezte, nem igazolja gondolatainak ereje; inkább annak a misztikus hatalomnak a következménye ez, amelyet neki tulajdonítottak. Jamblikhosznak az a szerepe, hogy mintegy Isten tolmácsa legyen. Áhítattal hallgatják és mikor hallgatják, úgy érzik, hogy megvilágosodnak, megvigasztalódnak, átszellemülnek. A műveiből ránk maradt néhány töredék és a velük kapcsolatos ókori adatok alapján nem annyira tulajdonképpen filozófusnak, mint inkább afféle igehirdetőnek kell elképzelnünk. Nem szívesen vitatkozott, inkább jámborul és bőségesen magyarázgatott, tanította híveit hinni és imádkozni. Finom szelleme Platón, Arisztotelész, a püthagoreusok és Plótinosz, valamint az orphikusok és a khaldeusok irataiban mindent megtalált, amire teológiájában szüksége volt. A vallási gyakorlat nála nem csupán elválaszthatatlan volt a tanítástól, hanem szemlátomást fonto-

sabb is nála. A legnagyobb értéket tulajdonította az áldozatoknak, az imádságoknak, az istenszobrok tiszteletének, a jóslásnak. A csodák hitében élt és tanítványait is ebben a hitben tartotta. Ebben a környezetben még a mágiát is szívesen felkarolták, mert a kritikai érzék egyre jobban elhalványult és a legfurcsább hiszékenység kapott lábra.

Ez volt az az idő, amikor Nagy Constantinus a keresztény hitre tért, és a kereszténység a birodalom hivatalos vallásává lett. Bár a nikaiai zsinatnak nem sikerült megszüntetni azokat az ellentéteket, amelyek az egyházat zaklatták, mégis olyan tekintélyt adott alapvető dogmáinak, amely hosszú időre biztosította az egyház sikerét, másfelől, Constantinus arianizmusa épp úgy nem kedvezett a politeizmusnak, mint Constantinus ortodoxiája. A diadalmaskodó új hatalommal szemben gyenge védelem volt az az elkorcsosult filozófia, amely hűtlenné vált azokhoz az alapelvekhez, amelyeket állítólag képviselt. Igaz, Julianosz uralkodása (361-363) egy pillanatra ábrándokat kelthetett azokban, akik még ragaszkodtak hozzá, mert a fiatal uralkodónak egyetlen törekvése volt újra feltámasztani a politeizmust és megint államvallássá tenni; e reform alapjául az újplatonizmust akarta megtenni, amelynek tanításait lelkesen felkarolta. Különösképpen csodálta és tisztelte Jamblikhoszt, aki harminc éve nem élt. Tehát, mindent megtett, ami csak erejétől telt, úgy is, mint császár, úgy is, mint író, hogy új életre támassza és megfelelő teológiával alá is támassza a régi kultuszokat. Korai halála véget vetett kísérletének, amely mindenképpen bukásra volt ítélve.

Innen kezdve a hellénizmus rohamosan közeledik a véghez. A IV. század második felében már csak másodrendű emberek, filozófusok vagy rétorok tartják fenn hagyományait. Az athéni főiskola újplatonikusai mellett már csak Themisztiosz filozófust, Libaniosz és Himeriosz rétorokat említhetjük itt. Themisztiosz, aki filozófiát tanított Antiokhiában, Nikomédiában és Theodosziusz uralkodása alatt fontos politikai személyiséggé vált, világos és felületes szellem volt, kellemes író, elragadó szónok, de általában nem emelkedett túl az elegáns közepszerűségen sem Arisztotelész műveihez írt magyarázataiban, sem szónoklataiban. Kortársa, Himeriosz, nagy tekintélyre tett szert kis munkáival, ezekkel az iskolai frászművekkel, amelyeket pompás képzelőtehetsége beragyogott a klasszikus művek visszfényével, amelyek ihlették. Az antiokhiaai Libaniosz megérdemli, hogy megemlékezzünk róla a görög kultúra történetében. Tagadhatatlan,

hogy bizonyos sikerrel képviselte ezt a kultúrát abban a pillanatban, amikor kihúnyt. Tekintélye, több császár barátsága és a kitüntetések, amelyekkel elhalmozták, e kor görög világában nagy tiszteletet szereztek neki. Igen sok irata maradt ránk, beszédek, levelek, iskolai gyakorlatok. A Démoszthenészre vonatkozó életrajzi és történelmi adatok (és ezek különösen művelt embernek mutatják), elárulják, hogy alaposan ismerte a klasszikus irodalmat és bizonyosságot tesz nekünk általában józan ítélőképességéről. Maga az ember kétségtelenül becsülést és rokonszenvet ébreszt bennünk. A vallási harcok közepette, amelyek akkor a görög-római világot megosztották, meg tudta őrizni egyéni tisztességét, nem tévedt durvaságokba és minden makacskodás nélkül ragaszkodott a hagyományhoz, amelyet sokan mások érdekből elhagytak. Ezen a réven tiszteletreméltó helyet foglal el annak a hosszú sornak végén, amelynek egyes tagjai igen különféle fokozatokban kifejezték a hellénizmus változó vonásait.

Az újplatonizmus, ámbár Julianosz halála után a kereszténység végképpen háttérbe szorította, mint független szekta, mégis megmaradt az egész V. században és a következő század első harmadában. Fölsőleges volna felsorolni itt rég elfeledett neveit azoknak, akik tanításait ebben az időben hirdették, részben Alexandriában, részben Athénban. De szolgáltatassunk nekik igazságot s ismerjük el, hogy a múlthoz való ragaszkodásukban olyan határozottságról tettek bizonyosságot, amelyben sok nemes vonás volt. Mint a hagyomány emberei, félénk és eredetiség híján való szellemek, de őszintén meggyőződéses írók; nem tudták elhatározni magukat arra, hogy megtagadják azokat a csodálatos tanításokat, amelyeknek érzésük szerint ők voltak a letéteményesei; másfelől nem tudták ezeket a tanításokat új kutatásokkal továbbfejleszteni. Idegen volt tőlük a szabad tudományos kutatás, pedig csak ez termékenyíthette volna meg gondolkodásukat. Már nem tanulmányozták közvetlenül sem a természetet, sem az embert, sem a társadalmat, úgy látszott, mintha e kimeríthetetlen tárgyak tekintetében már mindent elmondtak volna. A tudományt befejezettnek tekintették, és úgy hitték, hogy teljesen készen áll előttük azokban a művekben, amelyeken szüntelenül elmélkedtek. Vajon ésszerű dolog lett volna, ha túl akarnak menni Platónon és Arisztotelészen? Minden szellemi tevékenységük abban merült ki, hogy ezeket magyarázták. E magyarázók közt a leghíresebb volt a szíriai Proklosz, akinek meglehetősen sok munkája maradt ránk: Platón kü-

lönféle műveinek magyarázatai, az újplatonikus tanítás két rövid összefoglalása és néhány másodrendű kis munka. Másoktól az arisztotelészi kommentárok egész gyűjteménye maradt ránk. Közös hibájuk a bőbeszédűség, s ez annál bosszantóbb, mert nem annyira az a célja, hogy megvilágítsa a magyarázott írók igazi gondolatát, hanem inkább az, hogy szellemesen megváltoztassa és az újplatonikus tanításokhoz idomítsa ezt a gondolatot.

Bármily veszélytelenek voltak is a görög politeizmusnak ezek az utolsó képviselői, Justinianus császár mégis bűnül róttá fel nekik, hogy nem voltak hajlandók csatlakozni a diadalmas valláshoz. 532-ben rendeletet adott ki, amelyben megparancsolta az athéni főiskola bezárását és megtiltotta olyan filozófia tanítását, amelyet a keresztény egyház kifogásolt. Utolsó képviselői tehát kénytelenek voltak száműzetésbe menni: Khoszroészhez, a parthusok királyához menekültek. De a tulajdonképpen görög kultúra már jóval előbb ki-aludt, mielőtt a birodalom meghozta volna halálos ítéletét – fokozatosan elhalt a IV. század folyamán. Szellemének egy része átszivárgott a kereszténységbe és megtermékenyítette Szent Vazul, nazianzoszi Szent Gergely és Aranyszájú Szent János ékesszólását. Szellemének másik fele már régóta szerves részévé vált a latin kultúrának.

Összefoglalás

Ezzel zárul a görög kultúra történetének ez az összefoglalása. És most, miután az egészet áttekintettük, milyen általános ítéletet mondunk róla? E tekintetben a történetírásnak kell véleményt mondania. Tegyük fel tehát a kérdést: milyen befolyása volt ennek a kultúrának az emberiség fejlődésére? A tények maguk fognak beszélni és nekünk nincs egyéb dolgunk, mint összeállítani bizonyágtételüket.

Nos, mindjárt első pillanatra szembetűnik, hogy a görög kultúra maradványai ott élnek mindazokban a kultúrákban, amelyek utána következtek. Ez a kultúra ott van és hat a római császárságban és Bizáncban, aztán az egész középkorban, a reneszánsz korában és az újkorban is. Abban, ami ilyen sokáig él, kétségbevonhatatlan erő rejtezik, és a legjobb eszköz meghatározására bizonyosan az, hogy szemügyre vesszük hatásait ott, ahol leginkább megmutatkoztak.

Elcséptelt, de kétségbevonhatatlan igazság, hogy Róma kénytelen

volt Görögországhoz iskolába járni, hogy befejezze értelmi és erkölcsi nevelését. Ezt, becsületükre legyen mondva, maguk a rómaiak ismerték el elsőkül. Bizonyos, nem mondtak le nemzeti jellegükről azaz, hogy ezt a külső befolyást elfogadták. Teleszívták magukat görögséggel, de rómaiak maradtak; azonban kultúrájuk görög kultúra volt. Görögországnak köszönhetik irodalmukat, filozófiájukat, tudományos ismereteiket és művészetüket. Görögország tette őket egészen emberségesekké. Tagadhatatlan, hogy egyúttal hibákat, sőt bűnöket is örökölt Görögországtól, de minden túlságosan fejlett kultúrában elkerülhetetlenek az árnyoldalak. Az előregedett Görögország nem tudott eléggé hathatósan szembeszállni ezzel a belső bajjal, s épp így nem tudott a császári Róma sem. Mindazonáltal kétségbevonhatatlan, hogy még a hanyatlásban is a görög idealizmus sugallta mindazokat a nagyszerű eredményeket, amelyek még meg voltak ebben a Rómában.

Róma politikai tekintetben került legkevésbé Görögország hatása alá; sőt ha intézményeit vizsgáljuk, úgy látszik, hogy teljesen mentes volt a görög politikai befolyástól. A római nép köztársasága a maga erejéből fejlődött ki, függetlenül minden külső hatástól, a köztársaságot azért követte a császárság, mert uralomra jutását a körülmények előkészítették. De az intézmények története nem azonos az eszmék és az érzelmek történetével. Ha megvizsgáljuk a rómaiaknál egyrészt a politikai elméleteket, másrészt a törvényeket, lehetetlen fel nem ismernünk, mily nagy része van mindebben Görögországnak. Cicero sohasem írta volna meg *Államát*, ha nem írt volna előtte Thuküdidész, Platón, Arisztotelész, Polübiosz és sok más történetíró vagy politikus. A római törvények ugyancsak a görög filozófia hatása alatt keletkeztek, szelídültek, lettek emberségesebbekké, aszerint, amint a görög szellem egyre jobban áthatotta a latin társadalmat. S végül, ha a szabadság érzése még a császárság alatt is megmaradt, sőt, ha nem egyszer ellenszegülésben nyilvánult meg, el kell ismer-nünk, hogy a hagyományos emlékek és az arisztokrata ellenállás mellett a sztoikus tanításnak is volt bennük bizonyos része. Mindez oly világos, hogy nem kell rá több szót vesztegetnünk.

Ha a római pogányságról áttérünk a kereszténységre, abban is felismerhető a hellén kultúra hatása. Ne beszéljünk itt az új vallás evangéliumi korszakáról, ámbár a görög hatást abban is megérezhetjük és megállapíthatjuk, igaz, hogy itt még csak másodlagos. Csak ké-

sőbb kap teljes erőre, amikor a kereszténység behatol a műveltebb osztályokba is. Vajon mit talál itt? Olyan lelkeket, amelyeket a hellén kultúra már előkészített a lelki dolgok megértésére. Első hitvédői, különösen Justinus, aki egyúttal a legjelentékenyebb, Platón távoli tanítványai; a görög iskolákban tanulták az okoskodás szokását, az eszmék tanulmányozását és érzéseiket a görög filozófia nyelvén igyekeznek kifejezni. Azután következnek a tulajdonképpeni egyháztanítók, a Kelemenek, az Origenészek, az alexandriai iskola: ezek rendszerezik a kereszténység teológiáját. Ez annyit jelent, hogy az új hitet beleillesztik a hellén gondolattól előkészített értelmi keretekbe. És midőn a IV. században a keresztény vallás végleges győzelmet arat, a nyomában következő irodalmi virágzás bizonyos tekintetben nem egyéb, mint a hellénizmus birtokba vétele a győzők részéről. Szónokainak ékesszólásában és dialektikájában, történetíróinak tudományosságában, krónikásainak türelmes munkájában Görögország szelleme, a görög tudomány és részben a görög módszer éled újra. Szent Vazul elragadó könnyedsége, Aranyszájú Szent János áradó szellemessége, Nazianzoszi Szent Gergely tudós eleganciája, mind a görög irodalomból származik mint természetes forrásából, részben a költészetből, részben a prózából. Tegyük hozzá, hogy a hellénizmus más módon is áthatotta a kereszténységet. A görög filozófia táplálta az eretnekségeket, ugyancsak a görög filozófia szállított sok fegyvert az ortodoxiának, amelyekkel az eretnekséget támadta.

A görög filozófia úgyszólván minden vitatkozásban ott volt, amelyből dogmatikus tételek keletkeztek, ugyancsak a görög filozófia fűtötte egyformán a harcban álló feleket. Másfelől, a harcokon kívül, az erkölcsstan békés területén ugyancsak a görög filozófia szolgáltatta dús változatosságban a szabályokat, tanácsokat, megfigyeléseket és példákat; a keresztény tanítás ezt a kincset bátran magáévá tehetette, mert megtalálta benne a gyakorlati ész és az emberiség legjobb érzéseinek választékos kifejezését. Így a kereszténység, mióta megbizonyosodott győzelméről, magától elismerte, hogy mivel tartozik a görög kultúrának. Szent Vazulnak a fiatalsághoz intézett homíliája: *Hogyan kell hasznat húzni a világi írókból?*, mintegy bizonyosága annak a közeledésnek, amely ugyan bizonyos komoly fenntartásokkal történt meg, azonban mégiscsak bevallása volt az érzések bőséges közösségének.

A IV. században ekként keletkezett közösség sok viszontagságon ment át, azonban sokkal természetesebb gyökerei voltak, hogysem valaha is teljesen megszakadhatott volna. A görög Keleten maradt fenn legszilárdabban, amint várható is volt. A bizánci kultúra, ámbár keresztény volt, mégis örököse és sok tekintetben folytatója lett a hellén kultúrának, amelytől közvetlenül származott. Nem is lehetett másképpen, és az ilyen nyilvánvaló tényre fölösleges is több szót vesztegetnünk.

Nyugaton más jelleget mutatnak a dolgok. Ott mindenütt a latin kultúra terjedt el. Miután kiállta a barbár betöréseket, ugyancsak a latin kultúra állította helyre lépésről lépésre a tudományos hagyományt és emelte fel az emberi szellemet átmeneti süllyedéséből. Annál érdekesebb látnunk, hogy a görög szellem mégiscsak hatással van ezen a területen, amely látszólag idegen tőle. Tudjuk, milyen ke-rülő úton hatolt be. A latin fordítások vagy inkább a szegényes latin kézikönyvek, amelyekben még élt némi nyoma a hellén tudománynak és filozófiának, tették lehetővé Nagy Károly és utódai idején az iskolák felállítását. Ezen a módon Platón, Arisztotelész és Plótinosz számos gondolata beszívargott ebbe a félbarbár világba. Ez a kezdetleges ismeret Johannes Scotus Erigena, Gerbert, Berengár, Lanfranc, Petrus Damianus és Szent Anselm jóvoltából jelentékenyen bővül a X. és XI. század közt. E korszak végén és a XIII. század elején Rosellin, Guillaume de Champeaux és Abélard idejében a realisták és nominalisták vitája szembeállítja egymással Platón és Arisztotelész híveit; Arisztotelész *Organon*ját nyugaton már Nagy Károly uralkodása óta ismerték, de e vitatkozások során tekintélye még jobban meggyarapodott. Hirtelen még jobban megnövekedett hitele, amikor újabb iratai is elterjedtek a XIII. század folyamán az arab filozófusok fordításai révén. Ezeket a fordításokat zsidó tudósok héber nyelvre fordították és a héber nyelv révén hozzáférhetőkké váltak a kor tudósai számára. Így történt, hogy a XIII. században Alexander és Nagy Albert terjesztették az arisztotelizmust, amelyet a maguk szája íze szerint magyaráztak. Aquinói Szent Tamás Platónból és az újplatonizmusból vett kölcsönzésekkel bővítette és sokkal tágabb, bölcsebben összeállított rendszert alkotott belőle; Duns Scotus szembeszállt vele s ezt az ellenzéket még élénkebben fenntartotta Occam. Mindent összevéve, a görög filozófia adta az anyagát ezeknek a hosszú és emlékezetes vitáknak, az egyházatyák tanításá-

val és a zsinatoktól megszabott dogmákkal együtt. A skolasztika bizonyos szőrszálhasogatásokba burkolta, de ez a filozófia termékenyítette és ösztönözte a szellemeket; és azzal, hogy teljesen a teológia szolgálatára adta magát, előkészítette a független filozófia kialakulását.

A XV. század végén a reneszánszsal a görög kultúra hatásának új korszaka kezdődik. A középkor folyamán a filozófia és a teológia területére korlátozódott, de most már nem csupán a filozófiában és a tudományokban nyilvánul meg, hanem az irodalomban, a művészetekben, a politikában és legalább átmenetileg még az erkölcsökben is. Más szavakkal: korok és helyek szerint változik a befolyása, de egyik lényeges alkotóeleme lesz a modern kultúrának. Mivel a benne rejlő szabadságeszmének szükséges következménye, hogy felszabadítsa a lelkeket, amelyekre hatással van, ennek az a következménye, hogy önmagát külsőből ki legalábbis külső formái tekintetében és egyre inkább a szellemi és erkölcsi felszabadulás tényezőjévé válik. Hosszadalmas volna és nagy kötetet venne igénybe, ha ennek a terjedelmes és igen sokféle hatásnak összefoglalását akarnánk adni. Ennélfogva be kell érniünk itt néhány futólagos utalással.

A filozófiában különösen érezhető ez a függetlenítő ösztönzés a XV. és XVI. században. Most már Platón és Arisztotelész összes műveiből merítenek, ennélfogva jobban megértik őket, szenvedélyesebben tanulmányozzák és körülöttük forognak a tudományos viták. Hogy magyarázzák őket és hogy kifejtsek gondolataikat, az újplatonizmushoz és a többi magyarázóhoz folyamodnak, aszerint, amint egymás után napfényre kerülnek. De ekkor ugyanezen az úton Görögország többi filozófiai rendszereit is megismerik. Érdeklődnek Püthagorasz és iskolája, a jónok, Démokritosz és Epikurosz atomizmusa, valamint a sztoicizmus és szkepticizmus iránt. Ilyen módon a gondolatok egész világa a problémák és a különféle megoldások összessége tárul fel előttük. Mily óriási izgalmat jelent ez vakmerő szellemüknek! Nyomban kitűnik a skolasztika elégtelensége, szükségét érzik, hogy újra kezdjék a vizsgálatokat és új módszereket alkoszanak. A XVII. század sikerrel kezdeményez új módszereket: sem Bacon, sem Descartes nem akar Görögország tanítványa lenni; mind a ketten újítók, a maguk útjain járnak. De Descartes-tal szemben Gassendi még mindig a görög gondolathoz ragaszkodik és ezt védelmezi az újonnan szerzett ismeretekkel. És maguk az újítók is abból

az eszmeáramlatból indulnak el, amelyet a görög filozófia indított meg, az előző két században. Leibnitz Arisztotelész és Platón elgondolásaihoz kapcsolódik, bár módosítja azokat. Tény, hogy ez a függetlenítés egyre jobban kiéleződik. Úgy látszik, hogy Görögországot a XVIII. század filozófiája egyre jobban elfelejtette. Másfelől a tudományok rohamos fejlődése rengeteg új anyagot szolgáltat az elmélkedésre. A XIX. század filozófiája feladatául tűzi ki ennek az anyagnak a rendezését és ezt teljesen függetlenül el is végzi. Mindazonáltal nem kell túlságosan megerőltetni figyelmünket, hogy észrevegyük, hogy a szőnyegen forgó nagy kérdések alapján véve mindig ugyanazok, és hogy az új megoldások igen gyakran nem egyebek, mint a görög ókor egybegyűjtött és kiélezett megoldásai. A szellem és az anyag, a megismerés természete, a világ örök rejtélyei, a végtelen és véges viszonya, az ember sorsa tekintetében lépten-nyomon észrevehető, hogy a görögök kétségei és feltevései majdnem azonosak a mi kétségeinkkel és feltevéseinkkel. Vajon a görög filozófia történetét oly alaposan tanulmányozták-e és úgyszólván megújították-e, aszerint, amint szokássá vált visszamenni a kérdések eredetéig, hogy egész fejlődésüket nyomon követhessük? Sok tekintetben egyáltalán nem fontos, hogy távoliaknak érezzük magunktól ezeket a kérdéseket. El kell ismernünk, hogy a görögök megadták a legnehezebb kérdések lényeges tartalmát, oly egyszerűséggel, oly világossággal, hogy mindig hasznot húzhatunk belőle.

Az irodalomban is valami hasonló dolog történt. A XVI. században, amikor a görög költészet és próza mesterművei napvilágra kerültek, szinte elkápráztatták a legkiválóbb szellemeket. E mintaképek előtt úgy érezték, hogy nem szabad egyebet tenniük, mint utánozni őket. Franciaországban ez Ronsard és a Pleiade esete. Az utánzás, ha így gyakorolják, kétségtelenül árt az eredetiségnek, azonban az ókori művek folytonos és kissé babonás olvasása révén kialakul és megszilárdul az ítélőképesség. Montaigne pompás szavakkal mondta el, hogy mit köszönhet Plutarkhosznak, és ez a tanúbizonysága sok kortársára ráillik. Különben a latin hatás, amely akkoriban a görög befolyással párosul, nagyrészt maga is közvetett görög hatás, s van benne még némi olasz befolyás is. A XVII. században változást tapasztalhatunk. Klasszikus művészetünk, ámbár továbbra is az ókorból merít ihletet, ekkor már egészen más fogalmat alkot magának az utánzásról és ezt mindenki a maga ízlése szerint folytatja. Bal-

zac és Corneille inkább rómaiak, mint görögök, ámbar ez az utóbbi igen sok tárgyát Görögország történetéből veszi, de Racine-nél, Fénelonnál a hellén szépség érzése rendkívül eleven. Közvetlen lelki kapcsolat van Euripidész és a Phèdre, az *Iphigénie* költője, valamint Homérosz és a *Télémaque* szerzője között. És nem annyira közvetlen kölcsönzéseik kapcsolják össze őket, bármily nagy arányúak is, mint inkább az érzelemnek bizonyos formája, vagy a képzelet sajátos alakulata. A görög szellemnek valami része valóban átszivárgott beléjük és áttetszik azon a kölcsönzésen, amellyel az ókori tárgyakat az antik egyszerűségtől nagyon távolálló közönség ízléséhez alkalmazták. Nyilvánvaló tény, hogy már nem másolnak; éppúgy csodálják őket, mint az előző században, de szabadabban próbálnak vetélkedni velük. La Bruyère Theophrasztoz fordításával kezdi, miután pedig eltanulta tőle a pontos megfigyelés értékét, maga is elkezd megfigyelni és eredeti művet alkot. Az is előfordul, hogy éppen az új mesterművek azt az ötletet támasztják egyesekben, hogy fellázadjanak az ókor ellen. A hírhedt vita az ókoriak és a modernek kérdésében arról tanúskodik, hogy mindenáron függetlenek akartak lenni s jogot éreztek erre a haladottabb kultúra ismeretei és követelményei alapján. Ez az érzés a XVIII. században még erősebbé és általánosabbá válik. Voltaire, aki mindenkinél jobban megtestesíti ezt a szellemet, nagyon is tartózkodón csodálja a görögöket. És azok a tudósok maguk, akik fordítják és magyarázzák őket, nem értik kifogástalanul. Mégis a század második felében Rousseau befolyása alatt, ellenhatás támadt a nagyvilági felületességgel és a szellemi túlzásokkal szemben; visszatérnek a természethez, rajonganak az egyszerűségért, ártatlanságért és a polgári erényért ír. Plutarkhosz, akit az *Émile* szerzője külön megdicsér, olyan népszerűsége jut, mint nagyemberei; Barthélémy abbé végigvezeti olvasóit az ókori Görögországon, fiatal hősének, a szkíta Anakharszisznak kíséretében; André Chénier, finom és elragadó kiadatlan költeményeiben, amelyek ugyancsak a következő század elején jelennek meg, Homéroszból, Theokritoszból és az Antológia költőiből merít ihletet. Végül Spárta eszményi képe uralkodik a forradalom első korszakán. Aztán végig a XIX. századon úgy látszik, hogy ez a sokszor magasztalt, sokszor elvetett és átmenetileg megcsökkent hellén befolyás végre kellőképpen érvényesül. Most elismerik, hogy nem lehet rákényszeríteni a modern irodalmakra mint a tökéletesség egyetlen mintaképét. Sok-

kal több új gondolat támadt, sokkal több olyan új érzés fejlődött ki, amit Görögország alig ismert, a művészetnek más népektől megteremtett sokkal több formája ígérte meg a modern lelket, hogysem ez most beleférhetett volna az antik elgondolások keretébe. De éppen azért, mert az ízlés tágult, mert az érzés hajlékonyabbá lett, sokkal könnyebbé vált megérteni őket és értékelni egyszerűségüket, amely gyakran sok igazsággal és mélységgel párosult.

Ami áll az irodalomra, áll a szépművészetekre is. Kétségtelen, hogy a reneszánsz óta a görög építészet és szobrászat tanulmányozása szüntelenül termékenyítőn hatott. Még sokkal termékenyítőbbé vált, mikor a kissé zavaros csodálkozás helyébe az élesebb kritika lépett, amely meg tudta különböztetni s egymástól elválasztani a korszakokat, meg tudta állapítani az egyéni jellemvonásokat, szóval összehasonlítás útján osztályozni és értékelni tudta a művészeket és műveiket. De ha ez a kritika jobban megértette velünk, hogy Görögország miért nagyszerű iskolája a szépségnek, és ebben a minőségében miért fogja mindig kitűnően szolgálni a bennünk élő eszményeket, arra is megtanított, hogy az emberi szellem más alkotásaiban egészen más formákban megtaláljuk ugyanazokat a vágyakat és megvalósulásokat, amelyek felérnek a görögökével. Némely székesegyházunk szemünkben semmivel sem kevésbé művészi a Parthenonnál és egyes középkori szobrok is bátran Szkopasz vagy Praxitelész egyik-másik művéhez mérhetők. Egyre inkább feltáru előtűnk más népek művészete is, amelyet azelőtt nagyon is félreismertünk. A Kelet, amelyet most alaposabban tanulmányozunk, meglep és lenyűgöz. Ebből a tágabb tapasztalásból az a határozott vélemény támad, hogy a művészet nem zárkozhatik be hagyományos és változhatatlan formulákba, sőt nem is szabad szolgai módon mindig ugyanazokhoz a mintaképekhez ragaszkodnia, hanem éppen ellenkezőleg, életének törvénye a változatosság és a szüntelen megújulás. De másfelől, ha nem válhatik pusztán a képzelet szeszélyes csapongásává, szóval, ha mindig a természetnek és az értelemnek bizonyos lényeges szabályaihoz kell ragaszkodnia, akkor tegnap éppúgy mint ma, a görög példákban kell megtalálni azokat a kitűnő tanításokat, amelyeket mindenkinek a maga korához, környezetéhez, egyéni tehetségéhez és elgondolásához kell alkalmaznia.

A politikában a görög befolyás egészen napjainkig igen csekély volt. A modern nagy államok, amelyeknek szervezete monarchikus,

semmi tekintetben sem vehettek példát vagy leckét a kis görög államoktól, amelyeknek létfeltételei egészen mások voltak. És még a nagy demokráciák is, mint például a két Amerika, amelyek saját hagyományaik alapján élnek, sohasem gondolták, hogy valami közösség lehetne köztük és e régi apró államok közt, amelyeket különben is alig ismertek. Azonban az elméleti politikusok nem osztoznak ebben a közömbösségben. Bossuet *Egyetemes történelmében* egy fejezetet szentelt az ókori Görögország kormányformáinak és ezen a részen felhívta a gondolkodó emberek figyelmét rájuk; sok tévedés van fejtegetéseiben, de van néhány kitűnő megfigyelés is, s ezeknek során kidomborodik, hogy mit köszönhettek ezek az államok a szabadság szeretetének és a polgári erényeknek. Montesquieu a *Törvények szellemében* nem ad ugyan kimerítő képet közeletükről, azonban maga is rámutat néhány jellemző vonásukra. E nagy íróknak köszönhető, hogy az ókori Görögország tanulmányozása szóhoz jutott a politikai tudományban. Görögország, mint láttuk, számos eszmét és sok érvet adott a forradalom vezetőinek. Aztán a rend helyreállítása és az utána következő monarchikus kormányok megint az elméletek területére utalták a görög példát. Azonban napjainkban a köztársasági és demokratikus kormányforma terjedése igen sok nemzetre megint időszerűvé és érdekessé tette. Számunkra a görög politika nagy értékű történelmi tapasztalat, és ez a változás egybeesik a tudás gyarapodásával, amely ma észrevehetően növeli fontosságát. Most már ismerjük, mégpedig sokkal pontosabban, mint a múlt században, az athéni demokrácia intézményeit; Franciaország maga is demokrácia és összeköttetésben van más demokráciákkal. Hogyne volna tehát hasznunk abból, ha kíváncsian kutatunk abban a történelemben, amely ilyen nyilvánvaló összefüggéseket mutat a mienkkel.

Márpedig a görög történelem tanulságos, sőt kétszeresen tanulságos, ama hibák s ama jó tulajdonságok révén, amelyek megnyilvánultak benne. A demokráciának, mint minden kormányformának, erős és hajlékony szervezetre van szüksége; annál is inkább szüksége van rá, mert természeténél fogva hajlamos az individualizmusra s mindenki másnál jobban fenyegeti az a veszedelem, hogy egyes elemei önállósítják magukat. Vajon Athénnek sikerült megvalósítania ezt a szervezetet? Láttuk, hogy mindenekfelett hiányzott Athénban az erős fék, amely megállíthatta volna a demagóg szellemet, valamint a végrehajtó hatalom, amely határozott irányt tudott volna mu-

tatni a népnek. Nem tudott olyan kormányt állítani, amely kellőképpen biztosította volna politikájának biztonságát, megóvta volna a meggondolatlan lépésektől. Ehhez még egy hiba csatlakozott: a bírói hatalom rossz szervezete. Azzal, hogy az igazságszolgáltatás feladatát olyan törvényszékekre bízta, amelyek népgyűlések voltak, kiszolgáltatta a tudatlanság és a szenvedélyek kényének-kedvének. Ezen a részen pedig majdnem minden értékétől megfosztotta az egyéni felelősség gondolatát, amely magában véve igen helyes, amit egyébként minden közéleti tevékenységgel összekapcsolt. Íme néhány szóban mindenekelőtt a kritika, hogy azután annál szabadabban kifejtessük azt, ami dicséretre méltó bennük.

Kétségtelen, hogy Athén első volt az ókorban, amely megmutatta, hogy egy önmagát kormányzó nép milyen erőfeszítéseket tud tenni, hogy díszes helyet vívjon ki magának a történelemben. Erre a díszes helyre Athén méltóvá lett polgári szellemével, humanitásával és magasrendű kultúrájával. Tagadhatatlan, hogy az athéniak a demokrácia virágkorában valóban magas fogalmat alkottak a polgári jogról és kötelességről. Látjuk, hogy ebben az időben valóban őszintén törődnek a közjával, készségesen vállalnak minden szolgálatot, amit az állam érdeke rájuk ró, bátrak és kitartók a hadiszolgálatban, megtartják a fegyelmet, jó szívvel vállalják az elkerülhetetlen áldozatokat és fáradalmakat és otthon panaszkodás nélkül vállalják a rájuk rótt terheket, büszkéek szülővárosuk megbecsülésére és boldogok, hogy hozzájárulhattak annak gyarapításához, a nemes összetartás érzésében.

Egyébként az erő bizonyos természetes szelídséggel párosult bennük, amiért méltán megérdemelték emberséges hírnevet. Általában az athéni demokrácia a külföldi ember számára csábító volt. Büszke volt rá, hogy nem csupán a többi államok görögjeit, hanem a barbárokat is vonzotta. Athénban megvoltak a legkedvezőbb erkölcsi feltételek az embertestvériség kifejlődésére. És ez az ösztönszerű humanitás még a nemzeti politikában is megnyilvánult. Az athéni állam mint demokrácia kötelességének érezte mindenütt támogatni a demokratikus szellemet. Ennélfogva természetes ellensége volt az elnyomó hatalmaknak, védelmezője a gyengéknek és jelszava volt a szabadság védelme. És, ha nem is tagadhatjuk, hogy ez a szerep a valóságban nem volt mindig olyan érdektelen, mint amilyennek látszott a szónokok beszédeiben, mégis igaz, hogy egy népnek erkölcsi

hasznát és megbecsültetést jelent, ha ilyen általános emberi eszményt vall magáénak. Ebből olyan lelki hangulat keletkezik benne, amely megnemesíti, mert fölébe emeli az önző érdekek állandó megszállottságának.

De ama jogcímek között, amelyek Athén nevét híressé tették, egy sem volt olyan érték, mint az, amelyet ragyogó értelmi, erkölcsi és művészi kultúrájával szerzett. Különösen érdekes felhívunk a figyelmet a kultúra szoros összefüggésére az athéni demokratikus intézményekkel. Tudjuk, hogy Aiszkhülosz költő *Perzsák* című tragédiájában milyen büszkén magasztatja a szuszai öregek szavaival a megdőbönt Atossa királyné előtt az olyan nép félelmetes erejét, amelynek nincs uralkodója. A szabadságnak ezt az eleven hatását ugyancsak feljegyezte egy külföldi görög, Hérodotosz is. Kénytelenek vagyunk elismerni vele, hogy a szabadság volt egyik fő forrása azoknak az érzelmeknek, amelyek az V. századbeli athéniakat s köztük a legnagyobbat, Periklészt lelkesítették. E kor minden nagy alkotása a demokratikus szabadságnak ebben a légkörében született meg. Egyetlen más környezet sem lehetett kedvezőbb a tragédia ragyogó kifejlődésére, amely itt a színpadon ábrázolhatta az emberi érzelmeket, olyan közönség előtt, amelyet a politikai viták előkészítettek az ellentétes érdekek összeütközésének megértésére; egyetlen más környezet sem lehetett ennyire alkalmas a komédia merészségére, hetyke és éles kritikájára, amely gondolkodóba ejtette az embereket. És mit mondjunk a szónokokról, a történetírókról, akik a lelkeknek ebben a termékeny cselekvésében, az eszméknek ebben az összeütközésében értek meg, ahol megtanulták tanulmányozni az eseményeket, kutatni okaikat, megállapítani következményeiket, vagyis ítélni és előrelátni? Nemde az athéni szabadságnak köszönhető Thuküdidész, valamint, hogy ez a szabadság teremtette Periklészt is. Maga a filozófia, legalábbis az erkölcsi és társadalmi filozófia, amely szigorú volt a demokrácia iránt, vajon miből keletkezett, ha nem éppen ebből a demokráciából, amelyet elítélt? Elképzelhető-e Szókratész máshol, mint Athénban? Vajon nélkülözhetette-e ez a megfigyelő azt az emberi színjátékot, amelyet csak itt találhatott meg, nélkülözhetette-e ez a gúnyos és ironikus moralista a szó szabadságát, amely ilyen mértékben akkoriban nem volt meg sehol? Végül a művészet tekintetében határozottan nem véletlen, hogy ebben a korszakban éppen Athénban virágzott ki ily csodálatosan. Kétségtelen, hogy

ezt nem csupán annak a váagnak köszönhetette, amely e korban minden athénit eltöltött, hogy városukat nagyságához méltó módon ékesítsék és hogy megtiszteljék isteneiket, akiknek ezt a nagyságot köszönhetik, hanem általában az ízlés ama kultúrájának is, amely valamennyiük cselekvéséből, egymáshoz való viszonyukból, a szüntelen eszmecseréből és abból származott, hogy minden ország tehetséges emberét szívesen fogadták. Mindent összevéve: Athén azért adhatott oly sokat az emberi kultúrának, mert ő maga a szabadságon nevelkedett.

Így világosan látjuk, hogy a hellén kultúra, minél távolabb merül el a múltban, éppenséggel nem veszíti el számunkra értékét, hanem inkább napjainkban egyre szaporodik, minél nagyobb erőfeszítést teszünk jobb megértése érdekében. Ha korszakról korszakra áttekintjük, mint ahogy mi tettük gyors szemlénk folyamán, kétségtelenül nagy egyenetlenségeket mutat, mint minden emberi dolog és a ragyogó részletek mellett sok hibát is. De ha nem alkalmazzuk a történetírás módszerét és nem így tekintjük át századról századra, hanem egyetlenegy pillantással átfogjuk mindazt, ami kiváló benne, mindazt, ami hasznos volt és hasznos marad ma is az emberiségre, akkor úgy tűnik fel előttünk, mint a bölcsesség és a szépség csodálatos forrása. És ezért tanulmányunkat nem végezhetjük másként, mint úgy, hogy kifejezzük hálánkat és csodálatunkat e kis ókori nemzet iránt, amelynek annyit köszönhetünk.

TARTALOM

ELSŐ RÉSZ: A GÖRÖG MŰVELŐDÉS KIALAKULÁSA

<i>1. Az akháj műveltség</i>	
Az akhájok bevándorlása Görögországba	7
Az akháj királyságok	9
A társadalmi szervezet	13
A vallás	15
A műkénéi művészet	20
 <i>2. A dór vándorlás. Görög kivándorlás Ázsiába</i>	
A dór vándorlás	26
A kisázsiai görög telepek megalapítása és fejlődése	27
A műveltség fejlődése ázsiai Görögországban	30
A jón hősi eposz szerepe a görög művelődésben	34
Más költői műfajok	40
A filozófia és a tudomány	43
Iónia szerepe	46
 <i>3. A dór vándorlás következményei az anyaországban</i>	
Szicília és Itália gyarmatosítása	47
Változások az anyaországban	50
Közép-Görögország	53
Spárta és a Peloponnészosz	57
Más peloponnészoszi államok	62
Athén a VI. század végéig	67
A gondolat általános fejlődése	73
A filozófia, a tudomány és a történetírás	76
A vallásos gondolat	82
A görög művészet a VI. században	91
A görög művelődés különféle formái a VI. század végén	98

MÁSODIK RÉSZ: A GÖRÖG MŰVELŐDÉS FÉNYKORA

1. A görög politikai élet az V. és IV. században

Athén hegemoniája	103
Az athéni demokrácia szervezete	104
A démoszok és a törzsek	106
A népgyűlés és az Ötszázak Tanácsa	108
Az állami hivatalok	113
A törvényszékek	116
A szabadság és az egyenlőség	121
Athén mint nagyhatalom	125
A politikai élet a többi görög államban	128

2. A vallási élet Görögországban az V. és IV. században

A vallásos hit	131
A vallás a társadalmi szervezetben	138
A vallás az állami életben: állami ünnepek	140
A vallás mint az államok kapcsa	147

3. Szellemi élet és művészet az V. században

A filozófia	152
A költészet	162
A történetírás	160
A szónoklat	172
Az V. század művészete	174
A görög kultúra az V. század végén	181

4. Szellemi élet és művészet a IV. században

A IV. század általános jellemzése	182
A filozófia: Platón és Arisztotelész	183
A filozófiai iskolák	191
A szónoki művészet	193
A dráma és az erkölcsrajz	196
A történetírás	198
A művészetek	200

5. A társadalom és az erkölcsök

Az athéni nép különféle elemei	207
Földművelés, ipar, kereskedelem	209
A család	211
Foglalkozások és szórakozások	216
Összefoglalás	221

HARMADIK RÉSZ: A GÖRÖG KULTÚRA UTOLSÓ KORSZAKAI

1. A hellénisztikus királyságok

A társadalom új formái	225
Eszmeáramlatok az irodalomban	230
A filozófia és a tudományok	238
A hellénisztikus és görög-római művészet	252

2. A görög kultúra a Római Birodalomban

A társadalom és az irodalom	260
A természettudományok és a filozófia	268

3. A hellénizmus vége

A vallások harca	282
Összefoglalás	288

Hungarian translation © Révay József jogutódai

© Holnap Kiadó, 1994

Holnap Kiadó Kft., Budapest, 1994

Felelős kiadó Sík Csaba ügyvezető igazgató

Felelős szerkesztő Dobos Lídia

Műszaki vezető Szántai Ágnes

A fedél Haász István grafikájának felhasználásával készült

Megjelent 19 (A/5) ív terjedelemben. HO 219

ISBN 963 346 088 3

Szedte a PRINTRONIKA Kft. TEXT-LINE rendszeren

Szegedi Nyomda Rt., Szeged, 1994